

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ACADEMIE DES SCIENCES DE LA RSS D'UKRAINE

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

КНИГА 1—1937

MÉMOIRES

DE L'INSTITUT DE L'HISTOIRE DE CULTURE MATÉRIELLE

LIVRE 1—1937

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ—1937—KIEV

Бібліографічний опис та цифри
для бібліотечного каталогу єї до-
вону вищено в „Інформації Україн-
ського Друку” та „Макетованому розпоря-
дку” Української Наукової Ради.

Відповідальний редактор М. І. Ячменев.
Літрефактор І. Л. Кравчук
Коректор С. М. Евенсон
Техкер С. Ф. Ліпов

Друкується з розпорядження Академії Наук УРСР.

Неодмінний секретар акад. О. В. Палладін

Друкарня видавництва „Пролетарська Правда”, Київ, вул. Леніна, 19.

ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ КОНСПЕКТУ ПІДРУЧНИКА ПО „ІСТОРІЇ СРСР“

Група Ванага не виконала завдання і навіть не зрозуміла самого завдання. Вона склала конспект російської історії, а не історії СРСР,—тобто історії Русі, але без історії народів, які ввійшли до складу СРСР (не враховані дані з історії України, Білорусії, Фінляндії і інших прибалтійських народів, північно-кавказьких і закавказьких народів, народів Середньої Азії і Далекого Сходу, а також волзьких і північних народів — татари, башкіри, мордва, чуваші та ін.).

У конспекті не підкреслена анексіоністсько-колоніаторська роль російського царизму, вкупні з російською буржуазією і поміщиками („царизм — тюрма народів“).

У конспекті не підкреслена контрреволюційна роль російського царизму в зовнішній політиці від часів Катерини II до 50-х років ХІХ сторіччя і далі („царизм як міжнародний жандарм“).

У конспекті звалені в одну купу феодалізм і дофеодальний період, коли селяни не були ще закріпачені; самодержавний лад держави і лад феодальний, коли Росія була роздрібнена на велику кількість самостійних напівдержав.

У конспекті звалені в одну купу поняття: реакція і контрреволюція, революція „взагалі“, революція буржуазна і революція буржуазно-демократична.

У конспекті не дано умов і джерел національно-визвольного руху підкорених царизмом народів Росії і, таким чином, жовтнева революція, як революція, що визволила ці народи від національного гніту, лишається немотивованою, так само як немотивованим лишається створення Союзу РСР.

Конспект рясніє всякого роду заяленями, трафаретними визначеннями, як от: „поліційний терор Миколи І“, „Разінщина“ і „Пугачовщина“, „наступ поміщицької контрреволюції в 70-х роках ХІХ сторіччя“, „перші кроки промислового перевороту“, „перші кроки царизму і буржуазії в боротьбі з революцією 905—907 року“ і так далі. Автори конспекту сліпо копіюють заялені і зовсім ненаукові визначення всякого роду буржуазних істориків, забуваючи про те, що вони зобов'язані подати нашій молоді марксистські, науково обґрунтовані визначення.

Конспект не відбиває ролі і впливу західноєвропейських буржуазно-революційних і соціалістичних рухів на формування буржуазного революційного руху і руху пролетарсько-соціалістичного в Росії. Автори конспекту очевидно забули, що російські революціонери вважали себе учнями і послідовниками відомих корифеїв буржуазно-революційної і марксистської думки на Заході.

У конспекті не враховані корні першої імперіалістичної війни і роль царизму в цій війні як резерву для західноєвропейських імперіалістичних держав, так само як не врахована залежна роль як російського царизму, так і російського капіталізму від капіталу західноєвропейського, через що значення жовтневої революції, як визволительки Росії від її напівколоніального становища, лишається немотивованим.

У конспекті не врахована наявність загальноєвропейської політичної кризи перед світовою війною, яка виявилася, між іншим, у занепаді буржуазної демократії і парламентаризму, через що значення рад з погляду світової історії, як носіїв пролетарської демократії і органів визволення робітників і селян від капіталізму, лишається немотивованим.

У конспекті не врахована боротьба течій у правлячій комуністичній партії СРСР і боротьба з троцькізмом, як з проявом дрібно-буржуазної контрреволюції.

І так далі і тому подібне.

Взагалі треба сказати, що конспект складений вкрай неохайно і не зовсім грамотно з погляду марксизму.

Ми вже не говоримо про неточний стиль конспекту і про гру в „слівця“ подібно до того, що Лжедімітрія названо Дімітром „Названим“ або як „торжество старих феодалів у XVIII віці“ (невідомо, проте, куди поділися і як поводилися „нові“ феодали, якщо вони взагалі існували в цей час) і т. д.

Ми вважаємо необхідним докорінну переробку конспекту в дусі викладених вище положень, при цьому повинно бути враховано, що йдеється про створення підручника, де повинно бути зважене кожне слово і кожне визначення, а не про безвідповідальні журналальні статті, де можна базікати про все і як завгодно, ухиляючись від почуття відповідальності.

Нам потрібний такий підручник історії СРСР, де б історія Великоросів не відривалася від історії інших народів СРСР — де поперше, — і де б історія народів СРСР не відривалася від історії загальноєвропейської і, взагалі, світової історії, — де подруге.

Й. СТАЛІН

С. КІРОВ

А. ЖДАНОВ

8.VIII.1934 р.

ЗАУВАЖЕННЯ ПРО КОНСПЕКТ ПІДРУЧНИКА „НОВОЇ ІСТОРІЇ“

В наслідок того, що нова історія, найбагатша змістом, перенасичена подіями, а також через те, що найголовніше в новій історії буржуазних країн, якщо мати на увазі період до жовтневої революції в Росії, це перемога французької революції і утвердження капіталізму в Європі і Америці, — вважаємо, що було б краще, якби підручник нової історії відкривався розділом про французьку революцію. Для зв'язку з попередніми подіями можна було б подати спочатку невеликий вступ з коротким викладом основних подій нідерландської і англійської революцій, віднісши докладний виклад подій нідерландської і англійської революцій на кінець підручника середньої історії.

Отже ми пропонуємо викинути з конспекту першу частину (6 розділів), тобто увесь перший відділ, замінивши його коротким вступом.

Головною хибою конспекту вважаємо ту обставину, що він не досить різко підкреслює всю глибину різниці і протилежності між революцією французькою (буржуазною революцією) і жовтневою революцією в Росії (соціалістичною революцією). Основною віссю підручника нової історії повинна бути ця сама ідея протилежності між революцією буржуазною і соціалістичною. Показати, що французька (і всяка інша) буржуазна революція, звільнивши народ від пут феодалізму і абсолютизму, наклали на нього нові пута, пута капіталізму і буржуазної демократії, тоді як соціалістична революція в Росії розбила усі й усякі пута і звільнила народ від усіх форм експлуатації, — ось у чому повинна полягати червона нитка підручника нової історії.

Не можна тому допускати, щоб французьку революцію називали просто „великою“, — її треба називати і трактувати як революцію буржуазну.

Таксамо не можна називати нашу соціалістичну революцію в Росії просто революцією жовтневою, — її треба називати і трактувати як революцію соціалістичну, революцію радянську.

Відповідно до цього треба перебудувати конспект підручника нової історії з добором відповідних визначень і термінів.

Розбивку нової історії у конспекті на дві частини вважаємо маломотивованою і випадковою, зробленою за якоюсь незрозумілою ознакою. Ми б вважали доцільним розбити нову історію на три частини.

Перша частина — від французької буржуазної революції до франко-пруської війни і Паризької Комуни (включно). Це буде період перемоги і утвердження капіталізму в передових країнах.

Друга частина — від франко-пруської війни і Паризької Комуни до перемоги жовтневої революції в Росії і закінчення імперіалістичної війни (включно). Це буде період занепаду капіталізму, що почався, першого удару по капіталізму з боку Паризької Комуни, переростання старого „вільного“ капіталізму в імперіалізм і повалення капіталізму в СРСР силами жовтневої революції, яка відкрила нову еру в історії людства.

Третя частина — від кінця 1918 року (рік закінчення війни) до кінця 1934 року. Це буде період післявоєнного імперіалізму в капіталістичних країнах, економічної і політичної кризи в цих країнах, період фашизму і посилення

боротьби за колонії і сфери впливу, з одного боку, і з другого боку — період громадянської війни та інтервенції в СРСР, період першої і початок другої п'ятирічки в СРСР, період переможного будівництва соціалізму в нашій країні, період викорінення останніх решток капіталізму, період перемоги і піднесення в СРСР соціалістичної індустрії, перемоги соціалізму на селі, перемоги колгоспів і радгоспів. Ми вважаємо великою помилкою, що автори конспекту обривають історію на 1923 році. Цю помилку треба виправити, довівши історію до кінця 1934 року. Відповідно до цього доведеться зробити перерозподіл матеріалу, відділів і розділів.

Добре було б звільнити конспект від старих заявлених виразів, як от: „старий порядок“, „новий порядок“ і ін. Краще було б замінити їх словами „докапіталістичний порядок“ або ще краще „абсолютистсько-феодальний порядок“, а замість „нового порядку“ сказати „порядок капіталізму і буржуазної демократії“. При такій зміні так званий „новий порядок“, тобто капіталістичний порядок, матиме вигляд уже як порядок старий в порівнянні з радянським ладом в СРСР, який являє вищий тип устрою людського суспільства.

Добре було б також звільнити конспект від надмірної кількості „епох“. „Епоха консульства“, „епоха Наполеона“, „епоха Директорії“ — чи не занадто багато епох?

Нам здається також неправильним, що колоніальному питанню приділено в конспекті непомірно мало місця, тоді як Жорж Зандам, Шпенглерам, Кіплінгам і т. д. віддано досить багато уваги, колоніальному питанню і становищу, скажімо, в такій державі як Китай віддано мало уваги.

Було б також добре замінити формулу „об'єднання Німеччини й Італії“ формuloю „з'єднання Німеччини й Італії у самостійні держави“. Інакше може створитися враження, що йдеється не про боротьбу за з'єднання таких раніше роздрібнених держав, як Німеччина й Італія, а про об'єднання цих держав в одну державу.

Загалом конспект нової історії складено, на нашу думку, більш толково, ніж конспект історії СРСР, але сумбуру в цьому конспекті все ж досить багато.

Й. СТАЛІН
С. КІРОВ
А. ЖДАНОВ

В. П. ТЕЛІЧКО

ПРО ПЕРЕБУДОВУ ІСТОРИЧНОГО ФРОНТУ

Ухвалою ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу від 26.I 1936 р., а також зауваження т.т. Сталіна, Кірова та Жданова на підручники з історії народів СРСР зобов'язують працівників історичного фронту зі всією серйозністю взятись до справи перебудови історичного фронту в світлі цих керівних настанов.

Велика пролетарська революція, на одній шостій частині земної кулі, своїм переможним будівництвом комуністичного суспільства під керівництвом комуністичної партії запалює сотні мільйонів трудящих інших країн піднести червоний прапор соціалізму і над рештою світу.

Ми пишаємося нашими перемогами, — починаючи від захоплення влади, розгрому інтервенції й внутрішньої контрреволюції і закінчуючи велетенським полотном величної індустріалізації, що в корені змінила обличчя нашої країни. Індустріалізація промисловості й сільського господарства, здійснювана багатомільйонним колективом Радянського союзу під керівництвом ВКП(б), яку виплекали титани людської думки — Ленін, Сталін, забезпечила нам збудування соціалізму і незмірно наближає перемогу соціалізму у всьому світі.

Принципи соціалізму, викладені в працях класиків марксизму-лєнінізму, тепер записані в Конституції СРСР, як непорушні основи нашого ладу. Ці принципи вже стали фактом нашого життя. Сталінська Конституція є ще одна перемога марксо-лєнінського вчення про соціалізм.

Для радянських істориків сталінська конституція є величним джерелом вчення про соціалізм, під прапором якої повинні провадитись конкретні дослідження з історії СРСР, боротьба проти всіляких буржуазно-реставраторських концепцій агентів німецько-японського фашизму — троцькістів, правих зрадників і ін. бандитів пера.

В СРСР наука стала на службу велетенській практиці соціалістичного будівництва, будучи скерованою не проти трудящих, як за капіталізму, а на їх користь.

Серед усіх наук на даному етапі однією з важливіших ланок є історія. За роки радянської влади історичний фронт здобув багато перемог, але в той же час історична ділянка, як вказав у своїй ухвалі ЦК партії і що відзначено також у рецензіях т.т. Сталіна, Кірова та Жданова на конспекти підручників з історії народів СРСР, має багато недоліків.

В галузі дослідження історії народів СРСР у нас не було проведено ламання небільшовицьких традицій. Значно більше було зроблено в галузі дослідження загальної історії під впливом відомого виступу товариша Сталіна в журналі „Пролетарская революция“ з листом: „Про деякі питання історії більшовизму“. В ньому, як відомо, товариш Сталін рішуче поставив питання перед істориками про боротьбу з троцькістською контрабандою і викоринення її надалі з історичної літератури.

В умовах соціалістичного суспільства питання про створення нових марксистських підручників з історії є надзвичайно важливим, особливо коли зга-

дати слова Леніна про буржуазні підручники, які „не стільки вчать, скільки розбещують молодь“. На XI з'їзді РКП(б) Ленін радив нашим літераторам найменше уваги приділяти політичній тріскотні і найбільше — вихованню молодого покоління. „Справді — на чому воно вчиться супільних наук? На старому буржуазному мотлоху. Це — ганьба. І це тоді, коли у нас сотні марксистських літераторів, які можуть дати підручники з усіх супільних питань, але не дають тому, що не тим зайняті, не туди скеровуються“¹). Ленін гостро ставив питання про створення справжніх марксистських підручників і популярної літератури. Він вимагав, щоб популярна література була високої наукової і політичної якості... „Популярна література тільки та хороша, тільки та і годиться, яка служить десятиліття. Бо популярна література є ряд підручників для народу, а підручники викладають ази, що не змінюються на півстоліття“²). Популярну літературу, яку видавали за царизму, Ленін часто називав макулатурою і шарлатанством. Буржуазія не може створити справді наукового підручника, бо вона в своїх класових інтересах свідомо перекрุчує, вульгаризує діалектику історичного процесу.

Раднарком і ЦК ВКП(б) в травні 1934 р. ухвалили створити нові підручники до Червня 1935 року: з історії стародавнього світу, історії середніх віків, нової історії, історії СРСР і нової історії залежних і колоніальних країн. У серпні 1934 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком Союзу схвалили подані т.т. Сталіним, Кіровим та Ждановим зауваження з приводу конспектів нових підручників з „Історії СРСР“ і „Нової історії“, в яких товариши Сталін, Кіров і Жданов дали настанову для відповідного перероблення згаданих підручників. Особливо незадовільно був складений конспект з історії СРСР, де було багато ненаукових, неграмотних з погляду марксизму визначень, який хибував на крайню неохайність, особливо неприпустиму при створенні підручників.

Треба підкреслити слова Леніна, що в підручнику „повинне бути зважено кожне слово і кожне визначення“. Кращий наслідувач справи Леніна товарищ Сталін, виходячи з цих настанов, вказував шлях переробки конспектів підручників. Але подані в 1935 році підручники з історії СРСР і нової історії знов повторювали помилки, які були в конспектах 1934 року. Раднарком і ЦК ВКП(б) ще в 1934 році вказували на хиби нашої історичної літератури: „Замість викладання громадянської історії у живій, цікавій формі з викладанням найважливіших подій і фактів в їх хронологічній послідовності з характеристикою історичних діячів — учням підносять абстрактні визначення супільно-економічних формаций, підмінюючи таким способом зв'язний виклад громадянської історії абстрактними соціологічними схемами“³). Крім того ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вказали, що „вирішальною умовою міцного засвоєння учнями курсу історії є додержання історико-хронологічної послідовності в викладанні історичних подій з обов'язковим закріплленням у пам'яті учнів важливіших історичних явищ, історичних діячів, хронологічних дат. Тільки такий курс історії може забезпечити необхідну для учнів доступність, наочність і конкретність історичного матеріалу, на основі чого тільки і можливі правильний розбір і правильне узагальнення історичних подій, що підводять учня до марксистського розуміння історії“⁴.

Автори підручників з історії СРСР і нової історії, маючи цілком певні настанови, все ж не позбулись методологічно-хибних засад, що в основному властиві були М. Покровському.

1) Ленін, Твори, Партидаєв ЦК КП(б)У, 1936, т. XXVII, с. 261.

2) Ленін, Твори т. V., стр. 232; примітка, Партидаєв ЦК КП(б)У.

3) З постанови РНК і ЦК ВКП(б) від 16. V. 1934 р. „Про викладання громадянської історії в школах СРСР“.

4) Там само.

Повторення старих помилок, що мають у своїй основі відомі помилки „історичної школи“ Покровського, дало підставу РНК і ЦК ВКП(б) твердити, що „серед деякої частини наших істориків, особливо серед істориків СРСР вкорінилися антимарксистські, антиленінські, по суті справи ліквідаторські, антинаукові погляди на історичну науку“¹). Ця надзвичайно серйозна кваліфікація методологічних настанов авторів була викликана в зв’язку з виявленням у підручниках досить прикроих для марксистської науки фактів. Ухвали РНК і ЦК показує, що „ці шкідливі тенденції і спроби ліквідації історії, як науки, зв’язані, насамперед, з поширенням серед деяких наших істориків помилкових історичних поглядів, властивих так званій „історичній школі Покровського“. І ЦК запропонував нашим історикам подолати ці шкідливі погляди для того, щоб скласти справді марксистські підручники, яких вимагають партія і уряд для виховання молодого покоління.

Для розв’язання цього завдання ЦК видав ухвалу 26. I. 1936 р. про створення спеціальної комісії під головуванням товариша Жданова для перегляду якості підручників і, в разі потреби, організації конкурсів для складання нових підручників.

У чому полягають помилки тих підручників, які були складені на вимогу ЦК ВКП(б) 1934 року?

Підручник „Історії СРСР“ виданий для середньої школи за участю Грекова, Панкратової і ін., має низку неприпустимих помилок. Назведемо тільки деякі з них.

В підручнику незадовільно показана суть національно-визвольного руху підкорених царатом народів СРСР. У цьому підручнику майже не відбита роль і вплив західноєвропейських революційних і соціалістичних рухів, на формування буржуазно-революційних рухів і пролетарського соціалістичного руху в Росії. Незадовільно показана контрреволюційна роль російського царства в зовнішній політиці. Надзвичайно серйозна помилка, на яку треба звернути увагу нашим історикам,—помилка, через яку змішували феодалізм і дофеодальний період. Зовсім не показано на фактах громадянської історії процесу створення держави, переходу від родового побуту до державного устрою. Майже цілком відсутня історія культури народів СРСР.

Для істориків України варті уваги помилки групи, що складала підручника „Історія СРСР“ — в частині, де автори пишуть про „революцію“ в Київській Русі в... XI ст.. не розуміючи таким чином різниці між революцією і стихійним бунтом, які були характерні для XI ст. У цьому підручнику не показано прогресивного значення „собирання землі русской“. Мова йшла лише про грабунки і насильства московських князів. Немає позитивної оцінки великоросійської національної держави — і через це неправильна оцінка подій і пізнішого періоду, зокрема XVII ст.

Наприклад, Лжедімітрій I і Лжедімітрій II подаються як вожді селянського повстання, тоді як ці авантюристи були ставлениками польського панства, що використовувало маси тільки в своїх реакційних цілях. З другого боку, Мінін і Пожарський виступають в негативному висвітленні — немає позитивної оцінки боротьби Мініна й Пожарського в справі визволення країни від окупації чужоземцями — поляками і шведами; немає висвітлення боротьби за створення національної держави.

В авторів немає розуміння того, що марксизм аж ніяк не проти того, щоб дати позитивну оцінку минулому своєї країни. В даному разі роль Мініна й Пожарського мусила бути змальована і в позитивному освітленні, чого не зроблено авторами підручника.

В цьому підручнику немає ясної картини розвитку кріпосницького права, не показано ясно причин поразки селянських воєн, через відсутність керів-

1) З постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 26. I 1936 р. „Про історичний фронт“.

ництва з боку передового класу. В оцінці Петра I автори стояли на позиціях цілковитого засудження його ролі (між іншим, ця помилка повторюється й у Покровського). Не висвітлено, всупереч висловленням Леніна і Сталіна, прогресивної ролі державних реформ Петра I.

В авторів також немає позитивної оцінки руху декабристів. Вони подали декабристів як завидуючих експлуататорів, які вигадують лише певніші форми пограбування селянства, в той час як Ленін визначив рух декабристів як рух „дворянських революціонерів“, визнаючи прогресивну роль руху декабристів.

У підручнику також не врахована позитивна роль польського визвольного руху проти царів на протязі XIX ст. Замість цього подані лише бунти поміщиків, які прагнули до експлуатації селянства. Неправильно висвітлюється стан селянства в Росії після реформи 1861 року. У читача складається враження, що селяни після реформи 1861 року були ще більш закріпачені. Таке розуміння є неправильним, воно заперечує розвиток капіталізму в Росії після 1861 року. Там же зовсім не показано відсталості старої Росії, порівнюючи з західноєвропейськими країнами, і зовсім незадовільно показано, як саме за цю відсталість нас били, як казав товарищ Сталін, всі, кому не лінь.

Авторам бракує діалектичного мислення, розуміння необхідності конкретного історичного підходу до фактів минулого. Вони зовсім не засвоїли значення капіталізму в порівнянні з феодалізмом і взагалі з середньовіччям. Вони весь час збиваються на дрібнобуржуазну критику капіталізму. Для них капіталізм це є сила, яка тільки руйнує.

Дозволимо собі навести деякі висловлення Леніна щодо цих питань. Наприклад, щодо характеристики капіталізму. В роботі „Про продналог“, яка вийшла в 1921 р., Ленін пише, що капіталізм є лихо по відношенню до соціалізму. Капіталізм є благо по відношенню до середньовіччя, по відношенню до дрібного виробництва”¹⁾.

Або в роботі „Что такое друзья народа“ Ленін, даючи оцінку реформи 1861 р., говорив про „прогресивність цього нового укладу життя порівняльно з старим кріпосницьким“²⁾.

Крім позитивної характеристики Мініну і Пожарському, можна навести оцінку, яку дає Ленін представникам „дворянських революціонерів“ — декабристам, Радіщеву і ін. Він підкреслював, що „Ми горді тим, що ці насильства викликали відсіч з нашого середовища, з середовища великоросів, що це середовище висунуло Радіщева, декабристів, революціонерів-різночинців 70-х років...“³⁾, Ленін відносив ім'я Радіщева до тих імен, які наповнюють нас почуттям національної гордоці.

Отже бачимо, що настанови Леніна залишились поза увагою авторів підручника.

До речі згадаймо, що не випадково представники правого ухилу, що скотились, як і троцькісти, до контрреволюційного табору, перетворившись на прямих агентів фашизму, змазували, викривляли, ганьбили революційне минуле російського народу, його представників, які боролись за визволення від експлуатації, недооцінювали прогресивну роль робітничого класу і Комуністичної партії, як керівника пролетарської революції й побудови нового, комуністичного суспільства, і по суті зводили на них контрреволюційні інсінуації.

Збудування в СРСР соціалізму — першої фази комуністичного суспільства, є найкращою відповіддю всім контрреволюційним партіям і угрупованням, під яким би офарбленим вони не виступали.

1) Ленин, „О продовольственном налоге“, Соч., XXVI³, с. 339.

2) Ленин, „Что такое друзья народа“, Соч., I³, с. 182.

3) Ленін, „Про національну гордість великоросів“, Партидаєв ЦК КП(б)У, 1936, Твори, т. XVIII³, с. 81—82.

Автори підручників з історії мусили використати глибоко цінні ленінські настанови щодо минулого. Вони цього не зробили. Їх увагу до цього мусила звернути і доповідь т. Дімітрова на VII конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, в якій він наводив настанови В. І. Леніна.

„Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національної гордості? Звичайно, ні! Ми любимо свою мову і свою батьківщину, ми найбільше працюємо над тим, щоб *її* трудящі маси (тобто $\frac{9}{10}$ *її* населення) підняти до свідомого життя демократів і соціалістів. Нам найболючіше бачити й почувати, яким насильствам, гнітові і знищанням піддають нашу прекрасну батьківщину царські кати, дворянини і капіталісти. Ми горді тим, що ці насильства викликали видсіч з нашого середовища, з середовища великоросів, що це середовище висуяло Радіщева, декабристів, революціонерів-різночинців 70-х років, що великоруський робітничий клас створів у 1905 році могутню революційну партію мас, що великоруський мужик почав у той же час ставати демократом, почав скидати попа й поміщика.

Ми сповнені почуття національної гордості, бо великоруська нація *теж* створила революційний клас, *теж* довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу і за соціалізм, а не тільки великі погроми, ряди шибениць, катівні, великі голодовки і велике плаування перед попами, царями, поміщиками та капіталістами¹⁾.

В підручнику „Істория народов СССР“ авторським колективом проводилась переоцінка ролі селян напередодні реформи 1861 р.

„Війна показала, що економічний розвиток країни вимагає переходу від кріпосницького ладу до буржуазного. Селяни намагалися здійснити цей перехід революційним шляхом, знищивши поміщицьке землеволодіння і владу кріпосників“ (Греков і інші, с. 420).

В даному разі в авторів явна переоцінка ролі селянства у періоду, коли пролетаріат ще не виступив на історичну сцену. Навіть на початок ХХ ст. Ленін давав оцінки селянству, в яких останнє ще не піднялось до рівня свідомості робітничого класу:

„В нашій революції менша частина селянства дійсно боролася, хоч скількинебудь організуючись для цієї мети, і зовсім невелика частина піднімалася із зброєю в руках на винищенні своїх ворогів, на знищенні царських слуг і поміщицьких оборонців. Більша частина селянства плакала і молилася, резонертувала й мріяла, писала прохання і посилала „ходателів“, — зовсім у дусі Лева Миколайовича Толстого²⁾. Або: „Селяни боролися менш вперто, більш порізанено, менш свідомо, все ще сподіваючись нерідко на доброту царя батюшки. В 1905—1906 роках селяни, власне, тільки прилякали царя і поміщиків³⁾.

На жаль, Ленінські оцінки ролі селянства на початку ХХ ст. залишились невикористаними у авторів підручника; отже й не дивно, що їх твердження далекі від історичної правди.

Ми відзначили тільки частину основних помилок, які характерні для всього курсу історії СРСР. Їх далеко більше. Але й ці свідчать про великі хиби в створенні радянського підручника, який був доручений ЦК партії авторам: Панкратовій, Грекову і ін. В світлі наведених помилок стає зрозумілим рішучість зауважень з приводу конспекту „Історії СРСР“, поданих в рецензії т.т. Сталіна й ін., в яких вказується, що група авторів не виконала завдання

1) Ленін, Твори, Партидаєв ЦК КП(б)У, 1936, т. XVIII, сс. 81, 82.

2) Ленін, „Лев Толстой як дзеркало російської революції“, Твори, Партидаєв ЦК КП(б)У, 1936, т. XII, с. 306.

3) Ленін, „Уроки революції“, Соч., т. XIV³, с. 372.

і навіть не зрозуміла самого завдання. Вона склала конспект російської історії, а не історії СРСР, тобто історії Русі, але без історії народів, які ввійшли до складу СРСР (не враховані дані з історії України, Білорусії, Фінляндії і інших прибалтійських народів, північнокавказьких і закавказьких народів, народів Сер. Азії і Далекого Сходу, а також волзьких і північних народів — татари, башкіри, мордва, чуваші та ін.)¹⁾).

Автори підручника „Історії СРСР“ для нижчих класів у складі Вернадського, Гітіса, Карпова і Фельдмана в основному повторюють помилки першого підручника, але роблять їх низку інших помилок. Нічого немає в ньому про польські повстання 1830 і 1863 років проти цариту. Маркс, Енгельс, Ленін надавали великого значення боротьбі шляхетської Польщі, як форпосту європейської демократії проти абсолютизму російського цариту. Не показано як слід колоніальної політики цариту, не сказано про загарбання Фінляндії, Приамур'я в XIX ст. Нарешті, в підручнику „Історія СРСР“ для початківців, складеному колективом: Мінц, Мороховець, Нечкіна, Сироечковський, Сироечковська повторюються аналогічні помилки.

Але не тільки ці перелічені підручники, а й більшість попередньої літератури з історії, яка видавалась за роки радянської влади, хибує на відзначенні помилки. Всі підручники, які будувались за настановами „школи“ Покровського, стрижнем своєї програми мали вивчення суспільно-економічних формаций, зовсім не висвітлюючи історії культури, політики тощо. Всі вони хибають на спільну хворобу — соціологізм або абстрагування від фактів, що не відповідає вимогам, які ставить партія до радянського підручника. Ленін вимагав конкретного історичного аналізу, вимагав висвітлення фактів, які б давали змогу відрізняти одну країну від інших країн, побачити що спільного є між тою і іншою країною. Ленін вимагав всебічного висвітлення матеріалу, глибокої подачі об'єктивного історичного процесу.

Але підручник „Давньої історії“, напр. акад. Нікольського, подає історію давнього сходу, Греції, Риму виключно як економічну історію. Підручник Трахтенберга і Гуковського „Історія епохи феодалізму“ теж хибує на абстрактний, соціологічний схематизм. Можна назвати й підручник Єфімова та Фрейберга „Історія нового часу“, в якому вся політична і культурна історія нового часу випала, залишається тільки гола соціологічна схема.

На підставі відзначених хиб можна потвердити, що автори підручників виявили певне нерозуміння завдань історичної науки, підмінюючи науку історії вульгарною історичною публіцистикою. Вони стали носіями антимарксистських, антиленінських поглядів на історію. Всі ці хиби випливають з основних настанов, які були властиві працям Покровського. В зв'язку з цим декілька слів присвятивмо окремим питанням історичної концепції Покровського.

Ми не відкидаємо позитивної ролі Покровського, який був одним з видатних наших істориків. Покровський у свій час успішно боровся проти тих старих буржуазних і дрібнобуржуазних істориків, які зводили російську історію до історії царів. Покровський протиставив цьому вивчення економічних відносин як основний фактор історії. В цьому — безперечно позитивна роль Покровського. Покровський проробив велику роботу, борючись проти буржуазних концепцій таких істориків як Карамзін і Чичерін, Ключевський і Мілюков, борючись у деяких питаннях історії проти Плеханова і Рожкова. Але концепції Покровського, що виконали свою роль у першому етапі боротьби проти буржуазної науки, сьогодні вже гальмують дальший ріст історичної

¹⁾ И. Сталин, А. Жданов, С. Киров, Замечания по поводу конспекта учебника по Истории СССР; див. На фронте исторической науки Партизат ЦК ВКП(б), 1935, с. 12.

науки. Відсутність побудування на основах марксистської діалектики історичних концепцій у Покровського, спрощене вульгарне трактування основних питань історії дає нам право твердити про антиленінську настанову в працях Покровського. Замість справжнього історичного процесу, Покровський всі фази розвитку буржуазної науки і фази виродження валить докупи, він навіть змішав разом буржуазну і пролетарську науку. Відомий його вираз — „історія є політика, обернена в минуле”¹⁾) хибує на відсутність класового визначення. Він подає об'єктивний історичний процес, узагальнюючи його для всіх часів, для всіх народів. Наведений вислів Покровського, будучи доповнений неправильним ставленням до об'єктивної історії: „об'єктивна історія є вигадка буржуазії”, дає нам стисле уявлення про історичну концепцію Покровського.

Ці антимарксистські погляди Покровського залишають саму класово-об'єктивну сторону, яка не дає можливості наближення до пізнання об'єктивної дійсності, отже не дає можливості всебічного висвітлення історичного процесу. У Покровського, через брак конкретного аналізу, нема правильного розуміння партійності в питаннях історії.

Згідно з марксистськими настановами про партійність науки, ми, наслідувачі Маркса—Леніна, вважаємо, що тільки партійна наука є правдива наука, бо вона правдиво відбиває об'єктивну дійсність. У працях Покровського є справжнє глузування з об'єктивної дійсності; нерозуміння партійності в науці по суті допомагає Покровському хоронити історію як науку, хоч особисто він завжди був далекий від цього. Для ясності подамо деякі висловлення з праць Покровського, які свідчать, що він по суті виступає проти історії:

„Це (історія — В. Т.) — ідеологія, тобто відображення фактів — я не знаю, як сказати — в угнутому чи опуклом дзеркалі з надзвичайно неправильною поверхнею”²⁾.

А далі ще одвертіше Покровський подає розуміння ідеології: „всі ідеології складаються з шматочків дійсності, цілком фантастичної ідеології не буває, і тим часом усяка ідеологія є криве дзеркало, яке дає зовсім не справжнє відображення дійсності, а щось таке, що навіть із відображенням у кривому дзеркалі порівняти не можна, бо в кривому дзеркалі ви все таки своє лице впізнаєте по деяких ознаках: є борода — нема бороди, є вуса — нема вусів. Тут же ідеологічно так може бути замаскована дійсність, що брюнет виявиться цілком бритим, як херувим, і т. д.”³⁾.

Таке розуміння ідеології Покровським нічого спільногого не має з розумінням ідеології Марксом, який вважав, що ідеологія відбиває об'єктивну дійсність. За Енгельсом навіть найфантастичніший сон має своє коріння в об'єктивній дійсності. Твердження Покровського, що ідеологія (історія) є криве дзеркало: ввігнуте або опукле, є цілком антимарксистське твердження.

Отже цілком ясно виступають погляди Покровського як антипартійні в питаннях історії, які усувають питання історії як науки.

Подаємо ще деякі визначення об'єктивної науки Покровським, яку він відкидає, з якої він глузує: „Особливо буржуазні демократи в своїй системі обдурювання мас виробили цю формулу „об'єктивної” історії, і ця формула, на жаль, досі ще затуманює погляди багатьох наших товаришам”⁴⁾.

Ось друге твердження, яке варте першого і яке так само виступає проти об'єктивної науки. У виступі в Інституті червоної професури в 1931 р. Покровський, звертаючись до слухачів ІЧП, казав: „І мій заповіт вам: нейти

1) Н. Покровский, Историческая наука и борьба классов, вып. I, 1933, с. 10.

2) Н. Покровский, Историческая наука и борьба классов, вып. I, 1933, с. 10.

3) Н. Покровский, Там само, с. 10.

4) Н. Покровский, Историческая наука и борьба классов, вып. 2, 1933, с. 394.

„академічним” шляхом, яким ішли ми, бо „академізм” включає в себе, як неодмінну умову, визнання цієї самої об’єктивної науки, якої не існує¹⁾).

Ця настанова Покровського, як і попередня, виступає проти вказівок Леніна, який вимагав від науки об’єктивності, без лапок, не в буржуазному розумінні. Ленін обстоював настанови об’єктивної науки, яка є класовою, партійною, справжньою наукою.

Не меншою помилкою Покровського є й те, що він, захопившись критикою буржуазних істориків, зневажливо поставився до самих фактів історії. Ми також з ухвали уряду і партії знаємо, що партія вимагає насамперед фактів, а не голих розмов. „Капітал“ Маркса цілком побудований на фактах, але в той же час ця робота є глибоко критичною. Маркс назвав „Капітал“ критикою політичної економії; але, критикуючи стару класичну політекономію, Маркс в той же час на основі нових конкретних фактів збагачував далі науку, створюючи принципіально іншу науку політекономії. Марксів діалектичний метод вимагає доведення класові боротьби до встановлення диктатури пролетаріату. Маркс доводив аналіз капіталістичного суспільства до неминучої загибелі капіталізму через пролетарську революцію і побудови соціалістичного суспільства.

Покоління пролетарських революціонерів звертались і звертаються до „Капіталу“, як до першоджерела революційної теорії, яка перетворилася в матеріальну силу, опанувала масами. Вони знаходять в „Капіталі“ геніальне узагальнення практичного досвіду робітничого класа і революційний заклик до боротьби за диктатуру пролетаріата.

В радянських умовах викривлення основних положень „Капіталу“ Рубіним, Бухаріним і ін., троцькістськими і правими контрабандистами, було прямою послугою буржуазної контрреволюції, сучасному фашизму, в його мерзенній меті реставрації капіталізму в СРСР.

Зневажливе ставлення до фактів Покровського знайшло рішучу критику Леніна, який, оцінюючи підручник Покровського „Русская история“, показував йому незадовільні боки його підручника і радив виправити: „Учні повинні знати і Вашу книгу і указник, щоб не було верхоглядства, щоб знали факти, щоб навчались порівнювати стару науку і нову“.

Він радив Покровському додати синхроністичну таблицю, яка б подавала фактичні дані всесвітньої історії. Ленін підкреслював: щоб „учень знов і Вашу книгу і указник“. Ленін досить обережно вказав Покровському на хиби його підручника, але Покровський не зважив на вказівки Леніна. Історик марксист повинен сполучати соціологічні положення з їх конкретним історичним виразом.

Ще Гегель писав, що

„Історія вчить, що народи й уряди ніколи нічого не вчилися з історії: кожний час для цього надто індивідуальний“ (Філософія історії).

Ленін, який високо цінував Гегеля, зауважив на це: „очень умно“; він робив висновок про необхідність вивчення всіх особливостей живої історичної конкретності.

„Марксизм відрізняється від усіх інших соціалістичних теорій не-звичайним поєднанням повної наукової тверезості в аналізі об’єктивного стану речей і об’єктивного ходу еволюції з щонайрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас... осіб, партій... які вміють намацати зв’язок з класом“²⁾)

Матеріалістична діалектика не відригає соціологічного узагальнення від історичних фактів. Історичні факти залишаються основою в створенні тієї чи іншої ідеї, і це повинне бути живою історичною діалектикою.

¹⁾ Н. Покровский, Историческая наука и борьба классов, вып. 2, 1933. ст. 406.

²⁾ Ленин, Соч., XII³, с. 32.

Ленін писав, що потрібна повна наукова тверезість в аналізі об'єктивного стану речей, а Покровський викреслив саме об'єктивне дослідження, і залишилась гола схема, за якою не можна створити підручника, якого вимагає партія.

У Покровського залишається стрижневою думкою, що об'єктивна наука не є класовим знаряддям, На жаль, Покровський мав багато прибічників. Я можу назвати М. М. Коваленського, який, використовуючи настанови Покровського, вважав, що треба займатися лише „початком“ і „кінцем“ людського розвитку, первісним комунізмом і сучасністю:

„Вся решта з курсу історії культури, не виключаючи Стародавнього Сходу, Греції, середніх віків, реформації, гуманізму, татарщини, опричніни, смутного часу і ін., може бути винесена за межі, власне, шкільної роботи“.

Настанови М. М. Коваленського, що треба вивчати перші часи і останні, а середину можна викинути, є логічним продовженням помилок Покровського. Це все, як бачимо, приводить до суцільної вульгаризації самої історії, до надзвичайного спрошення і верхоглядства, що не може виховувати в партійному дусі мільйони робітників безкласового соціалістичного суспільства, для яких треба подати аналіз конкретних фактів.

Фронт марксо-ленінської історичної науки є дуже широкий, він включає історію всіх народів за всіх часів.

Для нас і Олександр Македонський практично важливий, для нас важлива історія колоніальних, пригноблених народів, історія Китая. Наприклад, остання озброює трудящих для боротьби за звільнення Китая і ін. Марксистська наука повинна озброювати трудящих капіталістичних країн для боротьби з фашистською диктатурою і ін. Для нас і франдузька буржуазна революція важлива, щоб порівняти з соціалістичною революцією, показати різницю між ними і переваги соціалістичної революції. Маркс, Енгельс, Ленін вивчали історію буржуазних революцій, досвід Паризької Комуни. У „вогні бур“ зростали і концентрувалися марксо-ленінські думки, створювався революційно-критичний метод — матеріалістична діалектика. Праці Покровського не дають нам марксистського аналізу історичних подій, вони по суті просякнені антиісторизмом, хоч і велика заслуга Покровського в боротьбі проти буржуазних і дрібнобуржуазних істориків.

Велика помилка Покровського в надмірній оцінці торговельного капіталу як „збирача землі руської“ і організатора самодержавної влади. Концепції торговельного капіталу проходять крізь усі праці Покровського. В праці „Історическая наука и борьба классов“ Покровський пише: „Збирання Русі від самого початку Московського князівства й до Олександра I рухалося цілком певним економічним фактором, цим фактором був торговельний капітал“¹). І цілком ясне визначення Покровським торговельного капіталу знаходимо на дальшій сторінці: „Торговельний капітал був справжній цар, який стояв за коронованим манекеном, був справжньою керівною силою, яка створила і російську імперію, і кріпацтво“²).

Такі настанови Покровського просякають всю наукову його продукцію. Російське самодержавство Покровський розглядав як організацію торговельного капіталу, тоді як Ленін, як відомо, визначав його як владу поміщиків-кріпосників-дворян. Віссю всієї концепції Покровського є панування торговельного капіталу і самодержавства як політичної його форми. Але історики капіталістичного, феодального і античного, а також і докласового суспільства знають, що обмін і торгівля були майже за всіх часів існування людства, що абсолютно чистих натурально-господарчих форм у класовому сус-

¹⁾ Н. Покровский, Историческая наука и борьба классов, вип. I, 1933, с. 27.

²⁾ Там само, с. 28.

пільстві не існувало. Покровський про це не пише. Довга історія людства дає факти, що торгували і рабовласницькі маєтки, і княжі маєтки, і купці-рабовласники, і монастири. Торгівля є неминуче явище для капіталістичного світу, торгівля характерна і для системи СРСР. Але не все це є торговельний капіталізм. У Покровського ж створена універсальна схема торговельного капіталізму. Але тут він не оригінальний. Це саме ми знаходимо в цілому ряді буржуазних істориків, які поширюють, як відомо з класово-вороожих причин, аналогічну думку. Наприклад Адам Сміт, Мейер і інші, всі вони пропагують „одвічне існування“ торговельного капіталізму.

Отже можна сказати, що Покровський у деяких питаннях історії був цілком в полоні буржуазних теоретиків, не вважаючи на позитивну роль у справі критики буржуазної історіографії, де він довів обмеженість істориків XIX і реакційність істориків XX ст. Й цим відограв позитивну роль у марксистській історичній науці. Все ж він боротьбу з ідеалізмом провадив не з позицій матеріалістичної діалектики, а з позицій економічного матеріалізму, і це привело до схематизму, до заперечення об'єктивності історії, яка з необхідністю повинна бути відбита в марксистському підручнику.

Тільки стоячи на позиціях діалектичного матеріалізму, можна створити справжню наукову історію, і щодо цього — представникам історичного фронту треба користуватись великою спадщиною праць Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Схематизм не випадково привів Покровського до цілого ряду антиленінських поглядів в історичній науці, в тому числі і до чужої марксизмов-ленінізмові концепції „торговельного капіталу“ в Росії. В світлі ухвал ЦК ВКП(б) і РНК СРСР не можна не висловити здивування з факту виданні партійним видавництвом УРСР книжки „Покровський про Україну“ без висвітлення в розгорнутий рецензії основних помилок Покровського. Покровський формувався в боротьбі з суб'єктивізмом буржуазних і дрібнобуржуазних істориків, але, зводячи діалектичний матеріалізм до економізму, він міг створити тільки схему соціальних формаций, а не об'єктивну історію боротьби класів при великій ролі держави як основного важеля боротьби.

Схема Покровського була антидіалектична. У нього кожна суспільно-економічна формaciя була чимсь застиглим, нерухомим. Класова боротьба, як вияв протиріч між продуктивними силами і виробничими відносинами, загострення класових протиріч і неминучість соціальної революції в надрах антагоністичних формаций не були стрижневою віссю в його працях. І через це вони є схематичними, антидіалектичними, антиленінськими. Напр., вивчати царат тільки як знаряддя торговельного капіталу, справді є мертвим схематизмом. Останній викриває ленінську характеристику царству як дворянської монархії, яка крок за кроком розкладалась капіталізмом, яка йшла на поступки капіталізмові і загинула як дворянська монархія. Покровський не досліджує царат як соціальну систему, в надрах якої міцно зростав капіталізм в боротьбі з феодалізмом, в той же час народжуючи свого могильника — робітничий клас, який за керівництвом партії Леніна-Сталіна сформувався на досвіді двох революцій, повалив царат і в союзі з біднішим селянством у Великій Пролетарській революції повалив капіталізм. Це менше зрозумів Покровський діалектику пожовтневої історії, цей велетенський процес боротьби за соціалізм в умовах боротьби двох систем і одчайдушного опору решток капіталізму всередині країни, процес, який закінчився тріумфом соціалізму.

Перед смертю Покровський визнав ненауковість своєї схеми, але він за-перечував, що його схема є антиленінська. Але ненаукова схема не може бути в той же час не антиленінською. Нашим завданням є боротьба з антиленінськими традиціями школи Покровського для того, щоб далі підносити прапор боротьби за справжню маркс-ленінську історію. В працях Маркса

Енгельса ми маємо цілий ряд мало використаних нашими істориками, а іноді зовсім невикористаних настанов з питань громадянської історії.

Маркс вважав, що все раніше розуміння історії істориками або цілком ігнорувало реальну основу історії (громадянське суспільство), або ж бачило в ній щось побічне, не зв'язане з історичним процесом. Таким чином з історії виключали відношення людей до природи, і тим самим створювалась протилежність між історією і природою.

Покровський мав цілковиту можливість ознайомитися з настановами Маркса, щоб усунути основні вади в своїй праці. В „Німецькій ідеології“ Маркс і Енгельс, критикуючи Гегеля і „святого“ Бруно, писали, що „Гегелівська філософія історії, це — останній, що досяг свого „чистішого виразу“, плід всієї цієї німецької історіографії, для якої вся справа не в дійсних і, навіть, не в політичних інтересах, а в чистих думках, що уявляються пізніше і святому Бруно, як наука „думок“, що кожна з них пожирає інші і нарешті зникає в „самосвідомості“¹⁾). Маркс, підкреслюючи ідеалістичний характер ідеології Гегеля, Бруно, які перекручували справжній історичний процес, зауважив на сторінках праці: „так звана об'єктивна історіографія полягала саме в тому, щоб розглядати історичні відносини в відриві од діяльності. Реакційний характер“.²⁾

Таксамо „святой“ Макс Штірнер, що рішуче не знає дійсної історії, вважає, що історичний процес це в основному історія про „лицарів“, розбійників і примари, від яких він може рятуватися тільки за допомогою „нечестивості“³⁾.

Ця історична концепція через релігійне продукування фантазій замінювала продукування засобів до життя і самого життя. Маркс і Енгельс в „Німецькій ідеології“ дають цілком ясні настанови — вивчати об'єктивні факти історії, але Покровський, як і багато інших, на них не зважив.

Критика Маркском буржуазної історіографії така переконлива, що не залишає навіть щілини для сумнівів або вагань: „вони (історики, В. Т.) зовсім не згадують про дійсно історичні події, навіть про випадки дійсного історичного втручання політики на хід історії, в наслідок чого дають оповідання, основане не на вивченні, а на довільних побудовах і літературних плітках“⁴⁾.

Дуже яскраві, глибокі настанови, які говорять про потребу дослідження фактичного процесу, дослідження фактів історії. Класики марксизму-ленінізму були незрівнянними знавцями нової історії — економічної, дипломатичної, воєнної і ін. Але вони були близькими знавцями всіх попередніх епох, включаючи і стародавні. І тільки на такій основі можна було будувати величну систему історичного матеріалізму. Історія революційних рухів збагачувала знання і метод Маркса — Енгельса. Революція збагачувала їх досвід, давала розуміння шляхів революційного руху... Вони використовували тактику повстань з досвіду французької революції і ін. для того, щоб дати пролетаріатові могутню зброю для боротьби з класом експлуататорів. І Ленін, слідом за Маркском і Енгельсом, наполегливо вивчав історико-революційні рухи. Наприклад, знання історії Німеччини відбилося і в його промовах під час Брестського миру. Ленін під час громадянської війни й інтервенції багато вивчав Клаузевіца, великого військового історика, вихованого на гегелівському історизмі.

Праця Леніна „Розвиток капіталізму в Росії“ є неперевершеною близькою працею з історії економічних відносин в Росії.

¹⁾ Маркс, Энгельс, Немецкая идеология, 1933, с. 30.

²⁾ Маркс, Энгельс, Немецкая идеология (прим. Маркса на полях), 1933, ст. 30.

³⁾ Там само, с. 30.

⁴⁾ Там само, с. 31.

Таксамо багато уваги надає історії товариш Сталін, кращий учень і продовжуває справи Леніна. Прийнята з ініціативи товариша Сталіна ухвала ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про перебудову історичного фронту рішуче повернула кермо на історичному фронті.

Сталін, виступаючи в 1926 р. проти троцькістів, зінов'ївців за Ленінську теорію можливості перемоги соціалізму спершу в одній нашій країні, спирається на досвід світової історії:

„Для того, щоб феодальна система довела свою перевагу над рабською системою господарства, на це пішло, здається, біля двохсот років, коли не менше. Інакше й не могло бути, бо темп розвитку був тоді жахливо повільним, а техніка виробництва була більше ніж примітивна.

Для того, щоб буржуазна система господарства довела свою перевагу над феодальною системою господарства, на це пішло щось біля ста років або й того менше. Вже в надрах феодального суспільства буржуазна система господарства довела, що вона стоїть вище, багато вище, ніж феодальна система господарства. Різниця в термінах пояснюється тут швидшим темпом розвитку і більш розвиненою технікою буржуазної системи господарства. З тієї пори техніка виявила небувалі успіхи, а темп розвитку став прямо скаженим”¹⁾.

Аналіз товариша Сталіна цілком виходить з основних настанов марксизму-ленінізму. Варто пригадати думки Енгельса про те, що з захопленням влади пролетаріатом продукційні сили будуть незривні збільшенні і не буде меж для ще дальнього збільшення продукційних сил. Досвід будівництва комунізму в нашій країні є конкретною ілюстрацією глибини розуміння історичного руху класиками.

Варте уваги, як глибоко цікавився товариш Сталін видатними історичними подіями й особами. Наприклад, у розмові з німецьким письменником Емілем Людвігом він нагадав, що „Ми, більшовики, завжди цікавилися такими історичними особами як Болотников, Разін, Пугачов і інші. Ми бачили в виступах цих людей відображення стихійного обурення притгнічених класів, стихійного повстання селянства проти феодального гніту. Для нас завжди являло інтерес вивчення історії перших спроб подібних повстань селянства“²⁾. При цьому товариш Сталін застерігав: „Але, звичайно, будьяку аналогію з більшовиками тут не можна проводити. Окрім селянські повстання навіть у тому випадку, коли вони не є такими розбійними і неорганізованими, як у Стеньки Разіна, ні до чого серйозного не можуть привести. Селянські повстання можуть приводити до успіху тільки в тому випадку, коли вони сполучаються з робітничими повстаннями і коли робітники керують селянськими повстаннями“³⁾.

Великий Сталін, як і його попередники Маркс — Енгельс — Ленін, завжди навчав критично ставитися до матеріалу з попередньою історії. Маркс і Енгельс виробили науковий метод дослідження історії і дали близьку зразки застосування його при аналізі як минулих історичних епох, так і сучасної її історії.

У Маркса й Енгельса інтерес до історичних подій збуджувався не лише цікавістю, як розвивалось людське суспільство, а й за для справжнього розуміння ролі історії в суспільній класовій боротьбі. Зовсім не випадково Маркс і Енгельс ретельно вивчали досліди Моргана про історію родового побуту індійських племен — індійської громади, історію аграрних відносин Греції

¹⁾ Сталін, Промова на VII пленумі Виконкому Комінтерну. Цит. за журн. „Большевик“ № 3, 1936, с. 5.

²⁾ Там само, ст. 6.

³⁾ Сталін, Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом. Цит. за журн. „Большевик“ № 3, 1936, с. 5 — 6.

й Риму, історію германської марки. Інтерес Маркса й Енгельса до цих давніх періодів людської історії збуджувався палким бажанням дати пролетаріатові гостру зброю для боротьби проти буржуазних тверджень про вічність приватної власності тощо.

Інтерес Енгельса до вивчення селянської війни в Німеччині продиктований не тільки бажанням вивчити революційні рухи німецького селянства, а й тим, щоб вивчити досвід селянства, майбутнього спільнника пролетаріату, вивчити його для майбутньої перемоги робітничого класу над буржуазією. Ми можемо сказати, що всі праці Маркса й Енгельса, присвячені історії Франції після французької революції, історії революції в Німеччині й Австрії, були завжди бойовими памфлетами проти класового ворога, з яким боровся пролетаріат.

Всі ці роботи були написані в процесі гострої політичної боротьби, і це також є їх перевагою перед усіма буржуазними теоретиками, які ніколи не поєднували теоретичної роботи з практикою революційної боротьби. І тому після смерті Маркса й Енгельса, в так званий період панування II Інтернаціоналу, представниками його (Каутський, Бернштейн) було звульгаризоване революційне критичне вчення Маркса — Енгельса. Теоретики II Інтернаціоналу перетворювали революційну зброю марксизму на мертву догму. Велика роль припадає Леніну в справі очищення вчення Маркса від вульгаризації і засмічення представниками II Інтернаціоналу та дальншого збагачення цього вчення досвідом перемог революції в Росії і класових боїв на Заході. Ленін підносив марксізм на вищий щабель його теоретичного розвитку. У праці Леніна „Дві тактики“ надзвичайно яскраво показана роль пролетаріату в буржуазній революції, чудово проаналізована питання про переростання буржуазної революції в соціалістичну і ряд інших питань, що стояли на черзі революційного руху.

У праці „Держава і революція“ Ленін дає глибокий марксистський аналіз в питанні про державу і диктатуру пролетаріату. Ленін вивчав революцію 1848 року, Паризьку Комуну, 1905 рік, щоб, вивчивши політичні закономірності попередніх історичних етапів, накреслювати практичні заходи для майбутніх етапів. Ленін і Сталін ніколи не ігнорували досвіду революційного минулого.

Але наші історики не опанували великої історичної спадщини Маркса — Енгельса — Леніна. Це виявилося вже на факті панування історичної школи Покровського, в галузі російської історії; це виявилося на факті непереборених почасті впливів люксембургіанства і троцькізму в трактуванні загальної нової історії. Характерно, що не історики „фахівці“ поставили питання про перебудову історичного фронту, а партійне керівництво в особі товариша Сталіна поставило питання про перегляд всієї попередньої історичної продукції, перегляд минулих методологічних шляхів.

Проте радянські історики незадовільно виконували настанову вождя партії і народу товариша Сталіна. В наслідок цього на історичному фронті, до останніх часів, діяли як історики підлі зрадники з троцькістсько-фашистської зграї — Піонтковський, Фридлянд, Ванаг, Далін, Зейдель, Дубіня, Невський і ін.¹).

Чого варта діяльність ткідника Фридлянда. Він довгий час безборонно фальсифікував рукописні матеріали Маркса — Енгельса і популяризував фашистську історичну псевдо-науку в керованому ним розділі бібліографії і хроніки журналу „Історик марксист“²).

В галузі історії СРСР, троцькіст Ванаг нахабно проповідував фашистські настанови. За ним, напр. дореволюційна Росія була не більше як колоніальн-

¹ И. Федоров, Политическая слепота и беспечность, газ. „Правда“ 20.III, 1937, №78, с. 3.

² И. Федоров, Там само; рец. на жур. „Историк марксист“, газ. „Правда“ № 78 9.III, 1937, с. 3.

ний додаток світового імперіалізму. Цим прокладався місток для контрреволюційної концепції Троцького про неможливість побудови соціалізму в нашій країні. І хоч концепція ця виявилася спростованою і самим фактом збудування соціалізму в СРСР, троцькісту Ванагу треба було її обстоювати, бо це вимагалось атаманами німецько-японського фашизму, у всім відомих зазіханнях на територію країни соціалізму.

Тепер доведено, наскільки засмічений ворогами виявився історичний фронт. Дворушничуючи, приховуючи один одного, вороги широко користувалися політичною сліпотою, ротозійством й ідіотською хворобою — політичною безтурботністю деяких істориків-комуністів і проводили завуальовано і відверто підлу, шкідницьку роботу на фронті історичної науки.

В світлі викриття троцькістсько-фашистської діяльності Ванага, Піонтковського, Фридлянда і ін. всі їх літературно-історичні „помилки“ є судільною фальсифікацією історії, контрреволюційною контрабандою, яка розчищувала шлях інтервенції і реставрації капіталізму, що відповідало планам німецько-японського фашизму.

Товариш Сталін в доповіді на пленумі ЦК ВКП(б) (3 березня 1937 р.) дав вичерпну характеристику сучасним троцькістським та іншим дворушникам:

„Сучасний троцькізм є не політична течія в робітничому класі, а безпринципна і безідейна банда шкідників, диверсантів, розвідачів, шпигунів, убивців, банда запеклих ворогів робітничого класу, які діють по найму у розвідувальних органів іноземних держав¹⁾.“

Нашим історикам слід звернути особливу увагу на дану вказівку товариша Сталіна. В світлі цього, від наших істориків вимагатиметься в першу чергу критичний перегляд історичної літератури викритих ворогів Ванага, Піонтковського і ін.

Треба ліквідувати результати шкідницької діяльності троцькістсько-німецько-японських диверсантів, які через своїх агентів на історичному фронті (Ванаг, Фридлянд, Піонтковський, Дубровський, Зейдель і ін.) багато нашкодили радянській науці.

Так само, як контрреволюційний троцькізм, виконуючи соціальне замовлення фашизму, ототожнював закони соціалістичної економіки СРСР з законами капіталізму, праві контрреволюціонери, на чолі з Бухаріним, на основі ворожої марксизму ленінізму теорії рівноваги, розповсюджували „Закон трудових витрат“, з аналогічними шкідницькими висновками. Політичну еволюцію Бухаріна в багно контрреволюції ніяк не можна відірвати від його контрреволюційних теоретичних настанов.

У Бухаріна з антиленінської теорії „чистого імперіалізму“, яку він насторливо захищав, виросла теорія „організованого капіталізму“. Остання рідна теорія ультраімперіалізму, поширюваної в надрах II інтернаціоналу теперішніми фашистами Каутським і ін. Не випадково Ленін називав погляди підліх зрадників справі робітничого класу Бухаріна і Г'ятакова карикатурою на марксизм. Ще в 1916 р. Ленін бачив, що Бухарін: „1) довірливий до пліток і 2) в політиці диявольськи нестійкий“.

Війна штовхнула його до ідей напіванархічних. На нараді, яка ухвалила берніські резолюції (весна 1915 р.), він дав тези (у мене є!) — верх безглаздя, сором, напіванархізм²⁾.

Пізніше, в 1921 р., коли в партії відбувалась відома дискусія з троцькістами про роль профспілок, Бухарін зайняв „буферну“ позицію, яка по суті підтримувала позиції Троцького. В спеціальній статті „Криза партії“

1) Сталін, Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників, Партиздав ЦК КП(б)У, 1937. с. 15.

2) Ленін, тв. т. XXVI, укр. вида 1936 р., с. 217.

Ленін ще раз рішуче засудив позицію Бухаріна: „При цьому найвищою точкою розпаду ідейного є тези Бухаріна і К°. Це повний розрив з комунізмом і перехід на позицію синдикалізму¹⁾».

Після смерті Леніна, товариш Сталін багато разів критикував бухарінські правоухильницькі позиції. Товариш Сталін вказував, що політична суть бухарінського угруповання зводиться до розкладу соціалістичного будівництва, до здачі позицій капіталістичним елементам, тобто до зради революції.

Саме, зрадою соціалізму, блокуванням з троцькістсько-зінов'євською бандою, як реставратори капіталізму, закінчили свою політичну еволюцію прави дворушники на чолі з Бухаріним.

Радянські історики повинні добре засвоїти вказівки товариша Сталіна про еволюцію троцькізму і правих від політичної течії до оголтілої фашистської банди міжнародного капіталу, до оголтілої банди ворогів народу, непримиренно ворожих марксизму-ленінізму, які йшли на пряму зраду інтересам народів країни соціалізму.

Нешадна боротьба з фашистською і фашистуючою історіографією, з дворушниками і з представниками „історичної школи“ Покровського, має бути першою умовою в спільній роботі радянських істориків у вихованні молодих більшовицьких кадрів, а також у створенні конкретно історичних праць і підручників, передбачених рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР і вказівками т.т. Сталіна, Кірова, Жданова.

Радянські історики з усією серйозністю мають звернути увагу на вказівку товариша Сталіна про капіталістичне оточення: „У нас заведено базікати про капіталістичне оточення, але не хочуєтися, що це за штука — капіталістичне оточення. Капіталістичне оточення — це не пуста фраза, це дуже реальне і неприємне явище. Капіталістичне оточення — це значить, що є одна країна, Радянський Союз, яка встановила у себе соціалістичні порядки, і є, крім того, багато країн — буржуазні країни, які продовжують вести капіталістичний спосіб життя і які оточують Радянський Союз, вичікуючи нагоди для того, щоб напасті на нього, розбити його, у всякому разі підірвати його міць і послабити його“²⁾.

В світлі цих завдань марксо-ленінська історіографія має викривати імперіалістичну політику капіталістичних держав, інтервенціоністські плани сучасних фашистських держав і інші питання світової історії. „Необхідно пам'ятати і ніколи не забувати, що капіталістичне оточення є основним фактом, який визначає міжнародне становище Радянського Союзу“³⁾.

Радянські історики в дослідженнях історичного процесу мають викривати загарбницькі плани німецьких і японських імперіалістів по відношенню до царської Росії з її величезними природними багацтвами і багатомільйонним народом. Радянські історики повинні викривати німецький і японський імперіалізм як одних з підпалювачів світової імперіалістичної війни 1914—1918 р.р., як підпалювачів нової імперіалістичної війни і „хрестового походу“ проти СРСР — батьківщини соціалізму. Треба викривати імперіалістичну політику італіанського фашизму, який після задушення абісінського народу, перевадить разом з німецьким фашизмом інтервенцію в Іспанії і ін.

Марксо-Ленінська-Сталінська історія є науковою правдою про минуле, вона необхідна пролетаріатові в його боротьбі за соціалізм. У нас інтереси науки зливаються з інтересами боротьби пролетаріату, який не терпить фальсифікацій історії, як цього потребує фашизм. Дослідження характеру імперіалізму, часткових поразок пролетаріату і його перемог, успіхів

¹⁾ Дзвін, тв. т. XXVI, укр. вид. 1936 р., с. 87.

²⁾ Й. Сталін, Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників, Партидає ЦК КП(б)У, 1937, с. 11.

³⁾ Й. Сталін, там само, с. 21.

єдиного народного фронту і ін., мусить допомогти тому, яким шляхом най-скоріше пролетаріат забезпечить перемогу у всьому світі.

Зараз буржуазна наука відкинула геть брехливий принцип „об'єктивізму“, виконуючи соціальне замовлення загниваючого, вмираючого капіталізму. Ідеалістична методологія панує в працях фашистських теоретиків, одвертих ворогів марксизму-ленінізму, які з сили пнутися виконати соціальне замовлення своїх панів — магнатів фінансового капіталу.

Буржуазна наука в галузі історії матеріальної культури, вивчаючи речові джерела поза зв'язками з історичними фактами, давала їм викривлену оцінку, неминуче приходячи до створення антинаукових схем-міграцій, культурних кіл і запозичень. Буржуазна історіографія в її ланках — археології, історії техніки, етнографії — за причину змін об'єктів дослідження приймала „незмінні властивості“ — раси, народу, племені і потім неминуче приходила до міфічних міграцій, або культурних кіл, або за причину зміни визнавала вплив одного народу на інший.

Суспільний поділ праці в класовому суспільстві привів до того, що з часом зростав цілий ряд наук, як от філософія, політекономія, археологія, етнологія, палеографія, етнографія тощо.

Але при цьому історики повинні пам'ятати погляди Маркса, який вважав, що „ми знаємо тільки одну єдину науку — науку історії“. Розглядаючи історію з двох боків, її можна поділити на історію природи та історію людей, однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані, оскільки існують люди, історія природи і людей взаємно зумовлюють одна одну... Люди мають свою історію тому, що вони мусять продукувати своє життя... і саме певним чином. Це зумовлене їх фізичною організацією так само, як і їх свідомість“¹⁾.

Для Маркса й Енгельса розуміння історії полягає в тому, щоб, виходячи з матеріального виробництва безпосереднього життя, дослідити дійсний процес виробництва і зрозуміти форму взаємин, тобто громадянське суспільство на його різних ступенях, як основу всієї історії. В цьому сенсі матеріалістичного розуміння історії, яке завжди було чуже різним дослідникам так званої „об'єктивної“ буржуазної історіографії. Вона, відсторонюючись від соціального аналізу предмету науки, приходила неминуче до формальнологічних висновків, фетишизуючи науку. Маркс пришов до висновку, що вирішальне значення для всього устрою суспільства мають виробничі відносини, які вивчає політекономія. Суспільна організація, що розвивається безпосередньо з виробництва, у всі часи створює базу всякої ідеологічної надбудови: політики, права, науки, релігії тощо.

„Громадянське суспільство — основа всієї історії, — каже Маркс, — і весь чуттєвий світ є продукт промислового і суспільного стану, він є історичний продукт, що створюється в наслідок діяльності цілого ряду поколінь, кожне з яких стояло на плечах попереднього, продовжувало розвивати його промисловість і його спосіб взаємин і видозмінювало відповідно до потреб його соціальний устрій. Історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, з яких кожне експлуатує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями, в наслідок чого воно (покоління) з одного боку продовжує успадковану діяльність з цілком змінених обставин, а з другого — видозмінює старі обставини за допомогою цілком зміненої діяльності“²⁾. Покладення в основу суспільно-матеріального процесу виробництва і розуміння його в історичному розрізі — такий єдино правдивий підхід.

¹⁾ Маркс и Энгельс, Немецкая идеология, 1933, ст. 80.

²⁾ Маркс и Энгельс, там само, 1933, с. 35 — 36.

Соціалізм Маркса ставить всі питання на історичний грунт, а не вигадув їх з голови, як це робить ідеалістична наука буржуазії. Останній спосіб тлумачення засуджений основозакладниками марксизму. Енгельс висміює ідеалізм прикладом: „одному молодикові спало одного разу на думку, що люди точуть у воді тільки тому, що їх опанувала гадка про тягар. Якби вони викинули це уявлення з голови — хоч би оголосивши його за забобонне, релігійне, — вони позбулися б усякого риску потонути“. Енгельс певний, що, що б той молодик не думав, він все одно стане жертвою води, коли не візьметься за справу опанування практики плавби. Так історичний аналіз докласового суспільства повинен входити з об'єктивної дійсності. У загальнюючи сказане щодо історії розвитку суспільства, а з ним виробництва й науки, подамо деякі основні дані, що їх знаходимо в працях Маркса й Енгельса, які розтрощують різні мудрування буржуазних теоретиків.

„Основна умова всякої історії — це продукування засобів, потрібних для забезпечення потреб людини в іжі, одягу, житлі, питві тощо, тобто продукування самого матеріального життя, і це мусить виконуватися щодня.“

Подруге, основною умовою всякої історії є породження нових потреб після того, як задоволена перша потреба і придбане знаряддя задоволення.

Потрет, основною умовою історії є те, що люди, продукуючи своє життя, продукують інших людей, розмножуються. Потреби, збільшуючись, породжують нові суспільні потреби, а населення, розмножуючись — нові потреби“ (Маркс).

Нарешті, основною умовою історії є те, що певний спосіб виробництва завжди зв'язаний з певним суспільним ступенем, або, інакше, що історію людства завжди треба вивчати й обробляти в зв'язку з історією промисловості та обміну. Це б'є стару історіографію, яка, наприклад, у галузі археології обмежувалась лише голим речезнавством, естетським милуванням окремими речами: зброя, знаряддя тощо; яка в галузі етнографії вивчала „неісторичні“ або „відсталі“ народи, поширюючи расові теорії тощо. Все це штучно заморожувало історію, втрачався історичний процес розвитку явищ, переростання національної історії у всесвітню. Із знищеннем національної замкненості, історія чимраз більше стає всесвітньою історією. Це можна показати на ряді фактів; зокрема з історії виробництва. Коли в Англії була винайдена прядна машина, то її застосування позбавило хліба силу силенну ручних робітників, наприклад, в Індії та Китаї. Маркс і Енгельс подали яскравий приклад того, як цукор і кава виявили в XIX сторіччі своє всесвітньо-історичне значення тим, що викликана наполеоновською континентальною системою нестача цих продуктів штовхнула німців на повстання проти Наполеона (1814 р.); і таким чином цукор і кава стали реальною основою славних визвольних дій в 1813 р.¹⁾.

І зовсім інша справа в періоди нерозвинених стосунків і способів сполучення, коли через економічну замкненість досягнені продукційні сили, і особливо винаходи, можуть не зберегтися для дальншого розвитку. В такому разі кожна місцевість мусить самостійно робити той або той винахід, і досить простих випадковостей, наприклад, вторгнення варварських народів, або звичайних війн, щоб довести будьяку країну з розвиненими продукційними силами й потребами до того, щоб починати спочатку. Можна згадати відомий факт завоювання Олександром Фінікії, в наслідок чого досить розвинена культура фінікіян занепала. Вивчення історії матеріальної культури доводить на ряді фактів, що в первісній історії кожний винахід мусив робитися щодня заново і в кожній місцевості незалежно від інших. Тільки тоді, коли сполучення

¹⁾ К. Маркс и Энгельс, Немецкая идеология, 1933, с. 36.

чення набувають світового характеру і базуються на великій промисловості, коли всі нації втягуються конкуренцією в війну, тільки тоді забезпечується збереження досягнених продуктивних сил.

Так звана „дoba відкрить“ XV століття і ціла епоха дальнього поширення ринку в XVI—XVII ст. ст. саме характерна народженням нових вимог до промисловості, завдяки поділові праці. Старе ремесличе виробництво, що скупчувалося колись по цехових майстернях, а потім у мануфактурах, де продуктивним типом робітника залишався той же ремесник, лише спеціалізований, — уже не відповідало новим економічним потребам. Попит великого ринку цього періоду, що переріс рівень продуктивності виробництва, породив велику промисловість. З погляду техніки виробництва велику промисловість можна характеризувати як складний процес використання сил природи для промислової мети, пов’язаної з народженням і розвитком робочої машини та з детальним поділом праці. В цьому процесі зростав і розвивався промисловий капіталізм, клас буржуазії, а заразом і могильник капіталізму — робітничий клас.

Революція, що відбувалась у матеріальній базі суспільства, відбилась і в його надбудові: „Де тільки змогла, велика промисловість знищила ідеологію, релігію, мораль і т. д., а там, де вона цього зробити не змогла, вона перетворила їх на явну брехню“¹⁾). Досить пригадати всі фальшиві буржуазні „свободи“, як от свобода слова, свобода друку, свобода зборів. Лицемірство буржуазної моралі, права, що приховували класову нерівність, тощо, цілком викриті революційно-критичною теорією Маркса—Леніна. Для істориків матеріальної культури важливість цього періоду в тому, щоб дослідити зміни в виробництві, бо всюди, куди проникла велика промисловість, вона зруйнувала ремесло і взагалі всі минулі ступені промисловості. Хоч робила вона це неодночасово і не в усіх країнах разом. Цей рух відбувався стрибками з перервами поступовості, чим ще більше поглиблювались суперечності як поміж країнами, так і всередині них. З аналізу суперечливого характеру розвитку капіталізму Маркс встановлює його неминучу загибелю. „Перша передумова (великої промисловості) — автоматична система — породила безліч продуктивних сил, для яких приватна власність є такими ж путами, як цеховий устрій був для мануфактури і дрібне селянське виробництво для розвиваючогося ремесла.“

За панування приватної власності ці продуктивні сили набувають лише однобічного розвитку, стаючи для більшості руйнуючими силами, і безліч таких продуктивних сил зовсім не можуть знайти собі застосування при наявності приватної власності²⁾.

Розкриваючи технічний характер промислового капіталізму, як механізацію та машинізацію всіх галузей матеріального виробництва, Маркс і Енгельс подають і соціальне значення його, кажучи, що велика промисловість створила робітничий клас, якому у всіх націях властиві ті самі інтереси і в якого вже знищена національність,— клас, який дійсно відпав від усього старого світу і разом з тим протистоїть йому.

Велика промисловість робить для робітника нестерпним не лише його ставлення до капіталіста, а й саму працю³⁾). Маркс приходить до висновку, що „революція необхідна не лише тому, що ніяким іншим способом неможливо повалити панівний клас, але й тому, що клас, який валить, тільки в революції може позбутися всієї старої мерзоти і стати здатним творити нове суспільство“⁴⁾.

¹⁾ Маркс і Енгельс, Немецька ідеологія, с. 50.

²⁾ Маркс і Енгельс, Немецька ідеологія, 1933, с. 51.

³⁾ Маркс і Енгельс, там само, с. 51. Тільки в СРСР праця перетворена „в справу честі, в справу слави, в справу доблесті і геройства“ (Сталін).

⁴⁾ Маркс і Енгельс, там само, с. 60.

Нічого й доводити, що буржуазні вчені: археологи, етнографи, історики техніки в своєму дослідженні матеріалів поза класовими обставинами, не беручи до уваги певного конкретного способу виробництва, скочувались лише до голого фіксаторства, формалізму, виконання соціального замовлення панівних класів. І це перетворювало науку на псевдонауку. Отже не виладково Ленін вважав, що лише марксизм — соціалізм Маркса ставить усі питання на історичний ґрунт, і не в розумінні самого тільки пояснення минулого, а й у розумінні небоягузького передбачення майбутнього та сміливої практичної діяльності, скерованої на його здійснення. Передумовою для марксистів є не той або той факт, хоча б і значний, а вся попередня історія і її фактичні наслідки в даний час.

Класики марксизму-ленінізму, що в своїх працях передбачали ще задовго до 1917 р. немічучість встановлення диктатури пролетаріату в наслідок соціалістичної революції, що передбачали тріумф диктатури пролетаріату в збудуванні соціалістичного суспільства, були справжніми істориками. Нерозривний зв'язок революційної теорії з революційною практикою є основною рисою марксизму-ленінізму. Вже 20 років перед очима всього світу, на основі перемоги Великої пролетарської революції, йде процес ламання старих традицій, бурхливого зростання продуктивних сил в країні Рад, де соціалізм переміг раз назавжди і остаточно.

Цілком стверджені думки Леніна, що „пролетаріат у ході революції скидає з своєї ший всю стару мерзоту, в шаленій, але переможній боротьбі буде соціалістичне суспільство“. На VIII надзвичайному з'їзді Рад країн послидовник ленінських заповітів, товариш Сталін заявив, що в СРСР соціалізм збудовано¹⁾.

Нічого доводити, що буржуазні вчені в своєму дослідженні матеріалів поза класовими обставинами, не беручи до уваги певних конкретних засобів виробництва, скочувались до голого фіксаторства, до речезнавства, і це перетворювало науку на псевдонауку.

Маркс і Енгельс уважали, що історична наука виникає в зв'язку з першими усвідомленнями потребами народжуваної буржуазії.

Англійський філософ Гоббс напередодні англійської революції XVII ст., досліджуючи об'єктивну дійсність, шукає наукового критерію для оцінки історичних подій. Але з властивою буржуазному дослідникові обмеженістю за вихідний пункт аналізу він приймає людину, а не клас, класове суспільство. Це позначилось у його відомій роботі „Левіафан“.

Але буржуазна історіографія не могла розвиватися на справді наукових засадах, бо вона виконувала соціальне замовлення панівного класу, який намагався приховати об'єктивний стан класової боротьби. Буржуазія, що йшла до влади, вважала тільки буржуазний лад розумним. Минуле вона вважала випадковим, як наслідок середньовічного варварства. Посилення класової боротьби, виступи робітничого класу проти капіталізму примушували буржуазію перевернувати справжні історичні факти. Після чартистського руху і ліпнівських подій 1848 року буржуазна історія чимраз більше втрачає бажання дати наукове дослідження розвитку суспільства, чимраз більше скочується до апологетики капіталізму, не гребуючи засобами фальсифікації історії. В цьому світлі російська історіографія не є виняток.

Ми могли б сказати, даючи характеристику російським історикам, що всі минулі поміщицько-буржуазні та буржуазні історики, починаючи від Чичеріна,

¹⁾ „Наше радянське суспільство добилося того, що воно вже здійснило в основному соціалізм, створило соціалістичний лад, тобто здійснило те, що у марксистів називається інакше першою або нижчою фазою комунізму. Значить, у нас уже здійснена в основному перша фаза комунізму — соціалізм“ (Й. В. Сталін, Про проект Конституції Союзу РСР, Парт-видав ЦК КП(б)У, 1936, с. 14).

Соловйова, Платонова, Ключевського, в початкових курсах подавали виключно історію російського народу. Наприклад, Корнілов великороджавницькі позиції в російській історії відбив такими словами: „я буду викладати головним чином історію руського народу, спиняючись на історії інших частин населення постільки, поскільки події, які становлять цю історію, питання, що тут виникають, та процеси, що серед цих народностей розвиваються, торкаються інтересів усієї руської держави“¹⁾). Вся попередня російська буржуазна історіографія цікавилася тільки історією російського народу, зовсім не зважаючи на історію пригнічених, колоніальних народів.

Це позначилось і на останніх підручниках з історії СРСР групи Грекова та ін. Стрижнем російської буржуазної історіографії була історія руської держави. „Общий курс“ Ключевського, що вийшов наприкінці XIX ст., і курс Платонова, що вийшов на початку ХХ ст., і Любавського, що вийшов у другому десятиріччі ХХ ст., — у всіх них стрижнем російського історичного процесу є історія руської держави. В останній створювались ворожі пролетаріатові концепції. Вони відбилися і в меншовицьких концепціях Плеханова і фашистських концепціях Троцького. У Ключевського поєднувались разом системи великороджавних теорій Чичеріна, Соловйова, Щапова та інших. Найбільшої реакційності набирає трактування історії у представників фашистської ідеології. Наприклад, Шпенглер, виступаючи проти історії, писав, що „всяке намагання науково трактувати історію є щось зовсім суперечливе, тому всяке прагматичне історичне описання, на якій би височині воно не стояло, є компроміс. Природу треба трактувати науково, але історія мусить бути предметом поетичної творчості“²⁾). Дуже шире визнання одного з локаїв сучасного фашизму: „історія мусить бути предметом поетичної творчості“, тобто історія є витвором фантазії. Буржуазні історики це досить засвоїли. Зовсім не випадково сучасна буржуазна наука шукає „історичних виправдань“ для боротьби з пролетарською революцією.

Не зайво подати деякі характерні приклади для сучасного стану фашистської історіографії. Наприклад, у Німеччині передісторія оголошена найважливішою науковою. Керівники німецького фашизму примушують затуманювати молодь вивченням головне давноминулої історії, подаючи її в кривому дзеркалі. Йде ламання й знищенння німецької історичної науки. Все провадиться під гаслом боротьби з марксизмом як основним ворогом фашизму. Фашизм і чути не хоче про „зміну“ культур, не припускаючи, що в минулому, хоч і дуже далекому, були народи культурніші, ніж німці. Як один із курйозних прикладів, відзначимо факт переоцінки всіх старих історичних героїв.

Карл Великий, який був у всіх буржуазних підручниках зразковим героєм, виявляється тепер дуже сумнівним героєм. Його подвигом було, що він обернув германців у християнство, а тепер фашистська історіографія вважає саме це за його провину. Виходить також, що він, Карл Великий, поклав початок псуванню германської раси. Фашистські історики дошукались, що Карл віддав 60 000 германських жінок на згвалтування гунам. І не дивно тому, що фашистська історіографія здобутки науки оголошує за марксистську вигадку.

Останній з'їзд передісториків у Німеччині був перетворений на вогнену геену німецької науки. Отто Рейтер доводив, що Америку відкрили німці і це зовсім не зв'язане з Колумбом. Доктор Баймлер дійшов до того, що всесвітню історію поділяє на дві епохи розвитку: перша — від Олександра Великого до занепаду античного світу, де епоха „загального хаосу“, безладного змішування культур, і друга — від вступу німців у світову історію до наших часів, вважаючи, що це епоха організуючого початку і перемоги німецького народного духу.

¹⁾ Корнілов, Курс, ч I, ст. 4.

²⁾ Шпенглер, Закат Європы, с. 139.

Розповсюдження подібних і інших контрреволюційних тверджень зобов'язує радянських істориків посилити вогонь критики по фашистській „історіографії“, викриваючи її мракобісся.

Фашистські ідеологи, руйнуючи науку, висловлюють жаль, що не можна остаточно її знищити. Вони фальсифікують й оскоплюють її. Маразм фашистської „науки“ є досить виразною її рисою.

Весь світ тепер знає, що країні представники німецької буржуазної науки находяться за кордонами своєї батьківщини, на положенні емігрантів, що сотні вчених перебувають в концтаборах, що офіційна наука „Третьої імперії“ перетворена в фашистську казарму.

Борючись з мракобіссям фашистської псевдоісторії, абсолютно нетерпимі будьякі збочення від марксизму-ленінізму в роботах радянських істориків.

На жаль, через притуплення пильності, ми мали не тільки збочення, як вказували вище, а навіть і явне шкідництво (напр. „історична“ література контрреволюціонерів Ванага, Фридлянда, Томсинського, Лозинського і ін.) і те і друге мало місце і в суспільно-економічних установах Академії наук УРСР, зокрема в інституті історії матеріальної культури, куди позалазили вороги народу (Козубовський, Рудинський, Макаренко).

Не можна не згадати, зокрема, роботу Ф. Мовчанівського¹⁾, який, досліджуючи Райковецьке феодальне городище XI—XIII ст.ст., зібравши великий речовий матеріал, завдяки припущенням політичної безтурботності, хибно висвітлив його з боку соціологічних узагальнень. Замість того, щоб ілюструвати марксистський аналіз про нищівну роль татарської навали, про те, що завоювання монголів створювало владу систематичного терору²⁾; замість того, щоб ілюструвати великою кількістю речового матеріалу, який почали був татарського походження, думку Маркса про те, що татари намагалися обернути людей на овець, а квітучі населені міста на пасовиська, — він приєднався до другої думки про те, що Райковецьке городище було знищене князем Данилом Галицьким. Цим самим Мовчанівський протягнув антимарксистську концепцію Яворського про „менше лиха татарської революції“.

Ось таке місце: „У 1257 та 1258 р.р. Данило веде широким фронтом наступ каральних загонів на всі повсталі землі від Межибожа і Побужжя аж до земель по р. Тетереву коло міста Жедечева включно. Ці походи супроводилися такими жорстокими формами покарання, що в спустошенні Волині за тих часів потрібно обвинувачувати не так татар (як це до цього часу робили старі буржуазні історики), як саме місцевих феодалів“ — по суті воно є справжнім викладом контрреволюційної схеми Яворського. В роботі Мовчанівського на превеликий жаль є чимало аналогічних виразів і інших запозичень у Яворського-Грушевського³⁾.

Можна назвати деякі роботи Ф. Гавриленка, який після „самокритики“ 1931—32 року і до останніх часів по суті не відійшов від націоналістичних

1) Ф. Мовчанівський, „Райковецьке городище XI—XIII ст.“ 1935. Архів інституту ІМК АН УРСР.

2) „Татарское иго продолжалось с 1257 до 1462 г. т. е. более двух столетий. Это иго не только давило, оно оскорбляло и иссушало самую душу народа, ставшего его жертвой. Монгольские татары установили режим систематического террора, причем разорение и массовые убийства стали его постоянными институтами“. К. М а р к с, Секретная дипломатия XVII века, цит. за П. Дроздовым „Историческая Школа“ Покровского, газ. „Правда“ № 86, 28 III, 1937 г., с. 3.

3) Ф. Мовчанівський після рішучої критики з боку істориків формально визнав свої помилки; тепер справа в тому, щоб доповнити усвідомлення великої політичної загрози, яку мала його робота, виданням справді марксистської дослідчої роботи. Вказане свідчить, що раніше (до 1935 р.) в деяких роботах Інституту історії матеріальної культури через зневажання соціально-економічного дослідження було протягнуто ряд антимарксистських концепцій.

позицій в історії, протаскуючи весь час націоналістичні концепції, які йдуть лінією Грушевського, Яворського та ін. Наприклад, у своїй роботі про феодалізацію Київської Русі він фактично розробляв тільки питання рабства. Витративши на цю проблему декілька років, він висвітлював, зокрема княжих рабів, як упривileйований стан; вони адміністрували, чинили суд і розправу і переходили в дворянство. Він показав цілком щасливу роль раба,— наче б це було не в умовах рабського життя,— одночасно протаскуючи троцькістську концепцію (Редіна, Кушнірчука) про рабську формaciю на Україні¹⁾.

Ці не поодинокі помилки в роботах окремих співробітників Інституту історії матеріальної культури вимагають рішучого перегляду і виправлення їх у дальших роботах. Це ж стосується і деяких інших соціально-економічних установ Академії Наук УРСР.

У світлі цього не можна не підкреслити значення настанов товариша Дімітрова на VII конгресі Комінтерну, який відзначив те, що фашисти фальсифікують історію, щоб виставити себе спадкоємцями й продовжувачами всього великого та героїчного²⁾. Він наводив приклад, що Муссоліні старається набути капітал на героїчному образі Гарібальді; французи фашисти набувають капітал на образі Жанні д'Арк. Тов. Дімітров звертався з тим, щоб комуністи висвітлювали перед трудящими масами минуле їх власного народу, пов'язавши свою теперішню боротьбу з його революційними традиціями й минулим. Нашим історикам слід особливо звернути увагу на те, що „нас стосується всяке важливе питання не тільки теперішнього й майбутнього, але й минулого нашого власного народу“³⁾.

Це відкриває перед нашими істориками великий шлях роботи, бо коли ми не пізнаємо минулого та не зрозуміємо його комуністично, ми не зможемо, як казав Ленін, збудувати навіть фундаменту для будованого комунізму.

Історія для нас дуже важлива ланка. Історія є наука про політику, наука про розвиток продукційних сил і виробничих відносин (для класового суспільства) та класової боротьби за владу. Така історія мусить бути конкретною наукою. Це застереження історикам, які борються за створення марксистських підручників. Намагання підмінити науку історії наукою про соціально-економічні формaciї неминуче створює, як показав досвід минулого, голу схему, яка цілком неприйнятна для радянського підручника. Наприклад в багатьох підручниках історії висвітлюється монополістичний капіталізм тільки як капіталізм (а не його остання стадія — імперіалізм), у якому є стосунки тільки поміж пролетаріатом і його антиподом буржуазією, але нема багатомільйонного селянства, яке відограє велику роль у революції як спільник пролетаріату. Нема дрібної буржуазії, яка в деяких країнах відограє роль масової бази фашизму, хоч фашизм є диктатурою найреакційніших елементів фінансового капіталу. Все це вимагає дослідження конкретної історичної ситуації, вимагає вивчення безпосередніх учасників класової боротьби. Історія, написана таким способом, повинна бути конкретною наукою, об'ективною правдою і тим самим великою міцною зброєю в руках трудящих у боротьбі з експлуататорами за прискорення побудови соціалістичного суспільства.

Вже час приділити більше уваги до посилення вивчення й викладання давньої історії та історії середньовіччя. Це безпосередньо стосується завдань

1) Дані матеріали записані в стенограмі наукових зборів інституту від 14.I.1936 і вийшли до архіву інститута.

2) Г. Дімітров. Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму, 1935, с. 64.

3) Там само, стр. 65.

нашого інституту. Буржуазна історична наука, як ми відзначили раніше, при-
діляє велику увагу історії давнього світу й середньовіччя, намагаючись до-
вести вічність і непорушність капіталізму. Наприклад, історик Моммзен від-
криває капіталізм уже в античному світі. Эдуард Майер твердить те саме.
Відомий реакційний історик Допш відкриває капіталізм у феодальному су-
спільстві.

Є ще ряд інших буржуазних істориків, що досліджують капіталізм начебто
він існував на протязі тисяч років, ще з античного або феодального суспільства.
Всі вони намагаються увічнити капіталізм, перетворюючи його на вічну катего-
рію. Але, на жаль, і в історичній літературі СРСР були поширені антимарк-
систські теорії, як теорія феодалізації суспільства за декілька тисяч років до
нашої ери, теорія вотчинного капіталізму та ін.

Нашим історикам рабовласницького і феодального періодів треба керува-
тися вказівками, що їх дав ЦК партії до складання підручників з історії
давнього світу і середніх віків. У них підкresлюється, що історія дав-
нього світу повинна подати фактичний матеріал з історії Давнього Сходу
(Єгипет, давніші держави в Дворіччі, Ассирія, Халдея і Персія, Давня Індія,
Давній Китай) й історії Давньої Греції (давніший період Греції, Спарта,
Афіни, Македонія), історії Риму.

Історія середніх віків повинна складатися з двох частин. З них
перша частина включає середньовічну Європу до XV в. (давні германці,
Візантія VI—XI вв., араби VI—XI вв., франкська держава VI—IX вв.) і істо-
рюю окремих країн Західної Європи до XV в.

Частина друга. Історія середніх віків повинна дослідити кінець
середніх віків і перехід до нового часу; історія Італії XI—XVI, Туреччини
й Іспанії, історія великих відкриттів, реформація і селянські війни в Німеч-
чині, нідерландська революція, 30-річна війна, англійська революція, встанов-
лення буржуазного ладу в Голандії й Англії, Східна Європа XVII—XVIII вв.

У вказівках ЦК ВКП(б) до складання підручника з нової історії
підкresлюється важливість нової періодизації, яка спирається на основні
етапи суспільно-економічного розвитку, а не на царювання тих або інших
монархів тощо.

Нова історія має бути історією перемоги капіталізму і початку його заги-
белі. Особливої уваги надається французькій революції 1789 р. і промисло-
вому перевороті в Англії.

Французька революція вперше встановила владу буржуазії; промисловий
переворот, або промислова революція, що розпочалася з другої половини
XVIII в. в Англії, характерна народженням і розвитком машинізованої бази
сучасного капіталізму. Винайдення машин у текстильному виробництві (Уайлата,
Харгресса, Аркрайта) скоро вплинуло на гірniцтво, металургію. Вирослій
механізм вимагав нової потужної енергетики. Замість водяного, недоскона-
лого двигуна винходить парова машина (Джемс Уатт), „мати промислових
міст“. Але на власні ноги промисловість стала з винайденням машин для
виробництва машин. Нарешті розвиток парового механічного транспорту
(Стефенсон і інші) підводив могутні рейки для швидкої ходи промислового
капіталізму XVIII—XIX ст.

Дослідження нової історії у своїй постанові ЦК ВКП(б) поділив на 3 періоди:

1. Від французької революції до франко-prusької війни, як період оста-
точного формування керівничих капіталістичних держав у національних вій-
нах і революціях.

2. Від франко-prusької війни до світової війни 1914—1918 рр., тобто пере-
ходу від промислового капіталізму до монополістичного, до виникнення імпе-
ріалізму і першої світової імперіалістичної війни, що породила першу соціа-
лістичну революцію.

3. Третій період: від Великої пролетарської революції по сьогоднішній день, як період краху капіталізму і розколу світу на капіталістичну і соціалістичну системи.

В новій історії основним вістрям аналізу повинен бути показ відмінності революції буржуазної і революції соціалістичної, глибоке вивчення особливостей соціалістичної революції — під таким кутом зору повинне пройти вивчення всієї нової історії. Історики мусять у світлі вказівок ЦК ВКП(б) і РНК Союзу подолати традицій й чужі впливи, що заважають дослідженню історії, і взятися за це з такою відповідальністю, якого вимагають від істориків соціалістична держава і партія Леніна—Сталіна.

Для цього ми маємо цілий ряд вказівок товариша Сталіна, який підкресловав історикам, що продовження справи Маркса—Енгельса—Леніна вимагає критичного опанування всього історичного матеріалу.

Основними настановами, що випливають із рецензій товарищів Сталіна, Кірова й Жданова і що відбиті в постановах ЦК ВКП(б) і РНК, 1934 і 1936 рр., полягають у тому, що підручники повинні дати конкретну громадянську історію, яка б включала історію економічного розвитку, політичного й культурного розвитку, яка б показала весь хід класової боротьби, з характеристикою революційних діячів тощо. Слід показати, що саме люди робили історію, але вони робили її, як казав товариш Сталін у бесіді з письменником Людвігом, „не так, як підказує будьяка фантазія, не так, як прийде в голову. Кожне нове покоління зустрічається з певними умовами, що вже малися в готовому вигляді в момент, коли це покоління народилося... Саме люди,—але поскільки вони правильно розуміють умови, які вони зостають у готовому вигляді, і лише поскільки вони розуміють, як ці умови змінити,—роблять історію“. Ось як треба розуміти відзначену настанову.

Перед Інститутом історії матеріальної культури стоять великі завдання в світлі ухвал ЦК ВКП(б) і РНК.

До ХХ-річчя великої пролетарської революції інститут мусить забезпечити видання матеріалів для підручників: з історії давніх віків — лінією археології, з історії середніх віків — лінією археології й історії техніки, з історії СРСР, зокрема України — лінією археології, історії техніки, етнографії.

Це велике завдання, яке мусять взяти на себе історики Інституту історії матеріальної культури для того, щоб злагатити новим фактичним матеріалом нашу марксистську науку, як цього вимагає зараз партія й уряд.

В 1937 році ми мусимо виготовити ряд популярних брошур з історії матеріальної культури, прийнявши до уваги зауваження Леніна до популярної літератури.

Крім того, нам конче потрібно переглянути всю попередню друковану продукцію з історії матеріальної культури під кутом зору настанов ЦК ВКП(б) і РНК Союзу 1934 і 1936 рр. і рецензій тт. Сталіна, Кірова й Жданова Наслідком цього повинен бути виданий в 1937 році спеціальний критичний збірник „За партійність в історії матеріальної культури“.

Нам слід скерувати нашу роботу на посилення історіографічних досліджень. Не можна вивчати питання археології, історії техніки й етнографії тільки лінією речових матеріалів. Питання історіографії мусить набути відповідного значення. Історичні досліди повинні спиратися на широку джерело-зnavчу базу: писані джерела, мовні, речові, етнографічно-фольклорні мусять бути в основі кожного історичного дослідження.

Треба вимагати від кожного історика опанування загальної громадянської історії та історії комуністичної партії. Це багато нас забезпечить від прикрих помилок, які можуть перерости, як це вже було, в антимарксистські концепції.

Треба вважати за потрібне пов'язати науково-дослідчу роботу з роботою викладовською. Більшість наукових працівників не зв'язані з молоддю, її

вихованням у дусі останніх здобутків марксистської науки, допомагаючи партії й урядові готовувати з них борців за створення комуністичного суспільства.

Пам'ятаючи, що історія є наука про виникнення, розвиток і занепад класових суспільств, є наука про класову боротьбу, про політику, — нам конче потрібно знати справжню світову історію від давніх часів до теперішнього часу, бо розуміння історії допоможе освітлювати шлях нашого розвитку і неминучість нашої перемоги в світовому масштабі.

Пам'ятаючи, що буржуазія створила свою історичну науку, ще раз підкреслимо про наш обов'язок поглиблювати і розвивати нашу марксистську історичну науку. Буржуазія створила свою історичну науку і широко використовує її, щоб за допомогою всіляких легенд та фальсифікацій об'єктивних історичних подій здійснювати свій вплив на маси, тримати маси в своєму ідейному полоні. Освяченю фальсифікацій назвою „науки“ допомагали ревізіоністи та інші реакціонери науки, починаючи від Каутського, Бернштейна, О. Бауера і до сучасних фашистських натхненників псевдонауки — Гітлера, Геббелльса тощо.

Досить відомо, яку мету переслідує теперішня фашистська історіографія, яка пускає в обіг всілякі мерзенні „теорії“, покликані обґрунтувати право „вищої“ раси над „нижчою“. Відомо також, яких зусиль докладала буржуазна контрреволюція в нашій країні, щоб, по-шкідницькому перекручуючи наукову об'єктивну правду, контрабандою протягнути свої погляди і тим отримувати свідомість підростаючого покоління. Можна зокрема згадати контрреволюційну „схему“ Яворського, Грушевського і всієї націоналістичної групи істориків, що ховалися певний час, зокрема за спиною Скрипника. Вони, видаючи численну літературну продукцію, активно боролися проти марксизму-ленінізму, всіляко виконуючи замовлення імперіалістичної буржуазії, яка й тепер активізує ідею загарбання Радянської України.

Перед нашим історичним фронтом велике завдання у продовженні розвитку марксо-ленинської історичної науки. Фашизм веде хрестовий похід проти науки, всілякими засобами борючись проти марксизму. Фашизм історію гонить у середньовіччя, до містики, попівщини. Інтуїція, ірраціоналізм, антинауковість проголошуються методами пізнавання світу. Маги, астрологи, спірити вільно юродствують з кафедр кращих університетів сучасної Німеччини, провадячи „священну війну“ проти науки Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна.

Марксизм виступає переможною проти „вовків, собак та диких свиней“ капіталістичного суспільства за справжню історичну науку. Але це ще більше вимагає, щоб народні маси СРСР, і передусім молоде покоління, вивчали справжню історію всього людства, все багатство фактів, всі особливості класової боротьби, її носіїв, також вивчали історію пригнічених народів, їх визвольну боротьбу і перемогу.

У нас в СРСР найкращі умови для дальнішого розвитку марксо-ленинської історичної науки, для створення історичних підручників, яких вимагають партія й уряд. Наша наука цілком очищена від методів фальсифікації, які потрібні буржуазній, фашистській науці; нам не потрібні зовсім легенди. Наша наука найповніше відбиває об'єктивний хід і правду історичного процесу. Велика пролетарська революція розкрила для наукового дослідження всі історичні пам'ятки, ми можемо використати всі архіви, щоб подати справжні зразки наукової марксистської історичної продукції.

У нас класове завдання і боротьба пролетаріату збігаються з інтересами справжньої науки. У нас об'єктивна наука, це — не „об'єктивна наука“ буржуазії. Наша наука побудована на знанні фактів і марксистському аналізі їх. Робітничому класові не потрібні ніякі легенди. Він відбиває всю глибину об'єктивної дійсності, створюючи справжню об'єктивну науку.

Партія, уряд, товарищ Сталін вимагають від нас, істориків, рішуче й швидко посувати вперед Фронт марксо-ленінської науки, до кінця очистити її від чужих контрреволюційних впливів буржуазної історичної літератури, поширеніх почасти і в літературі СРСР.

Нам треба дати великому народові могутню зброю пізнавання і революційного перероблення світу. Велика соціалістична країна вимагає великої історичної науки.

Київ, 1937.

Зауваження з приводу конспектів підручника, зроблені товарищами Сталіним, Кіровим і Ждановим, надзвичайно глибокі, важливі й цінні. Вони є для нас кермом, що спричиняє глибокий поворот на фронті історичних наук.

Я дозволю собі спинитися сьогодні тільки на двох моментах. Перше питання, на якому я хочу зупинитися, це питання джерелознавства.

„Велика соціалістична країна вимагає великої історичної науки“, як сказано в передовій центрального органу партії „Правда“. Щоб створити велику історичну науку, справді гідну великої соціалістичної країни, для цього треба створити насамперед належну базу. Без джерелознавства не можна створити справжньої великої історичної науки. „Партія, її Центральний Комітет, товариши Сталін вимагають від істориків, щоб вони, перемігши традиції, які їм заважають, чужі впливи, крохоборство, взялися за роботу з тією енергією, з тим розмахом, з яким ми будуємо нашу соціалістичну промисловість, колгоспи, Червону армію“ (Ц. о. „Правда“ 27-І—1936).

Те що, як відзначено в постанові Раднаркому та ЦК ВКП(б), „среди некоторой части наших историков, особенно историков СССР, укоренились антимарксистские, антиленинские, по сути дела, ликвидаторские, антинаучные взгляды на историческую науку“, це відбилося й на справі організації видання джерел.

Джерела — основа історичної науки. Без попередньої розробки джерел не може бути історичної науки. Це знали буржуазні вчені: вони перед тим, як дати той або той том з історії, давали том або томи джерел.

Ліквідаторські погляди на історію, як науку, вели до ліквідаторства і в справі ставлення до розробки джерел та джерелознавства.

Кодекси джерел, з штучно підібраними, з підтасованими вибірками, переклади джерел, зроблені свого часу буржуазними вченими, часто-густо фальшовані, навмисне підібрані й підігнані під упереджені погляди та чужі нам теорії й концепції,— нас не задовольняють і задовольнити не можуть.

Щоб не звалювати докупи феодальний та передфеодальний періоди, коли селяни були ще не покріпачеві, щоб писати про добу родового ладу, ми повинні мати переклади Прокопія, Маврікія, Йорнанда, ми повинні мати нові переклади арабських авторів.

Нам потрібні переклади північних саг, хроніки Адама Бременського та інших західноєвропейських авторів.

Справа боротьби з „мнимими соціологічними узагальненнями“, які часто з'являються там, де бракує конкретно-історичного матеріалу, насамперед є справа боротьби за створення бази для розробки історичної науки, справа боротьби за освоєння джерел, за притягнення якнайширшого конкретно-історичного матеріалу.

Не випадково ці „мнимі соціологічні узагальнення“ з'явилися в підручнику з історії СРСР, перш за все там, де мова йшла про рід, де трактувалось саме про дофеодальний період.

„У підручнику ми маємо ряд прикладів „поганої соціології“, коли положення громадянської історії заміняється мнимими соціологічними узагаль-

неннями. Прикладом цього є міркування про рід “(„Критические замечания..“ „Правда“). Не випадково, повторюю, автори конспекта, зваливши докупи дофеодальний і феодальний періоди і говорячи про рід, обмежилися мінімальними соціологічними узагальненнями. Автори обмежилися умовними соціологічними узагальненнями, вони не використали належно оправдованих джерел, не оволоділи конкретними історичними даними.

Як відзначив т. Бистрянський, рецензент підручника, в підручнику з „Історії СРСР“ „совершенно не показан на фактах гражданської історії процесс создания государства, перехода от родового быта к государственному строю“ („Правда“).

Щоб показати процес створення держави, переходу від родового побуту до державного ладу, для цього треба, щоб відповідні науково-дослідчі історичні установи, відповідальні за організацію справи, з усією енергією, з усією наполегливістю, з усім розмахом, з яким ми будуємо нашу соціалістичну промисловість, колгоспи, Червону армію, з усією серйозністю поставилися до справи видання джерел: а) археологічних, б) письмових, с) мовних.

Тим часом справа видання джерел, особливо письмових, у плані ПМК на 1936 р., поки що не відбилася.

І коли акад. Греков був у нас, то він якраз і відзначив, що АН СРСР взялась за видання цих джерел, і справа джерелознавства це є та основна лінія роботи, яку веде Всесоюзна Академія Наук.

Я гадаю, що й перед нашим інститутом справа джерелознавства повинна стати як та справа, що її повинен мати на оді наш інститут. За два роки існування нашого інституту не раз говорили про потребу видавати джерела, але „віз лишився й нині там“, на тій самій мертвій точці, і досі нічого не було зроблено. Я гадаю, що зараз наш інститут візьметься за цю справу видання джерел, поставивши перед інститутом завдання планового видання їх. Наші видання археологічних джерел повинні бути зроблені на багато краще від закордонних видань. І це завдання є та чергова справа, на яку наш інститут, виконуючи свої завдання в світлі постанови ЦК, повинен звернути увагу.

Другий момент — це питання про Покровського і про коріння його ліквідаторської, антиісторичної концепції.

У постанові ЦК ВКП(б) і РНК Союзу читаемо: „Раднарком і ЦК ВКП(б) підкреслюють, що ці шкідливі тенденції й спроби ліквідації історії, як науки, з'язані насамперед із поширенням серед деяких наших істориків помилкових історичних поглядів, властивих т.зв. „історичній школі Покровського“.

Тут ясно підкреслено зв'язок антимарксівських, антиленінських, ліквідаторських, антинаукових поглядів на історичну науку з т.зв. історичною школою Покровського.

Дуже цікаво було б поставити питання про коріння цих поглядів у самого Покровського. Я не можу зараз ставити і вирішувати це питання у всій його повноті, але я хочу торкнутися тільки деяких деталей, оскільки можна буде говорити про зв'язок Покровського і Зомбarta.

Коли ми візьмемо „Русскую историю“ т. I Покровського, розділ „Загра-ничная торговля, города и городская жизнь X—XV вв“, де Покровський торкається питань розвитку феодалізму в цей час, то ми побачимо, що цей розділ у деяких частинах написаний за Зомбартом. Тут Покровський викладає зомбартівські концепції, розвинені в I томі „Сучасного капіталізму“, присвяченому „Вступові в докапіталістичне господарство“. Тут Покровський не раз посилається на Зомбarta, цитує його тощо.

Зневажливе ставлення до фактів — характерна риса В. Зомбarta. У редакційній статті до видання „Совр. Кап.“ 1931 р. читаемо: „Зомбартові не до смаку кропітка возня з окремим фактом, що становила суть і гордість „істо-

ричного" методу. Зомбарт не зневажав абстракції: навпаки, він весь час теоретизує і будує одну конструкцію, химернішу за другу. І на кожному кроці дослідження, як тільки він стикається з проблемою співвідношення теорії й емпірії, він не змінно виявляє цілковиту безпорадність" (XIV).

Розуміється було б грубим і невірним перекрученням, якби хтонебудь поставив знак рівності, дозволив би собі ототожнити Зомбарта й Покровського. Однак безперечне те, що Покровський, звертаючись до Зомбарта і користуючись ним, поставився до нього некритично.

В. Зомбарт, цей буржуазний антимарксівський історик, М. П. Покровським визначається тільки як „новітній історик економічного розвитку Німеччини“ (с. 67), його думки Покровський називає „грунтovnimi“.

В. Зомбарт висунув термін „Raubhandel“, і зомбартівський термін, зомбартівську концепцію наслідує Покровський і застосовує до викладу історії Х і дальших сторіч.

Покровський, приміром, на ст. 72 своєї „Русской истории с древнейших времен“ т. I відзначає:

„Першою стадією обміну була не мінова торгівля, як учила ще недавно історія господарства, а просто собі „розбійницька торгівля“ (Raubhandel) — термін, цілком науково встановлений історією господарства в наш час“ (т. I, 1923, с. 72). „Науково встановлений!.. Ким? Основоположниками наукового соціалізму? Марксом чи Енгельсом? Ні! — В. Зомбартом.

Це в Зомбарта читаемо:

„Між професіональною торгівлею і безпосереднім обміном продукції між виробником і споживачем існує ще два інші проміжні ступені розвитку, які можна назвати попередніми ступенями професіональної торгівлі. Ці ступені — розбійницька торгівля і випадкова торгівля“ (т. I, с. 122).

Однак, якщо ми придивимося хоч трохи до цієї „научно установленої“, за Покровським, у Зомбарта „разбійничкої торговли“, то відразу ж бачимо явно ідеалістичні, антинаукові, антиматеріалістичні хвости.

Посилаючись на Зіммеля, Зомбарт пише: „Про психологічну необхідність розбою, як такого способу владіння, який передує обмінові, дотепно говорить Р. Зіммель („Психологія грошей“, 1900, с. 53 і далі)“.

Нема чого говорити, що всі ці „науково встановлені погляди“ В. Зомбарта — Зіммеля стоять у прямій протилежності до того, що ми знаходимо в класиків марксизму, зокрема у Ф. Енгельса.

Погляди Фр. Енгельса не мають нічого спільногого з тим, що ми знаходимо в Зомбарта — Зіммеля.

Покровський, ідучи за Зомбартом, заперечує, що першою стадією обміну була мінова торгівля. Повторюючи Зомбарта, Покровський твердить, що першою стадією була „розбіщацька торгівля“.

Тим часом, супроти цього Фр. Енгельс накреслює такі ступені розвитку обміну: 1) „випадковий обмін“, 2) „регулярний обмін“ (середній ступінь варварства) і 3) „товарне виробництво“, „виробництво безпосередньо для обміну“, торгівля не тільки всередині племен й на кордонах його, але вже і з заморськими областями (вищий ступінь варварства) („Происхождение семьи“... 1934, с. 139, 142).

„Грабіжницькі війни“, „війна задля грабунку“, за Ф. Енгельсом, ознаки вищого ступеня варварства.

Змішування феодального періоду та дофеодального — ця хиба йде від Покровського.

Ф. Енгельс цілком чітко відзначив ті процеси й явища, що належать дофеодальному періодові, вищому ступеню варварства.

Розбіщацтво з метою грабунку Покровський залічив до феодалізму. Фр. Енгельс, як ми бачили, — до передфеодального періоду.

Із цих коротких зауважень ми бачимо, що основний розділ у Покровського, де він говорить про феодальний період, в певних частинах зроблений відповідно до основних концепцій Зомбarta.

Взагалі про це антимарксистське коріння поглядів Покровського треба буде ще говорити, писати і висвітлювати в дальному.

В. П. Петров

В постанові ЦК партії й уряду про викладання історії надається виключного значення проблемі викладання історії на базі саме конкретних фактів із належним марксо-ленінським аналізом їх. Значну участь у розв'язанні цього завдання повинна взяти й наша інституція, бо специфікою нашої роботи головним чином є збирання, систематика і тлумачення речових фактів, важливих історичних фактів. Величезну частину роботи в нашему інституті приділяється вивченю проблем докласового суспільства, проблем докапіталістичних формаций, і в нашій практиці ця робота забирає багато енергії й наявних сил, зокрема, для збирання відповідних оригінальних матеріалів.

Питанню проблеми джерел присвячують значну увагу не тільки сучасні радянські історики, а й на різних етапах розвитку буржуазної історіографії проблема використовування джерел ставилась не раз. Але характерним для побудови буржуазних історичних робіт є те, що сам історичний факт відігравав другорядну роль. Об'ективності у буржуазних авторів і їхніх працях не існує.

Більша частина буржуазних істориків завжди виступала під „маркою“, під гаслом „об'ективності“ історичної науки. Коли ми візьмемо майже всі буржуазні підручники, всі методологічні посібники в викладанні історії, то на перших же сторінках буржуазні автори завжди посилаються на принцип об'ективності історії, за яким потрібно передавати тільки те, що ми знаходимо на основі певних фактів. Але ми можемо тепер правильно проаналізувати засади буржуазної науки і впевнитися, що ця буржуазна історія мала певну класово-ідеологічну мету і всі джерела добирала й тлумачила з класово-буржуазних позицій, навіть частенько фальсифікуючи їх.

Для характеристики я хочу навести місце з підручника методики історії Круглікова — Гречаного¹⁾, де він каже про роль історії та історика, який на його думку повинен... „відзначатися повною безсторонністю, строгою об'ективністю. Ця об'ективність не дозволяє приступати до дослідження з упередженими думками, забороняє добирати факти і робити висновки на догоду тій чи тій теорії, тим чи іншим партійним прагненням. Як усякий учений дослідник, історик повинен чесно й твердо шукати істину і тільки істину у всій її величності й чистоті“...

Але такі заяви буржуазних істориків є лише певна ідеологічна ширма, за якою ховається дійсна класова спрямованість автора. У цьому ж підручнику „Методика історії“ Кругліков — Гречаний далі розшифрує свою проголошенню напочатку „об'ективність“: на ст. 20 автор каже, що „громадське й політичне життя проходить завжди за певними природними законами історичного розвитку і що окрема особа або навіть група людей неспроможна раптом переробити це життя за своїм розсудом, примусивши його повернутися назад або піти по іншому руслу, кимнебудь шгучно створеному. І сила прикладів, які доводять правильність такого твердження, може навести нам історія. На такі приклади дуже багата вже хоч би сама велика французька буржуазна революція, коли робилося немало невдалих спроб здійснити якунебудь велику зміну в французькому державному житті, зовсім не вважа-

¹⁾ Кругліков — Гречаний Л. П., „Методика історії“, Київ, 1911.

ючи на головні умови, основи цього життя. Отже історія ніби застерігає нас від усіх подібних спроб, які адже не тільки безплідні, а й надто шкідливі". Як бачимо, „об'ективність" автора зводиться до захисту буржуазного ладу і відвертої боротьби проти революції.

А на ст. 21 автор закінчує цю свою думку реакційним твердженням, що „під впливом вивчення історії ми проймаємося повною повагою до всього доброго старого, всіма заходами намагаємося його зберегти, захистити від руйнування"...

З наведених цитат добре видно, що про будьяку дійсну об'ективність буржуазної історичної науки говорити не доводиться: її не було і немає. У цитованого автора виступає цілком свідома контрреволюційна концепція, цілком контрреволюційні методологічні засади, за якими розглядається історія як засіб боротьби проти революції.

Проте буржуазна історіографія надзвичайно натискала саме на це місце, — на „об'ективність" науки, і ця „об'ективність" якраз і характеризує класову тактику буржуазних істориків.

Цією „об'ективністю" часто прикривалися ті буржуазні дослідники, які протаскували свою продукцію, навіть і за радянських часів, у радянську періодичну пресу, в радянські наукові видання.

Я хочу процитувати одно місце з творів Леніна, де видно, як Ленін трактує поняття „об'ективності". Про дійсну ж доконечність історичного процесу і об'ективність Ленін каже так, що матеріаліст „послідовніший за об'ективіста і глибше, повніше проводить свій об'ективізм. Він не обмежується вказівками на доконечність процесу, а вияснює, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас зумовлює цю доконечність. У даному разі, наприклад, матеріаліст не задовольнився б констатуванням „непереможних історичних тенденцій", а казав би на існування певних класів, що зумовлюють зміст даних порядків та виключають можливість виходу поза виступом самих виробників. З другого боку, матеріалізм включає в себе, сказати б, партійність, зобов'язуючи в кожному випадкові оцінки подій безпосередньо й відкрито ставати на погляд певної суспільної групи" („Економічний зміст народництва").

Ось ознакою об'ективізму марксистського, пролетарського і є ця настанова оцінювати події з класових позицій, за якою об'ективність є невід'ємна частина самої партійності.

Буржуазна історіографія, вкладаючи в основу своєї роботи певну, заздалегідь підготовлену класову „ідею" і розглядаючи це як засіб, завжди починала з таких абстрактних питань: „що таке суспільство" й т. ін.

Ленін пише, що „починати з питань, що таке суспільство, що таке прогрес — значить починати з кінця. Звідкіля візьмете ви поняття про суспільство й прогрес взагалі, коли ви не вивчили ще жодної суспільної формациї зокрема, не зуміли навіть встановити цього поняття, не зуміли навіть підійти до серйозного фактичного вивчення, до об'ективного аналізу яких би то не було суспільних відносин. Це найнаочніша ознака метафізики, з якої починалася всяка наука: поки не вміли взятися за вивчення фактів, завжди вигадували „a priori" (наперед) загальні теорії, що завжди залишалися безплідними" (Ленін, Соч., Госизд., 1930, т. I, ст. 64).

Ця вказівка Леніна надзвичайно потрібна, бо в нашій практиці до даного моменту трапляється такий підхід у роботі, коли починають з загального, необґрутованого, не виходячи з конкретних фактичних даних, не розглядаючи цих даних, не розглядаючи тієї фактологічної бази, яка потрібна для підтвердження певних висновків.

Відносно того, як використовували факти буржуазні дослідники, ми маємо теж хорошу, чітку характеристику в Леніна: „До-марксівська соціологія і исто-

ріографія в найліпшому випадкові давали накопичення сирових фактів, уривцем набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу" (Ленін „Карл Маркс“, Партвидав „Пролетар“, Х. 1932, с. 15). Це цілком характерне для всього того періоду науки, матеріали якого ми часто недосить критично використовуємо в своїй практиці як джерело. Коли ми візьмемо цілий ряд останніх наших робіт, то побачимо, що хоч автори й намагаються дати нове тлумачення ніби з марксистських позицій, дати нову схему, нове оформлення, але в основі лежить той „багаж“, який дають Антонович, Ляскоронський, Хвойко й інші буржуазні дослідники, переважно XIX ст.

Крім того, що ці факти є в значній мірі набраними, вони притягувалися „за волосся“ до тої „ідеї“, яку буржуазні дослідники вибирали з своїх позицій.

Проте сучасні автори-дослідники мало уваги звертають навіть на той матеріал, який зібраний за умов радянської влади. Така тенденційність є характерною. Некритичне і неповне сприймання цієї фактичної бази приводить автора до хибних висновків і до шкідливої продукції, що було й зі мною.

Яку основну передумову треба мати на увазі, коли підходить до визначення що таке історичний факт, зокрема беручи на увагу нашу специфіку роботи. Основне завдання це є вивчення історії розвитку суспільства. В своїй роботі „Нищета філософії“ (гл. V) Маркс так каже: „Які були люди в XI віці, які вони були в XVIII, які були в кожному з цих сторіч, їхні потреби, їхні продуктивні сили, способи й сирові матеріали їхнього виробництва; які, нарешті, були ті відносини людини до людини, що випливали з усіх цих умов існування? Хіба дослідити всі ці питання не значить написати дійсну звичайну історію людей кожного сторіччя?... Ось коротенько той обсяг, у якому, очевидно, треба працювати, висвітлюючи дійсну історію суспільства.

Як підходив до проблеми фактів і працював сам Маркс, ми знаходимо в характеристиці, поданій Леніним, коли він говорить про те, що Маркс у 40-х роках „береться за фактичне (де nota bene) вивчення. Він бере одну з суспільно-економічних формаций, систему товарного господарства, і на основі гігантської маси даних (які він вивчав не менш 25-ти років) дає найдосконалініший аналіз функціонування цієї формациї і розвитку її“ (Ленін, Твори, Госизд., 1930, т. I, с. 61).

Тут для нас найважливіше відзначити цілковиту протилежність методу Маркса методові буржуазних істориків. В останніх факти тенденційно підібрані, спорадичні, а в Маркса гігантська маса фактів, які він вивчав не менш як 25 років, і дав найдосконалініший аналіз цих фактів. Мені здається, що і ми мусимо знати гігантську масу фактів, вивчати їх детально, опрацьовуючи їх на засадах марксистської діалектики, а не будувати висновки на окремих „цікавих“ фактах, які стають ніби вузько провідними, і за якими автор починає будувати соціологічну „схему“ та набирає поспіхом до неї інший фактаж. Треба звернути максимальну увагу на джерелознавчу базу і пам'ятати, що коли Марксові треба було 25 років на вивчення гігантської кількості фактів, щоб охопити таку складну й розвинену формацию як капіталізм, то це доводить, що нам теж потрібна гігантська кількість фактів і довга наполеглива робота, щоб успішно працювати над проблемами докапіталістичного суспільства.

Треба звернути більшу увагу на збирання й публікацію наших матеріалів, бо, щоб працювати над якоюсь проблемою, скажімо над проблемою „Трипілля“, нам потрібно виконати 1) величезну роботу саме по систематизації, по перевірці старих фактів, які „насипали“ Хвойко, Антонович та інші, критично з марксистських позицій підходити до них і 2) підсилити увагу до збирання нових фактів.

Які ж факти найважливіші в історії матеріальної культури? Ми знаходимо в Маркса в „Німецькій ідеології“ таке визначення, що „основний історичний факт — це виробництво засобів виробництва, — то, чим відрізняється людина від тварини“.

Це визначення повинне бути за основне не тільки для істориків докласового суспільства, а й для істориків доби рабовласництва та для тих, хто працює над історією феодалізму. Ще раз треба звернути увагу на те, що основний факт, це — „виробництво засобів виробництва“, і через це треба збільшити увагу до тематики по вивченню історії техніки та господарчих форм, зокрема до таких тем як історія залізорудної промисловості, історія ремесла, сільського господарства тощо.

Це буде значною антитезою тому, що робила історія й археологія до цього часу. В буржуазній археології опрацьовували інший матеріал; переважно зразки мистецтва і кераміки, цікавились розписами тощо, і на цьому складали вузьку, однобічну фактологічну базу для вивчення певної епохи.

Буржуазний археолог М. Біляшевський вважає, що на городищах знаходяться переважно „предмети розкошів“. Отже складається враження, що в той час було виключно багате життя, бо залишились предмети тільки розкоші — срібло, золото, коштовні речі тощо. А такі речі як предмети широкого вжитку у нього випали і він приділив увагу тільки тим предметам, які були йому потрібні для захисту тієї чи іншої своєї „ідеї“.

Я наводжу це для того, аби сказати, що старій фактологічній базі довіряти не можна, що ця буржуазна фактологічна база однобічна і значно фальсифікована, тому факти ці можуть нас цілком приводити до хибних положень. Нам треба активно розгорнути самостійну діяльність дослідчої роботи з тим, щоб здобути масу нових фактів, щоб наші дослідження вже були вільні і незалежні від старої непевної спадщини буржуазних дослідників. Треба вивчати на перевіреніх фактах матеріальну базу суспільства і його виробництво.

Буржуазні дослідники, часто в ім'я об'єктивності науки, переходили на апологетику фактів. Вузьке й однобічне розуміння та тлумачення фактів приводить і деяких сучасних радянських дослідників до хибних настанов і висновків, перекручення і шкідливої продукції.

У такий стан попав і я в ряді своїх робіт, де я хоч і виходив з настанов, які я вважав критичними, хоч і виходив ніби з сучасних радянських позицій у відношенні до буржуазних авторів, але допустився проте важливих помилок.

Це я маю на увазі роботу по „Трипіллю“, де я брав запозичені факти і думав, що можна „покластися“ на факти буржуазних дослідників. Захопившись здивом довір'ям до цих фактів, я частково і непомітно для себе перейшов і до апологетики самих буржуазних дослідників, з якими я ніби то почав „бійку“. Це пояснюється тим, що я мало звернув уваги на класові позиції „творців“ тієї чи іншої теорії, не вивчав належно марксистської критики і того, як розглядали класики марксизму ті чи інші проблеми та теорії і ніде не навів ніяких вказівок з творів класиків марксизму.

Ще прикріші хиби і механістичне використання фактажу трапилося в іншій роботі — про „Райковецьке“ городище, матеріал з якого є значним вкладом у радянську археологію. Але я потрапив на шкідливий шлях, на концепцію яворшини в питанні про знищення самого городища. Помилки я допустився через невикористання творів класиків марксизму, що дають багато вказівок про татарську навалу, зокрема вказівки Маркса і тов. Сталіна про те, як Росію били татарські хани. І, нарешті, довіряючи тільки літописним звісткам, я обминав навіть детальний і критичний аналіз тих речових джерел, які траплялися в тисячах примірників у тих же Райковецьких розкопах городища.

Ті вказівки, що дали мені товариши, є справді серйозними вказівками, і до того ж, що й самі речові джерела стоять проти тієї концепції, якої я допустився.

Я підтримую думку, що поруч з опрацюванням історичних джерел треба максимальну увагу приділити критичному розглядові і шкідливих концепцій.

На розгляді чи хоч би ознайомленні з попередніми дискусіями з питань історії (а може ці попередні дискусії треба переглядати з суворіших позицій) ми використаємо новий матеріал і, виходячи з нових важливих настанов товариша Сталіна і ЦК ВКП(б) про історичну науку, злагатимо дійсну марксистську історію, гідну нашого великого часу.

T. M. Мовчанівський

В постанові партії та уряду ми маємо чіткі вказівки, як надалі спрямувати нашу роботу. Історія матеріальної культури є одна з ділянок історії і пам'ятки матеріальної культури мають велику вагу особливо для вивчення найдавніших часів. Коли ми вивчаємо докласове суспільство — дородове і перші стадії родового суспільства, то нам у великій мірі доводиться базуватися на пам'ятках матеріальної культури. Звичайно, ми притягаємо також етнографічний і лінгвістичний матеріал.

Наша установа переводить велику експедиційну роботу, яка вже дала позитивні наслідки, але на жаль справа з публікацією розкопів до цього часу у нас не була налагоджена. Видання ж фактичних матеріалів — це одне з основних завдань Інституту. Матеріали ми повинні видавати і наша установа це запланувала.

Тепер я хочу згадати, що і за кордоном буржуазні дослідники приділяють велику увагу виданню матеріалів; але в нас буде різниця, бо ми переводимо свої дослідження, археологічні розкопи з чітким спрямованням. У нас є певні проблеми, для розв'язання яких ми збираємо матеріали, і наші праці будуть відрізнятися від закордонних. Ми будемо подавати весь комплекс фактів, який з'ясує не окремі моменти, а допоможе висвітлити суспільно-економічні взаємини суспільства, яке ми досліджуємо.

Дирекція вже заявила, що ми намічаємо у себе конкретний план, а в першу чергу заплановано видання матеріалів Трипільської експедиції 1934 року і це буде початком у нашій роботі. Зрозуміло, що обмежитися тільки виданням матеріалів не можна і ми будемо писати також синтетичні праці, але базувати їх на перевірених фактах.

До цього часу в роботі Інституту було багато хиб. Попередні товариши вже висловилися, що праці, які вийшли в світ — низької якості, і ми надалі повинні прикладти всіх зусиль для того, щоб уникнути цих хиб та вийти на правильний шлях і ми це зробимо, якщо будемо проводити в життя постанови партії та уряду.

Працюючи в нових засадах, ми вже в найближчий час зможемо зробити значний внесок в історичну науку.

C. C. Magura

Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР та зауваження т.т. Сталіна, Кірова, Жданова з приводу конспекту підручника „Історії СРСР“ мають значення не тільки для авторів згадуваних конспектів. Вони мають далеко ширше наукове і принципіальне значення для всіх інших ділянок історичних наук, не тільки тих, що стосуються безпосередньо громадянської історії, а й історичних наук, що стикаються з історією людства, зокрема в частині вивчення давнього природно-історичного оточення, в якому існувало первісне суспільство (в цій ділянці працюю й я). Тут можна було б навести багато

цікавих прикладів, як до цього часу багато працівників, що досліджують історію матеріальної культури в частині вивчення природно-історичного оточення, стояли безнеречно на антимарксистських позиціях і будували на фальсифікованих фактичних джерелах важливі висновки, якими користується історія. Отже ясно, що без належного усвідомлення настанов, з якими ми познайомилися з доповіді т. Телічко і раніше з газет, без вивчення їх ми не зможемо зробити дальншого кроку вперед.

Я згадаю, наприклад, про абстрагування цілком конкретних явищ і введення цілком абстрактних положень, не підтверджених конкретним матеріалом у підручники для дітей молодшого віку (наприклад, підручник фізичної географії Синицького для IV—V класу). Ми при вивченні історії палеоліту користуємося певними геологічними побудовами, схемами. До цього часу в нас визнавали чотири зледеніння: Гунц, Міндель, Ріс і Вюрм, і ця схема, перенесена штучно в наші умови з Західної Європи, вважалась за догму, за незаперечний факт, а діти і молодь взагалі, як виявилося на практиці, не можуть зрозуміти цієї абстрактної схеми. Вони прагнуть до знання минулості історії, хочуть знати деталі цієї історії на базі конкретних фактів, на базі того, що вже цілком відомо й доказано.

Коли ми будемо пояснювати, наприклад, що Земля кругла і в наслідок цього на полюси припадає менше сонячної енергії, що там через це арктична природа і т. д. і коли тепер доведено, що полюси не є стабільні, а міняють своє місце на протязі історії Землі, то причини льодовикових епох з цього погляду стануть далеко зрозуміліші навіть для найменш підготовленого слухача. Коли підійти серйозно до вирішення цих проблем, то не можна догматично говорити, „що от настало таке то явище“, а треба сказати, чому воно настало, підійти до його вирішення глибше й серйозніше з погляду його історії.

І отже я ще раз повторюю, що в постановах уряду та партії є безпіречно багато цілком конкретних вказівок, над якими треба задумуватися також при вивченні історії оточення, в якому існувало первісне суспільство. Ці вказівки допоможуть нам виплутатися з тих закорузлих схем, які не дозволяють дати гарний підручник з історії ландшафтів (оточення) не тільки для шкіл, а й для нашої безносередньої роботи. Я думаю, що біологам і геолагам, які вивчають історію, в своїх ділянках треба теж глибоко проробити ці постанови.

I. Г. Підоплічка

РІЛЬНИЦЬКЕ ЗНАРЯДДЯ І ТЕХНІКА ЗА ПАМ'ЯТКАМИ РАЙКОВЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА ФЕОДАЛЬНОЇ ДОБИ

I

Завдання цієї розвідки — дослідити рільницьке знаряддя за доби феодалізму XI—XIII ст., головним чином на підставі археологічних матеріалів, знайдених при розкопах Райковецького городища (в 12 км від м. Бердичева). Виходячи з результатів цих розкопів, а також використовуючи в міру можливості аналогічні матеріали з інших розкопів, ми спробуємо відтворити не тільки технічний бік рільництва зазначененої доби, а й виробничі взаємовідносини, бо, як установив Маркс, знаряддя виробництва є і показниками „тих суспільних відносин, за яких відбувається праця”¹⁾.

Рільницьке знаряддя, якого головним чином стосується ця розвідка, знайдено було в городищі феодальної доби на території УРСР, в с. Райках, розташованому в 12 км на північ від м. Бердичева на р. Гнилоп'яті. Саме городище міститься на лівому березі цієї річки на виступі зниженого в бік річкової долини плато. Основна частина городища зливається з давньою терасою річки; з півдня городище обмежене яром та долиною р. Рублянки, а з півночі — виймкою р. Гнилоп'яті.

Верхні шари городища являють собою насипну землю типу чорнозему з суглиністими прошарками.

Топографічні умови місцевості сприяли, очевидно, тому, що її було використано свого часу як місце оселі. Щодо форми городище являє собою неправильне коло площею до 1,25 га; дитинець займає близько 3000 м².

Давні рови занесені землею, але місцями мають глибину до 3—5 м. Так само змінили від часу свою форму і захисні вали, які найкраще збереглися у західному секторі городища, де зберігся і в'їзд до нього. Східна та південна частини городища дуже пошкоджені пізнішими селянськими та по-міськими будівлями. За часів заснування оселі місцевість ця, очевидно, була вкрита лісами, що підтверджується численними знахідками кісток ділових тварин (ведмедя, вовка, куниці, бобра тощо).

Територія Райковецького городища, за даними археологічних розкопів, проведених там в останні роки, була, очевидно, заселена ще дуже давно, сліди чого сягають доби родового суспільства, але основні рештки виявленої тут матеріальної культури стосуються переважно феодальної доби XI—XIII ст. Планово-систематичні розкопи почали провадити тут лише з 1929 р., — спочатку їх вів Бердичівський історично археологічний музей, а далі — Інститут історії матеріальної культури Академії Наук УРСР.

Знятий в дитинці орний шар відкрив велику кількість людських і тваринних кістяків та кісток, положення яких, беручи на увагу знайдену коло них зброю та інші речі, не залишало сумніву в тому, що перед нами картина загибелі городища від ворога та вогню. Відкриті в дитинці кліті таксамо

1) К. Маркс, Капітал, т. I, 1936, с. 131.

були повні кістяків, можливо цілих родин, що загинули там під час ворожого нападу. Дуже багато знайдено і дитячих кісток.

З тваринних кісток і кістяків, крім загальних лісових тварин, при розкопах городища знайдено ще кістки биків, корів, коней, свиней, овець та собак; з птахів — кістки качок, курей, гусей; є сліди риби.

З культурних рослин знайдено пшеницю, жито, овес, просо (пшено), ячмінь, кользу, горох, мак. Щодо будівель та споруд розкопи виявили кліті з рештками нижнього зруба (дуб) і печей, з характерним хатнім інвентарем (посуд, зерно, борошно, жорна, вовна, костриця, нитки, серпи, коси, ножі, сокири).

На цій же території знайдено було рештки заліза з місцевої руди з слідами обробки. Заглиблення розкопів під цей феодальний культурний шар виявило ряд пам'яток ще давнішого, дофеодального часу (скіфів, римської культури, трипільської).

Розкопи і дослідження ровів та валів городища виявили, починаючи з глибини 0,8 м, чимало культурних решток — спочатку пізніших часів, а далі і феодальної доби: уламки скляних браслетів, ножиків, кістяки людські та тваринні, каміння. Положення кістяків і знайдений поблизу них інвентар свідчать, що боротьба жителів городища з нападаючим ворогом точилася і тут. Рови були забутовані камінням і вибруковані.

За межами ровів городища були виявлені „присілки“ — кліті з відповідним інвентарем (фрагменти посуду, кістки тощо), але в меншій кількості, ніж у дитинці. Щодо поховань, то виявлено було три могили, в одній з яких знайдено незначні сліди від поховання і нечисленний інвентар. Далі розкопи виявили епізодичні поховання, а також ціле кладовище без інвентаря, яке належить, очевидно, до пізнішого часу (XIV—XVII ст.).

На підставі археологічних досліджень 1929—1935 р.р. вказане городище можна залисти до епохи феодалізму XI—XIII ст. Місцеве населення цієї доби, безумовно, знало хліборобство, культивувало жито, пшеницю (два сорти), просо, кользу, горох, ячмінь, овес, льон, коноплі, мак; вміло орати (наральники, чересла), мало відповідний хліборобський реманент (крім наральників і чересел — серпи, коси, лопати, мотиги, жорна). Місцевим хліборобам були добре відомі такі технологічні процеси, як драння круп та обробка льону й конопель для пряжі. Знайдені насіння гірків, кісточки від вишень, черешень, сливи доводять, що в Райках знали городництво й фруктові дерева.

Згадані вище кістки диких тварин та риб свідчать про те, що мисливство для населення цієї місцевості теж було значним джерелом існування. Було там і скотарство (із свійських тварин — коні, бики, корови, кози, вівці, свині), розводили і свійських птахів (курей, гусей), був і супутником життя людини — собака. Кінська зброя та взагалі знаряддя для їзди верхи (вудила, остроги, пута) репрезентовані теж досить численними знахідками. Овець в Райках використовували і як джерело сировини для текстильних виробів (ножиці для стриження, вовна).

З металів тут знайдено залізо, мідь, золото, срібло. Особливе значення має те, що залізо добували й виготлювали і на місці. Руду, напевне, добували з болота; знайдені були рештки ливарного виробництва та відповідні фабрикати й відходи. Існували кузні, які з добутого заліза виготовляли сільськогосподарський реманент (наральники, різаки, коси, серпи, лопати, сокири, долота), зброю (мечі, шаблі, наконечники для стріл, списи, булави), речі побутового вжитку, як от замки, ножі, цвяхи, обручі до відер і т. д. Існування в Райках ювелірного майстерства доводиться знахідкою матриць для вироблення прикрас та заготовлі потрібної сировини. Добре відомі були в Райках і прядіння та ткання (знайдені окремі частини верстатів), а також гончарство (горшки, кринки, глеки так званої „київської“ форми) з ритою

орнаментикою. Посуд виробляли на місці. Крім глиняного посуду, в Райках був і дерев'яний (довбанки, луб'янки, діжки, миски, ложки й т. ін.) місцевого виробництва, був і металевий посуд (казанки з міді).

Крім решток одягу місцевого виробництва (конопляна тканина), знайдено золоту та срібну парчу, як треба думати, — завізну. Взуття представлене рештками ременю й шкіри; досить добре зберігся один черевичок. Чимало знайдено деталів одягу (гудзики мідні та кістяні, залізні та мідні пряжки).

Загальний характер райковецьких пам'яток свідчить про виразну класову диференціацію жителів Райковецького городища. Одні — феодали — носили тут парчу та коштовні прикраси, а експлуатовані мали задовольнятися доморобною ткачиною. Про те ж свідчать і численні прикраси із скла, каменю, кісточок, золота, срібла, міді. Асортимент прикрас досить різноманітний (кісники, кульки, намиста, дукачі, ландюжки, медальйони, колти, браслети, пряжки).

Речі культового значення не дуже численні, але характерні. Знайдені амулети як християнського, так і раніших культів (енколпіони, іконки, хрести, амулети з ведмежого зуба, а також змійовик грецького походження).

За винятком кількох срібних гривень та венеціанської монети XIII ст., що вживалася як прикраса, інших монетних знаків не виявлено.

Розкопи клітей дають змогу уявити житла в Райках — кількакамерні та однокамерні — очевидно, залежно від соціального стану жителів — з вікнами, печами та лавами.

Отже дані розкопів більш-менш повно й безсумнівно характеризують Райковецьке городище як селище доби феодалізму на Україні, яке можна поставити в один ряд з Княжою горою на Канівщині і подібними до неї селищами тієї ж епохи на Україні.

Давши стислу загальну характеристику Райковецького городища на підставі розкопів 1929—1935 рр., перейдімо до безпосереднього об'єкта нашого дослідження — знайденого в Райках рільницького знаряддя.

II

Розкопи в Райках виявили також і наявність хліборобського знаряддя, як заступи, лопати, наральники, різаки, серпи та коси, тобто весь інвентар, необхідний для обробки землі під посів хліба, для збирання врожаю, а почасти й для сінокосу.

Заступів і лопат знайдено було дуже мало — лише три штуки і далеко не однакового ступеня збереженості.

Знайдені зразки дають можливість говорити про два типи копального знаряддя — заступ і власне лопату, з яких перший тип відрізняється від другого шириною робочої частини: заступ — вужчий, лопата — ширша.

Зразком райковецького заступа може бути знаряддя дуже доброї збереженості, ледве тільки захоплене іржею. Зроблене з одного куска заліза, воно являє собою судільну залізну лопату 14,2 см довжиною і 12,3 см шириною в основі. Ширина лопаті, тобто робочої частини заступа, трохи звужується в напрямі до різального краю знаряддя і при кінці держака має 10,9 см. На віддалі 3,3 см від одного краю лопаті і 3,7 см від другого залишений отвір для держака, так що лопату має вигляд неширокого окрайка навколо держака з дерев'яною пластинкою. Силою руки чи ноги заглиблюючись у землю, таке знаряддя могло давати штих до 14,2 см глибиною. Технічно-конструкційний дефект цього знаряддя полягає у тому, що лопату його була занадто вузька, отже для того, щоб пересилити опір ґрунту, на одиницю лінійної поверхні треба було вжити досить значної сили, щоб досягти повної глибини штиха цього заступа. Невеличкі борти окрайка коло держака робили цей заступ

досить незручним і для копання при натискуванні ногою. Можливо, що такий тип знаряддя зумовлювався браком та високою вартістю заліза, а можливо і те, що цей інструмент вживали з якоюсь спеціальною метою, яка не потребувала великої сили, наприклад, для роботи з городніми культурами.

Поруч з вузьколопатевими заступами в Райковецькому селищі вживали і заступи широколопатеві, цілком схожі на сучасну лопату. Під час розкопів виявлено було дві лопати саме такого типу з лопаттю до 17,0 см при основі і з довжиною різальної поверхні до 33,0 см (див. фото №№ 1 і 2 на табл. I).

Конструкційні особливості райковецьких лопат, як решток матеріальної культури доби феодалізму, полягають у тому, що ці лопати були зроблені не з суцільного куска заліза, як сучасна лопата, а являли собою тільки залізний різальний окрайок, що облямовував дерев'яний держак-вставку з дерев'яною ж пластинкою. Щоб легше уявити собі знаряддя такого типу, досить порівняти його з відомою з етнографічних джерел дерев'яною лопатою відповідного розміру, але з обох боків оббитою залізом.

За допомогою лопати чи заступа можна було скопувати землю, розпушувати її. Проте і за часів Райковецького городища лопата і заступ не були вже суто рільницьким знаряддям, — їх вживали для копання землі і з іншою метою, — наприклад, при будівництві різних будівель, стратегічних споруд, а також для скопування невеликих городніх грядок. Щодо обробки землі, більше значення мали згадані вже наральники.

Ця група знаряддя відрізняється не лише кількісно, але й з технічного боку. Вона являє собою вже досконаліше знаряддя для підіймання ґрунту, певне досягнення в розвитку орної техніки. Всього знайдено було до десяти зразків таких знарядь, які добре збереглися.

Наральник був таким удосконаленим знаряддям, що замінив собою ручне скопування ґрунту оранкою за допомогою спеціальної тяги, чи то тваринної, чи, на певній стадії розвитку, і людської. Залізний наральник, як вказує Фр. Енгельс, з'явився на відому ступені варварства разом з залізною сокирою та залізним мечем. Поява залізного наральника, за вказівкою Фр. Енгельса, мала велике значення в розвитку хліборобства. „Залізо — зазначає Фр. Енгельс — створило обробку землі на великих ділянках, воно зробило можливим перетворення в рілля широких лісових просторів”¹⁾.

Коли кирка, мотика, заступ, лопата були елементарними знаряддями, то наральник сам становить елемент цілої системи рала чи сохи. Правда, це елемент основний і кардинальний, де та робоча частина, для якої існує вся система, але все таки він є тільки складовою частиною, що працює і виявляє свій ефект лише при наявності інших частин системи — тяги, передачі сили і т. д.

Знайдені в Райковецькому городищі наральники відрізняються між собою конструкцією, отже і своїм технічним ефектом. Одні з них вузенькі, інші — ширші. Кожен з цих типів був розрахований на окремий технічний результат: один міг дати тільки вузеньку і неглибоку борозну, другий — широку і відповідно глибшу. Вузенькі наральники виготовляти було простіш, ніж широкі. Наші знахідки представлені п'ятьма зразками першого і п'ятьма зразками другого типу.

Вузьколопатеві наральники виготовлялись із заліза, з одного куска. Один край наральника, власне робоча частина його, загострювалась, а протилежний розковувався на ширшу пластину, краї якої загиналися бортами, щоб таким чином можна було надіти наральник на дерев'яну частину рала чи плуга. Наральники мали довжину 19,5—14,4 см (див. фото на табл. I), а саме: наральник № 4 — 19,5 см, № 6 — 18,3 см, № 5 — 14,4 см, № 3 — 14,8 см, № 3а —

¹⁾ Фр. Энгельс, Происхождение семьи..., 1932, с. 164.

14, 4 см. Щирина в основі у знайдених наральників коливається між 9,5 см (наральник № 6) і 8,3 (№ 4). Залізо загиналось для насадження на дерев'яну частину приблизно з половини корпуса наральника і утворювало борти висотою від 4,5 см (наральник № 6) до 4 см (наральник № 4); проте один борт у нього трохи нижчий за другий — 3 см. Довжина цих бортів — від 8 см (наральник № 5) до 10 см (наральник № 4), але і тут один борт коротший від другого — 9 см. Стінки наральників товщиною 0,5 см (наральник № 4) — 1,0 см (наральник № 6). Лінійна довжина різальної частини наральника — 21,0 см (наральник № 6), 19,5 см (№ 4), 15,0 см (№ 5). Два з викопаних вузьколопатевих наральників були встановлені один в другий (фото № 3, № 3а на табл. I).

Як показують обміри знайденого знаряддя, ці наральники були розраховані на відносно вузьку борозну. Найширший наральник (№ 6) міг дати борозну в 9,0 см, а решта його менше — 8,1 см (№ 3) і 7,8 см (№ 4), при чому це могло бути за оптимальних умов, тобто коли землю зривала вся лопать наральника, а не лише її передня частина, коли наральник не вискачував із землі і не дряпав її лише зверху.

Крім цих п'яти зразків наральників, викопані були ще п'ять зразків інших, які значно різняться від попередніх своєю конструкцією, розрахованою, безперечно, на глибшу і ширшу борозну. Це наральник №№ 1—5 на табл. II. Як бачимо з фото, корпус цих наральників значно ширший. Вони зроблені з досить широких залізних суцільних пластин досить значної ваги: окремі зразки знаряддя у сучасному його стані важать до 3,15 кг. Наскільки дозволяють судити найкраще збережені зразки, спосіб виготовлення цих наральників широколопатевого типу був такий.

Залізну частину розковували до відповідної форми, а потім приблизно на половині корпуса, на протилежних краях пластини робили два нарізи, що дозволяло загнути залізо двома бортами, якими воно могло міцно триматись на відповідній дерев'яній частині цілого знаряддя. Таким чином передня частина, загострена, була власне робочою частиною, а задня насаджувалась на відповідну частину рала-сочи. Оскільки можна судити з наших зразків, коли різальна частина ламалась або амортизувалась взагалі (а вона зношувалась значно скоріше, ніж задня частина наральника), — її ремонтували тим самим ковальським способом, наварюючи леза.

Типовий зразок такого наральника бачимо на фото № 2 табл. II. Це досить велике знаряддя довжиною 25 см і ширину при втулці 17 см; довжина загинів — 10 см, висота їх — 5 см; лінійна довжина леза — 35 см. Важить увесь наральник 3,15 кг. Інші зразки не такі великі. Наральник № 5 має довжину 22 см, а ширину при втулці — тільки 13,7 см; лінійна довжина леза становить 28,5 см. Наральник № 3 має довжину всього 20 см, ширину при втулці 16 см; лінійна довжина його леза — 28 см, а вага — 2,2 кг.

Наральник № 1 особливо цікавий з погляду техніки ремонту амортизованого знаряддя. Це досить доброї збереженості чималий наральник 22,4 см довжиною і 14,3 см ширину при втулці з лезом лінійної довжини 32 см. Коли цей наральник від довгого вжитку почав потребувати ремонту, коваль наварив дві полоси заліза шириною 4,5 — 5,2 см з одного боку і 4,6 — 5,7 см — з другого. Довжина однієї полоси — 15 см, а другої — 17 см. Ця наварка, як і весь наральник, збереглась дуже добре. Інші наральники, а саме № 3

№ 5 дають зразки ремонту другого сорту. Тут, очевидно, зносилися не тільки леза знаряддя (наральник № 3), але і весь корпус наральника втратив початкову міцність, тому майстер не обмежився наварюванням самих нових лез, а дав ще і довгасту полосу (наральники №№ 3 та 5), призначенням якої, безперечно, було збільшити міцність всього знаряддя, підсилити його опір ґрунтові.

П'ять останніх зразків, як ми відзначали вже вище, були розраховані на те, щоб дати борозну, значно ширшу від тієї, яка могла бути від роботи вузьколопатевих наральників. І справді, коли ми звернемо увагу на відповідні обміри, то побачимо, що наральник № 2 міг дати борозну шириною 19 см, наральник № 3—17 см, № 5—15 см, а № 1—13,6 см. Взявши на увагу наведені вище відповідні дані про вузьколопатеві наральники, ми побачимо, що широколопатеві давали борозну мало не вдвое ширшу, ніж вузьколопатеві. Отже перед нами знаряддя вже досконалішого типу, ніж попередні вузьколопатеві наральники.

Щоб цілком зрозуміти описане знаряддя, ми повинні звернути увагу ще на деякі знахідки, які, безперечно, допоможуть нам більш-менш точно уявити райковецькі орні інструменти. Ми маємо на увазі знайдені у Райках же два різаки. Ці знаряддя виковані з одного куска заліза і досить довгі: один з різаків (див. фото № 9 на табл. III) має довжину 55 см; довжина леза 32 см, а ширина в найширшому місці — 6,5 см. Другий різак — меншого розміру, але такого ж типу (мал. № 10а на табл. III); довжина його — 47 см, а леза — тільки 18 см; ширина леза в найширшому місці, як і в попередньому зразку, дорівнює 6,5 см.

Нам здається, що ці знаряддя не могли існувати самі по собі, як окремі інструменти, а, очевидно, являють частину якоїсь складнішої системи. Справді, коли зв'язати ці знаряддя, що найпевніше мали правити за різаки в плузі, з описаними вище наральниками, то ми, безперечно, можемо твердити, що перед нами частина єдного інструменту, який складався, очевидно, з дерев'яної зв'язі (грядділя), що підтримувала у належному розміщенні весь інструмент, різака і наральника, насадженого на відповідну дерев'яну частину знаряддя. Проте до цього питання ми повернемось ще раз нижче.

Дальша група рільницького знаряддя, знайдена в Райковецькому городищі, — це знаряддя для збирання врожаю, а саме серпи та коси. Знайдені в досить значній кількості, хоч і різного ступеня збереженості, вони дають змогу докладно ознайомитись з їх конструкцією. Особливо багато було знайдено серпів, — крім 16 цілих знарядь більш-менш доброї збереженості (з них три майже зовсім цілі, один погнутий, решта — з невеличкими пошкодженнями), знайдено силу дефектних (понад 30). Відповідно невелика кількість знайдених цілими серпів задовільно пояснюється технологічними особливостями знаряддя: зроблене з тонкої полоси металу, воно, оксидуючись, легше розкладалось у землі. Кіс знайдено було взагалі менше, але все ж таки розкопи дали три цілі коси і до 12 фрагментів; причини цьому спробуємо з'ясувати у своєму місці.

Проте і ті серпи, які були знайдені в більш-менш зацілому вигляді, дають змогу встановити, що в Райковецькому селищі знали це знаряддя в кількох різновидностях. Насамперед звернімо увагу на серп № 8 на табл. III. Це — зовсім маленький серпик з лінійною довжиною леза в 13,5 см, при ширині бокової поверхні від 2,5 до 1,8 см, який і розміром і конструкцією дуже схожий з бронзовими серпами¹⁾. Як бачимо на фото, ручка цього серпа зовсім не пристосована для того, щоб за неї держатись. Певніше вона розрахована більше на вішання, ніж на держання. Уже цей конструктивний момент кардинально різить цей зразок від інших. Можна думати, що цей зразок знаряддя був призначений для зрізування нетовстого пучка рослин. Цей серп не можна було тримати за держак як звичайний серп; отже треба думати, що його тримали в руці затиснутим у долоні. Але в такому разі знаряддя мало бути розраховане на прикладання невеликої сили, на подолання не-

¹⁾ Див., напр., зображення у Круглова і Подгавцового — Родове общество степей Восточной Европы, 1935, с. 81.

великого опору, бо інакше інструмент вислизав би з рук і не давав би належного ефекту. Можливо, що цей серпик був призначений для того, щоб жати самі колоски, без соломи, тобто так, як свого часу жали в Єгипті¹⁾) та в багатьох інших народів.

До типу маленьких серпів наближається і серп № 1 (на табл. III). Він уже має ручку як у звичайного серпа, але розмір його значно менші проти інших серпів, — лезо має лише 24 см, а головно — кривизна вигину не така глибока, як у тих зразків, про які ми говоритимемо нижче; де знову таки говорить про малий виробничий ефект знаряддя.

Решта знайдених серпів ближче нагадує новіші серпи. Ковані з одного куска заліза, вони мали на лезі типову надрізку, яка в окремих зразках збереглася досить добре. Держаки звичайно закінчувались невеличкими крючечками, і це дозволяє думати, що вже в Райковецькому селищі виготовляли дерев'яні чи, можливо, рогові ручки-кругляки до серпів. А втім, можливо, цей крючочек був призначений для затримування якоїсь обмотки з тканини чи шкіри²⁾.

Типовим зразком серпів другого сорту в наших розкопах може бути серп № 6 на табл. III. Він має лезо і ручку довжиною перше — 30 см і друга — 8,6 см. Нарізка на лезі збереглась досить добре. У найширшому місці серп має 3,4 см.

Наступні зразки (серп № 2, серп № 7 на тій же табл. III) показують, що дальший розвиток серпа йшов у напрямі збільшення кривизни загину. Таким серпом можна було різати товщій пучок рослин, ніж, наприклад, серпами № 1 або № 6. Серп № 2 мав лезо 36,5 см довжиною, але глибша кривизна леза робить цей зразок ефективнішим, ніж серп № 6. Одночасно більша кривизна леза допомагала різати рослину, яка компактніше скупчувалась між вигинами знаряддя.

Взагалі ж, характеризуючи райковецькі серпи, треба зазначити, що довжина їх леза коливалась між 30 і 36,5 см, а саме 30 см (серп № 6), 30,5 см (серп № 3 табл. III), 35,2 см (серп № 4) і 36,5 см (серп № 7). Довжина ручки коливалась між 10 і 13,5 см, а саме 10 см (серп № 6), 11 см (№ 5), 11,4 (№ 1), 13,0 (№ 4), 13,5 см (№ 3). Коли звернути увагу і на ті фрагменти серпів, де ручка збереглась цілком, то можна сказати, що довжина 10 см з невеликими коливаннями була звичайною середньою довжиною цієї деталі. Типова ширина серпа у найширшому місці дорівнювала приблизно 3,7 (№ 5) — 3,8 см (№ 3, № 4) з невеликими коливаннями (4 см — № 7, 3,4 см — № 6, 3,1 см — № 1).

Серп замінив собою неозброєну людську руку, якою людина зривала колосок хлібної рослини, так само як плід з дерева чи куща, оскільки рука вже на початкових стадіях розвитку людини „служить переважно для цілей збирання й утримання їжі³⁾. Звичайне зривання колосків за допомогою руки зберегалося донедавна по річках Чүй та Аргуні на Алтай⁴⁾. До речі можна за-

1) Див., напр., зображення єгипетських жнів за О. Іегером, Всеобщая істория, т. I, с. 6. Самі ж колоски жали свого часу і якути, вживаючи для цього маленький серп чи ніж (див. В. Л. Сорошевский, Якуты, Опыт этнографического исследования, СПБ, 1896, I, с. 289—290).

2) Про те, що серпи, знаходжені на території Європейської частини СРСР, вже віддавна мали ручку, очевидно, дерев'яну, свідчить знахідка поховання при с. Авдотьїні в кол. Бронницькому повіті Московської губ. „язическої”, за виразом Н. Аристова, доби. В руці одного похованого знайдено „досить великий перержавілій серп, який, імовірно, мав дерев'яний держак, бо при ньому знайдено коло нижнього кінця металеве, досить товсте, кільце, яке, видимо, було насаджене на дерево” (Н. Аристов, Промышленность древней Руси, СПБ, 1866, с. 59—60, малюнок знайденого серпа: „Временник”, XXX, Смесь, с. 8).

3) Ф. Энгельс, Роль труда в развитии обезьяны и человека; Партиздат, 1933, с. 4.

4) Ядринцев, Сибирские инородцы, СПБ, 1891, с. 128; В. Сорошевский, оп. cit., с. 290.

уважити, що цей спосіб жати, мабуть, за традицією, зберегався дуже довго і після впровадження серпа у вжиток; наприклад, на егіпетських малюнках женці жнуть іще тільки вершок рослин, тобто зрізають самий колосок¹⁾. Це, відзначено мимохідь, доводить, що солома, як така, залишалась на полі і тільки значно пізніше ввійшла до вжитку хлібороба, коли рослину стали зрізати під самий корінь²⁾.

Як можна думати, ще задовго до з'явлення металевого серпа — чи то бронзового, чи залізного — існував серп кам'яний, кремінний — прототип пізнішого знаряддя. Згадаймо тут знахідки Локтюшова на Донеччині³⁾, Сібільєва на Ізюмщині⁴⁾, знахідки північно-кавказької експедиції ГАІМК-у в 1932—1933 рр. поблизу м. Нальчика⁵⁾. Деякі з цих знахідок були кваліфіковані археологами як серповидне знаряддя⁶⁾, „кремінні вклади” до костяної чи дерев’яної основи серпа⁷⁾. Отже серп уже здавна, можливо ще в кам’яному віці, був знаряддям людини.

Дальшим видом сільськогосподарського знаряддя із знайдених у Райках матеріальних пам’яток феодального рільництва є коса. Кіс знайдено до п’ятнадцяти штук, але тільки три збереглось більш-менш добре; решта являє собою фрагменти далеко не однакової збереженості.

Знайдені зразки показують, що коси з Райковецького городища вироблялись із заліза; формою свою вони трохи відрізнялись від сучасних кіс. Насамперед вони були менші; крім того, п’ятка їх була сконструйована інакше, — це був просто витягнутий клиноподібний край знаряддя, до якого, очевидно, прив’язувалась ручка.

Лінійна довжина леза цих кіс ще незначна; коса різиться тут не довжиною леза, а меншою кривизною його. Наприклад, коса № 13 (табл. III) має лезо лише в 32,5 см, отже, коли рівняти з нашими серпами, то тільки на 2,5 см більше проти серпа № 5 і на 2 см проти серпа № 3, але серп № 4 має лезо на 3,2 см довше. Таким чином, взявши на увагу довжину коси № 13 в 32,5 см, ми побачимо, що ця коса відносно коротша за звичайний райковецький серп, і тільки те, що нею різали рослини, не тримаючи просто в руці, а насадивши на кісся і розмахуючи рукою й плечем, різить її від серпа. Можливо, що нам в даному разі трапився „підкісок”, тобто неповноцінне знаряддя, зроблене з меншого, ніж звичайно, куска заліза, але, можливо, і те, що райковецькі коси були взагалі короткі, бо і решта наших зразків не на багато довші за косу № 13: так, коса № 12 (табл. III) має лезо в 36 см (тобто мало не таке ж, як у серпа № 4), а лезо коси № 11 лише трохи довше — 38,5 см (табл. III).

Типова ширина корпуса коси 5,5—5 см (№ 12, № 11); коса № 12 дещо ширша біля самої п’ятки (5,5 см) і посередині має 5,3 см. Ширина коси

¹⁾ Див., напр., малюнки у О. Гегера, Всеобщая история, т. I, с. 6; також В. Серов-шевский, Якуты, Опыт этнографического исследования, СПБ, 1896. I, с. 289—290.

²⁾ Пригадаймо аналогічні факти з якутського хліборобства, описані у В. Серов-шевского, op. cit., с. 289—290.

³⁾ С. А. Локтюшов, Доисторический очерк средней Донеччины, відб. з „Трудів Наукового товариства Донеччини”, Луганськ 1930, с. 24, табл. XI.

⁴⁾ Н. В. Сибілев, Древности Изюмщины, Изюм 1926, в. 1, с. 6, табл. XVI.

⁵⁾ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий, Родовое общество степей Восточной Европы, ОГИЗ 1935, с. 76.

⁶⁾ Н. В. Сибілев, op. cit., с. 6.

⁷⁾ А. Круглов и Г. Подгаецкий, Родовое общество степей Восточной Европы, ГАІМК, 1935, с. 78; пор. також кам’яni криві ножі серповидної форми” у А. Ф. Лихачева, Скифский элемент в чудских древностях Казанской губ., „Труды VI археологического съезда в Одессе”, 1884 (Одесса 1886, с. 163) — „кремінний серп знайдено в печерах яру Болашова коло Кирилівського монастиря”; А. Рогович, Собр. экскурсии, присоведенной по предложению Киев. общества естествоиспытателей, „Записки Киевск. об-ва естествоиспытателей”, IV (1) 3, сс. 231, 232, Київ 1876.

№ 13 (гіпотетичний „підкісок“) — тільки 4 см. З цих даних можемо зробити той висновок, що райковецька коса була не на багато ширша від серпа (ширина серпа № 7 — 3,0 — 4,5 см, № 3 і № 4 — 3,8 см; серед фрагментів викопаних серпів зустрічались навіть з шириною 4,6 см).

До особливостей райковецьких кіс належать, як уже зазначалось, їх довгі п'ятир. Зважаючи на це, треба, поперше, висловити здогад, що ці довгі п'ятир, можливо, є „конструкційний пережиток“, що залишився в косі від серпа. Другий висновок, який напрошується, — це той, що при такій довгій п'яті кісся з косою могло бути сполучене тільки під тупим кутом; цим райковецька коса кардинально різнилась від коси сучасного типу, наближаючись більше до так званої коси „горбуші“¹⁾. Взагалі ж, на нашу думку, про райковецьку косу можна сказати, що вона була певніше серпом на палиці, ніж косою на кісці.

Щоб краще зрозуміти особливості кіс знайденої у Райковецькому городищі зразка, доведеться звернутись до близьких до них „горбуш“, що аж до самої Ховтневої революції були поширені між якутів і в північних частинах Європейської Росії. Зовнішній вигляд горбуші цілком тотожній із знайденими в Райках косами, від яких вони відрізняються тільки розмірами (напр. якутська горбуша має довжину 72—108 см). Конструкція п'ятир горбуші цілком подібна до райковецької. Якутська горбуша прив'язувалась на досить коротку і трохи вигнуту дерев'яну ручку під тупим кутом до леза коси: „Тримаючи в обох руках держак коси, косар змахує нею над головою, потім швидко нагинається і кінцем заліза метко підрізає півколом траву перед собою. Виходить прокіс не менш широкий, ніж при косінні литовському. С косарі, які вдають послідовно вправо і вліво, навідліг; у цих косарів прокіс значно ширший“²⁾). За відомостями того ж дослідника, працювали „горбушою“ тільки чоловіки; робота вимагала багато сил і навички: „Коли люди косили горбушами, завжди в половині покосу слабували животами, на руках і на спині у багатьох з'являлись нариви, боліла шия, болів поперек, стягувало сухожилля“³⁾). Тим часом горбуша довго залишалась головним знаряддям для сінокосу в Якутії, бо в тамтешніх дореволюційних умовах косалитовка була інструментом дорогим, неприступним для місцевої експлуатованої людності. „Товста, слабкогартована горбуша, коли навіть з необережності застригне кінцем у землю, купину або пень дерева, прикритий високою травою, то тільки погнеться, рідко зламається. Зламану легко зварить — коваль, який в разі потреби може відкувати й нову. Інша річ — литовка: деякі перелами її буквально непоправні, інші можуть відремонтувати далеко не всі з тутешніх майстрів“⁴⁾.

Такі самі відомості маємо і про горбуші північних частин Європейської Росії (кол. Вологодська губ. та Сибір⁵⁾), при чому і в них підкresлюється, що горбуша зручна при купинястій поверхні ниви або ж при наявності пеньків; ця обставина в умовах капіталістичного рільництва і сприяла тому, що в відповідних місцевостях замість досконаліших кіс-литовок, вживали це архаїчне знаряддя⁶⁾.

¹⁾ Пор. коси з Райковецького городища з чудськими, наприклад, косами того ж часу, описаними у Ф. А. Теплоухова (Земледельческие орудия Пермской Чуди, Пермь 1892, с. 30, табл. II, № 17), або з косами поволжських болгар, описаними А. Штукенбергом (Земледельческие орудия древних болгар, „Ученые записки Казанского университета“, 1896, кн. VI і VII, табл. II, мал. 13, 14 і 15).

²⁾ В. Серошевский, Якуты, т. I, с. 276; там же малюнок, с. 277.

³⁾ Ibid., с. 276.

⁴⁾ Ibid., с. 277.

⁵⁾ D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin u. Leipzig, 1927, S. 32—33; там же малюнок горбуші, S. 33.

⁶⁾ Ibid.: „.. Застосуванню їх [тобто кіс-литовок — В. М.] у цих місцевостях перешкоджає наявність маленьких купин, чагарника і низьких трав“.

Наведені факти, на нашу думку, в достатній мірі підтверджують припущення про те, що коси, знайдені в Райках, наближаються до типу горбуші і являють собою одну з різновидностей їх, різнячись головним чином розмірами. Коли якутська, північноросійська або сибірська горбуша була в середньому близько 1 м довжиною, то райковецькі зразки були значно менші.

Повна аналогія між горбушами і райковецькими косами дає підставу думати, що і останні мали невеликі ручки, які прив'язувались до знаряддя; дуже можливо також, що і техніка користування райковецькою косою була така сама, як в наведеному вище описі Серошевського¹⁾. А в зв'язку з цим постає думка, що райковецька коса застосовувалась головно при сінокосі, а не при збиранні зернового врожаю. Горбуша не стільки зрізає, скільки збиває; ефект її залежить і від сили, з якою косар ударяє по рослинах знаряддям,—пригадаймо хоч би слова Серошевського про те напруження і натугу, з якими бив косар по траві горбушою. Коли таке спостереження вірне, то треба зробити висновок, що горбуша малопридатна для збирання зернового врожаю: надто важкі удари горбушою по рослинах спричиняли обсипання зерна і, значить, великі втрати, чому можна запобігти ручним зрізанням за допомогою серпа, де удар і струс зменшенні до мінімуму. Отже при незначній посівній площі, як це було за феодальної та ранньофеодальної доби, зернові культури жали, а не косили. Що взагалі серп є старіший інструмент для збирання врожаю, ніж коса, яку почали застосовувати значно пізніше, може свідчити і поширений іде в першій половині XIX ст. в селянському фольклорі погляд, що жито, пшеницю і просо „гріх“ косити, а треба жати серпом. Коли ж різати серпом було незручно і важко, як наприклад, при рідкій пашні через неврожай, її виривали руками²⁾.

На підставі всього сказаного вище вважаємо можливим висловити припущення, що райковецькі коси вживались головно при сінокосі; основним же знаряддям при збиранні врожаю був, таким чином, серп.

Крім вищеописаного знаряддя, у призначенні якого немає жодного сумніву, у Райках знайдено було ще одну групу знаряддя, яку можна тільки умовно застосовувати до сільськогосподарського реманенту доби феодалізму, а саме — кирки. Треба думати, що за доби, до якої належало Райковецьке городище, кирки в ньому вживались як знаряддя переважно будівельне і хіба тільки епізодично, в окремих випадках, та й те, мабуть, лише як допоміжний інструмент (наприклад, для корчування пнів) могли застосовуватись у рільництві. Тому ми обмежимось побіжним оглядом їх, ще раз підkreślуючи, що заличуємо це знаряддя до сільськогосподарського реманенту умовно.

Кирки були знайдені в Райковецькому городищі в дуже обмеженій кількості,—їх лише три. Вони залізні, ковальської виробки. Дуже можливо, що це знаряддя, як і інше, зроблено було в місцевих кузнях з місцевого матеріалу. Зовнішньою формою вони двоплечі (двоє) і одноплечі (одна).

Двоплечі кирки — невеликого розміру. Одна з них має всього 25 см довжини і 2,5 см товщини. Отвір для держака пробитий ковальським способом майже посередині знаряддя, “на віддалі 11 см від одного краю і 10, 6 см — від другого. Корпус кирки трохи вигнутий по колу.

При таких коротких плечах навряд чи це знаряддя могли вживати для обробки цілінного або хоч би й переліжного ґрунту. Ним швидше можна було розм'якшувати піднятій лопатою чи якимсь іншим знаряддям ґрунт, або очищати верхній шар ґрунту від неглибокого коріння. Для обробки ґрунту міг служити другий тип знайденого знаряддя — одноплеча кирка, теж

1) Щодо цього цікава місцева назва коси „стойка“ (протилежно „горбуші“) у кол. Вологодській губ., — див. D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, 1927, S. 33.

2) D. Zelenin, op. cit., S. 32.

залізна, ковальської виробки, довжиною 38 см, ширину 1,6—1,2 см, трохи зігнута по колу з отвором для держака 4,2 см діаметром. Це знаряддя, із значно ширшим кутом падіння та мало не в четверо довшою робочою частиною проти попереднього, могло свого часу вживатись цілком вільно і для підіймання досить твердого ґрунту.

Третя кирка подібна до першої, з тією лише різницею, що корпус її коло отвору для держака не закруглений, а закований у „ріжки“.

Знаряддя, очевидно, виготовлялись з одного куска заліза, який розковувався так, щоб утворились одне чи два, залежно від типу кирки, леза. На відповідному місці — посередині або коло краю — пробивали отвір для держака. Леза розпlessкували, щоб утворились гострі грані, а самий корпус кирки трохи згинали по колу, щоб надати всьому знаряддю найвигіднішої позиції під час робочого процесу.

Але, з другого боку, можна думати, що взагалі знайдені кирки мали і ще якесь технічне застосування, — наприклад, при будівництві, для добування каміння і т. ін. Ці міркування тим більш обґрутовані, що взагалі специфічні знаряддя для мотижного хліборобства частіше мали іншу форму, — трикутну залізну лопать з отвором у вершині трикутника, куди насаджувався держак, так що виходило щось подібне до нашої сапки.

Кирки, подібні до райковецьких, зображені у Теплоухова¹⁾ і Равдонікаса²⁾.

Таким чином ми бачимо, що в Райках був весь рільницький реманент, потрібний для орання землі та збирання врожаю. Правда, під час розкопів не було знайдено борін, проте і щодо цього виду хліборобського знаряддя можна думати, що воно в Райковецькому селищі, безперечно, було, і тільки не збереглося. Підставою для такого припущення є те, що борона за тих часів являла собою або крислату велику ґілку, деревину³⁾, або взагалі робилася з дерева вся цілком, і тому не могла зберегтися⁴⁾. В усякому разі в „Руській Правді“ борона вже фігурує як одне із знарядь, поруч з плугом, за втрату яких ролейний закуп відповідає своєму панові⁵⁾.

Ми дали опис зовнішнього вигляду райковецького рільницького знаряддя, зупинившись на найголовніших як конструкційних, так і технологічних моментах, оскільки це дозволяли нам наші джерела. Постараймося ще з'ясувати, наскільки райковецький хліборобський інвентар різиться від аналогічних археологічних матеріалів.

Звертаючись до приступних нам пам'яток матеріальної культури, здобутих при інших розкопах в УРСР (наприклад, Княжа гора⁶⁾), а також до знахідок, експонованих по музеях на території УРСР, ми побачимо, що райковецький

¹⁾ Ф. Теплоухов, Земледельческие орудия Пермской Чуди. Пермь 1892, сс. 9—11, табл. I, рис. 4.

²⁾ В. Равдоникас. Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и юго-восточном Приладожье, ОГИЭ, 1934, с. 19, табл. VI, рис. 15, 16, 17.

³⁾ Напр., на Алтай такі борони зберігались до недавнього часу. Див. Ядринцев, Сибирские иородцы, СПБ 1891, с. 128; див. також аналогічні борони: білоруські та волгоградські — у Дм. Зеленин, оп. cit., S. 22, 23 (з малюнками); башкірські — у С. Руденко, Башкири, Ленинград 1925, II, с. 64 (там же і малюнок); якутські — у В. Серошевського, оп. cit., I, сс. 289, 290.

⁴⁾ Дерев'яні борони, іноді навіть плетені з лози з вставленими туди кілками, були звичайно річчю в бідняцьких господарствах перед Жовтнем, Див., напр., дані подвірногосподарського опису Полтавської губ. 1910 р., вид. Полтавського губернського земства, 1914, Свод по губернии, сс. 378—379; див. також Кюнпфер, Агрономическое путешествие по губерниям Киевской и отчасти Полтавской летом 1851 г., „Журн. Мин. гос. им.“, 1852, т. XLV отд. II, с. 73.

⁵⁾ Див., напр., „Русскую Правду“ вид. В. Сергеевича, СПБ 1904, сс. 16—17, Устав Владимира Всеволодовича.

⁶⁾ Докладніше про Княжну гору див. у статті М. Біляшевського у „Киевской старине“, 1890, грудень 1890; 1892, I, т. XXXVI. („Раскопки на Княжей горе“); там же, 1893, VI, т. XLII.

сільськогосподарський реманент не стойть відокремлено від інших рільницьких пам'яток ранньофеодальної доби.

Так, нааральніки конструкції та розмірів, подібних до райковецьких, бачимо в колекціях Київського державного музею насамперед з Княжої гори (№ 32733, 32734, 32732, 32736). Довжина їх — від 20 см (№ 32733, 32734) до 21,5 (№ 32732) — 22,5 см (№ 32736), а ширина — від 11 см (№ 32734) до 15 (№ 32732, 32733) — 16 см (№ 32736). Конструкцією своєю вони подібні до райковецьких широколопатевих нааральніків № 7 і № 8. Такого ж типу нааральник (теж з Княжої гори) є і в Чернігівському музеї (№ 1453); довжина його — 20 см, ширина — 15 см.

Подібне ж знаряддя є і в колекціях Білоцерківського музею: одне з них — вузьколопатевого типу, довжиною 21,5 см і ширину 12 см, з лезом 31 см, а два — майже однакові широколопатеві — довжиною 21 см і ширину 12 см; лезо одного з них має 32 см, а другого — 31 см. Один з цих нааральніків має на собі сліди ремонту, цілком подібного до ремонту нашого № 5 на табл. II (див. фото білоцерківських нааральніків на табл. IV).

Крім того, одне таке знаряддя є в колекції кол. Ханенка, датоване т. зв. „епохого переселення народів”¹⁾.

Райковецькі чересла також мають собі аналогів з Княжої гори, збережених у Київському музеї (№ 32737), довжиною 46 см (тобто майже таке, як чересло № 10 із Райковецького городища), того ж походження у Чернігівському музеї довжиною 44 см (№ 1455) і 39 см (№ 1456), а також у Білоцерківському, довжиною 51 см з лезом 25 см. Чересло невідомого походження, але конструкцією, матеріалом і виглядом подібне до райковецького знаряддя № 9, є в тому ж Чернігівському музеї (№ 1454); довжина його — 50 см, ширина леза — 35 см.

Знахідки на Княжій горі дають багатий матеріал для порівняння їх з райковецькими серпами. Знаходимо тут серпи Київського музею № 32724 — довжиною 29 см, № 32729 — 34 см, № 32721 — 35 см, № 32728 — 36 см, № 32727 — такого ж розміру, № 32722 — 37 см, № 32723 — 42 см і, нарішті, великий серп довжиною 50 см (теж з Княжої гори) з Чернігівського музею.

Цікаві матеріали і Білоцерківського музею, хоч, на жаль, вони дуже зневаженні своюю безпосортністю²⁾.

Тут маємо три серпи однакового розміру (з лінійною довжиною леза 32,5 см), дуже подібні до райковецьких знарядь, і один серп надзвичайно схожий з нашим серпом № 5. Особливо інтересний експонат Білоцерківського музею № 120 — серп переходної між серпом і косою форми (див. фото № 12 на табл. IV). Знайдений на Богуславщині над р. Росавою в 1912 чи 1914 р., він має порівнюючи дуже коротке лезо — лише 21,5 см — і дуже довгу ручку — 26,0 см, знову таки нагадуючи косу-горбушу.

Ми бачили вище, що кіс у Райках знайдено значно менше, ніж серпів. Це можна сказати і про інші розкопи. Певне, це пояснюється тим, що кіс взагалі було менше ніж серпів. Княжа гора, яка подібністю стадіально-хронологічного комплексу є найближчий до Райковецького городища пам'ятник, дала ті самі результати³⁾.

Подібні до райковецьких зразків знаряддя знайдені і на Княжій горі: невеличка коса довжиною 38 см і ширину 4 см (Чернігівський музей, № 1465); коса довжиною 41 см (Київський музей, № 32726) — приблизно така, як і наш зразок № 12; коса довжиною 45 см і ширину 4,5 см (Чернігівський музей, № 1466), дуже схожа з нашим зразком № 11, хоч останній

¹⁾ Древности Приднепровья, Эпоха великого переселения народов, Киев, 1901, в. IV, табл. V, № 137.

²⁾ Див. малюнки серпів з Білоцерківського музею на табл. IV.

³⁾ Див. статтю М. Біляшевського, „Киев. старина”, 1892, т. XXXVI, с. 92.

трохи ширший (5—5,3 см). Такого ж типу і коса з Київського музею (за книгою надходжень № 387) довжиною 47 см і ширину 4 см з випадкової знахідки в ур. Тряпогузово коло с. Каліти Броварського району.

Дуже інтересний матеріал є в Білоцерківському музеї, — на жаль, без докладніших вказівок про його надходження. Про шість дуже інтересних кіс відомо тільки, що вони приставлені в музей з Богуславщини із сіл Росави та Саварки в 1928—1930 р.р. Три з них розмірами: перша довжиною по лезу 34,5 см і ширину 4,4—4,8 см, друга — довжиною 35 см і ширину 4,5—4,7 см, третя — довжиною 36,5 см і ширину 3,0—3,5 см, — наближаються до типу райковецького „підкіска“ (фото № 13, на табл. III), а решта три подібні до райковецьких знахідок (фото № 11 і 12 на табл. III). Одна з цих кіс має лезо довжиною 38,5 см і ширину 3,0—3,7 см, друга — 40,5 см довжиною і 3,0—3,5 см ширину і третя — чи не найбільша із знайдених досі кіс тієї ж доби — має 42,0 см довжини і 3,5—4,3 см ширини. Усі ці коси, як і знайдені в Райках, утворювали з ручкою тупий кут, отже теж були горбушами (див. фото всіх цих кіс на табл. IV).

Що стосується заступів, то знахідки на Княжій горі цілком аналогічні до райковецьких зразків № 2 і 3, як це доводять експонати Чернігівського музею № 1450 (довжина і ширина по 15 см) і № 1451 (довжина — 15 см, ширина — 17 см).

Райковецький рільницький інвентар близько стоїть не тільки до археологічних матеріалів з УРСР, але й до матеріалів багатьох інших місць. Знайомлячись з пам'ятками матеріальної культури волзького басейну (кол. Казанської губ.¹⁾, Пермської Чуді²⁾, давніх болгар³⁾), і при тому з пам'ятками, сучасними для Райковецького городища, ми побачимо в них дуже багато аналогічного, а то й тотожнього з райковецькими знахідками.

Так, райковецькі наральники дуже схожі на наральники, описані Шту肯бергом (пор. наші наральники фото №№ 3—6 на табл. I — з давньоболгарськими наральніками 5а, 5в, ба, бв, 8а)⁴⁾, а наральники широколопатевого типу (фото №№ 1—5 на табл. II) конструктивно близькі до аналогічних давньоболгарських знарядь № 4 у того ж таки Штуkenberga, а також і до № 2 і № 3 у нього ж, хоч останні й різняться від райковецьких своїми меншими загинами⁵⁾. Райковецькі вузьколопатеві наральники дуже подібні до чудських наральників №№ 5—8 у Теплоухова⁶⁾, а широколопатеві райковецькі наральніки мають у своїй конструкції багато спільногого з чудськими наральниками подібного типу № 9 та № 10⁷⁾. Райковецькі чересла найближче схожі з аналогічними давньоболгарськими⁸⁾ знаряддями.

Проте особливо багатий порівняльний матеріал з території давніх болгар та Пермської Чуді ми маємо для райковецьких серпів і кіс. Коси, що формою своєю являють щось середнє між косою та серпом, типу райковецької коси горбуші № 1, описані у Теплоухова⁹⁾, Штуkenberga¹⁰⁾, Ліхачова¹¹⁾; у цих же

¹⁾ А. Ф. Лихачев, О некоторых археологических находках в Казанской губ., „Груды VII археологического съезда в Ярославле“, т. II, Москва 1891, сс. 117, 118, 121.

²⁾ Ф. А. Теплоухов, Земледельческие орудия Пермской Чуди, Пермь 1892, Окр. відб. з „Пермского сборника“.

³⁾ А. Штуkenberg, Земледельческие орудия древних болгар, „Ученые записки Казанского университета, год XIII, кн. 6 і 7, июнь-июль, Казань 1896, сс. 211—220.

⁴⁾ Ibid, табл. I.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Ф. А. Теплоухов, op. cit., табл. I.

⁷⁾ Ibid.

⁸⁾ А. Штуkenberg, op. cit., табл. II, № 1, 2, 3, 4.

⁹⁾ Ф. А. Теплоухов, op. cit., табл. II, № 17.

¹⁰⁾ А. Штуkenberg, op. cit., табл. I, № 18, 15.

¹¹⁾ А. Ф. Лихачев, op. cit., с. 121, № 15.

авторів описані також і інші зразки кіс, що наближаються до конструкцій райковецьких¹⁾). Те саме треба сказати і про серпи, — за описом згаданих вище авторів вони дуже подібні до райковецьких знарядь цього типу²⁾). Додамо, нарешті, що й райковецькі кирки, дуже подібні до описаних там же³⁾ давньоболгарських.

Вказівками на подібність райковецьких знарядь до давньоболгарських, чудських та інших, зрозуміло, сирача не обмежується. Адже ці знаряддя в свою чергу мають схожість з тим сільськогосподарським реманентом, що був знайдений на території мерян, у кол. Вятській губ., в Сибіру, Фінляндії, Норвегії та інших країнах⁴⁾ і є характерний для рільницького знаряддя ранньофеодальної доби. Тим часом це знаряддя ще мало вивчено в працях наших істориків і археологів, хоч дослідження його має велике значення для конкретного історичного вивчення суспільно-виробничих взаємовідносин, властивих добі раннього феодалізму, як про це зазначено в постанові ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР про історичний фронт. „Таку саму вагу, — писав К. Маркс, — як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих економічно-суспільних формаций. Економічні епохи відрізняються не тим, що продукується, а тим, як продукується, якими засобами праці. Засоби праці є не лише мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, за яких відбувається праця”⁵⁾.

Наведена цитата пояснює, з якою метою ми зупинялися на райковецьких знахідках, на їх порівнянні до інших пам'яток матеріальної культури більшменш однієї стадії розвитку продуктивних сил суспільства. Поставивши і розв'язавши питання про райковецьке рільницьке знаряддя, про його конструкцію та функціональне значення, ми матимемо уявлення про нього не тільки як про „мірило розвитку людської робочої сили, але й показчик суспільних відносин, за яких відбувається праця”.

Виникаючи у своїх первісних, найпрimitivніших формах ще на середньому ступені варварства, як це зазначив Фр. Енгельс⁶⁾, хліборобство, одна з найважливіших форм господарської діяльності людства, проробило складний історичний процес розвитку — від примітивного, яке подекуди свого часу було зумовлене, за вказівкою Фр. Енгельса, „потребою в кормі для худоби і лише згодом набуло значення джерела харчування для людини”⁷⁾, від підсічного, коли ґрунт не ореться, до орного. Кожний із зазначених видів хліборобства у свою чергу може бути поділений на окремі стадії розвитку, кожна з яких була пов'язана із специфічною організацією суспільства, із специфічними виробничими взаємовідносинами і станом продуктивних сил. „Сама земля стає засобом праці, але функціонування її як засобу праці в хліборобстві в свою чергу передбачає цілий ряд інших засобів праці і порівнюючи високий розвиток робочої сили”⁸⁾.

Ми вже відзначали вище, що наරальники, знайдені в Райках, як і багато подібних до них, знайдених на території УРСР і поза нею (Волга, Кама),

¹⁾ Див., напр., у А. Шту肯берга, оп. cit., табл. I, № 14;
у А. Ф. Лихачева, оп. cit., с. 117, № 7, 8, 9, 10.

²⁾ Див. у Штуkenberga, оп. cit., табл. II, № 5, 6, 7, 8, 9, 10;
у Лихачева, оп. cit., с. 118, № 11, 12.

³⁾ А. Штуkenberg, оп. cit., табл. I, № 10.

⁴⁾ Ф. А. Теплоухов, оп. cit., с. 19.

⁵⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, 1936, сс. 130—131.

⁶⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Партиздат, Москва, 1932, с. 23.

⁷⁾ Ibid., с. 25.

⁸⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, 1936, с. 130.

являють собою знаряддя двох типів, що різняться конструкцією, — одні з них вузьколопатеві, другі — широколопатеві.

Питання про те, як працювали цим знаряддям ускладнюється тим, що дерев'яних частин, які зв'язували весь орний інструмент, не збереглося, бо вони зітліли в землі. Отже це питання доводиться розв'язувати гіпотетично, притягаючи сюди пізніші пам'ятки матеріальної культури, оскільки подібність робочих частин останніх дає нам право принаймні в порядку гіпотези пробувати реконструювати давно зниклі знаряддя. Вузьколопатеві наральники не стоять ні в якому конструкційному зв'язку з широколопатевими; очевидно, кожний з цих типів був складною частиною різних інструментів. Вузьколопатевий наральник задовольняв потребу проводити тільки борозни, тим часом як призначення широколопатевого було вже дещо інше, а саме — провести не тільки ширшу борозну, але й до певної міри підняті, підпушити досить широку смугу землі.

У зв'язку з цим ми припускаємо, що вузьколопатевий наральник був робочою частиною сільськогосподарського інструмента, подібного до рала, яке ще недавно існувало на Україні і яке описане у Гільденштедта та інших авторів¹⁾. При тому слід підкреслити, що ми в ніякому разі не ставимо питання так, що рало XIII ст. якось генетично пов'язане з цим ралом. Реконструйоване нами райковецьке рало XIII ст. ми порівнюватимемо так само і з давньогрецьким плугом, плугом алтайських народів, почасти етруським плугом, оскільки в основу всіх названих знарядь покладений, власне, той самий принцип: робоча частина — залізний наральник, досить вузький, як ми бачили, насаджений на ральник — дерев'яну частину, так чи інакше сполучену із „стеблом“ українського рала або відповідною частиною інших рал чи плугів. До одного кінця цього стебла прилаштований держак для того, щоб знаряддям могла керувати людина, а до другого впрягали худобу чи взагалі тягову силу, іноді, можливо, і людську. Цікаво зауважити, що український термін „стебло“ для дерев'яної зв'язі між ральником, наральником, тяговою силою і кермом знаряддя (тобто, те саме, що у плуга буде зватись „гряділем“) в цілому надзвичайно красномовно свідчить про походження всього знаряддя. Адже „стебло“ це значить стовбур, і це недвозначно свідчить про те, що свого часу таке рало, задовіло до того, як на нього почали насаджувати залізний наральник, являло собою просто стовбур дерева з відповідно зрубаною під певним кутом гілкою чи, певніше, коренем, яким цей примітивний інструмент мав проводити вузеньку борозну в землі. Це знаряддя могло бути дуже подібним до так званого „сіракузького плуга“ або архаїчного етруського плуга.

Які технічні вимоги міг задоволити такий інструмент в руках райковецького хлібороба? Очевидно, що це знаряддя можна було застосовувати почасти на так званому „легкому“ ґрунті, тобто супіскових ґрунтах, почасти для підімання стерні, поперечної оранки, а можливо, і для підімання вже вичищеної і використаної „лядини“. Таким чином, ми вважаємо цей наральник робочою частиною рала, найпримітивнішого орного знаряддя на вищому ступені варварства за доби раннього феодалізму²⁾.

¹⁾ Див., напр., А. Сидорович, Рало и экстирпатор и хозяйство Киевской губ., „Труды Вольного эконом. об-ва“, СПБ 1871, т. III, сс. 321—322; Д. Зеленин, Русская соха, Вятка 1908; Кюнфер, оп. cit. на стор. 53. Пор. Г. В. Фирстова, Грубые пахотные и боронильные орудия восточной половины России, „Зап. Казанского эконом. об-ва“, 1854, ч. I, № 3, сс. 185—220; № 4, сс. 220—260; ч. II, май, сс. 45—55; іюнь, сс. 69—84; липень, сс. 121—141; ч. III, сс. 1—20 і 45—57.

²⁾ Ми не торкаємось тут питання про те, що деякі автори вважають ці вузьколопатеві наральники робочою частиною мотики чи заступа, як, наприклад, П. Н. Третьяков у своїй праці „Подесочное земледелие в Восточной Европе“ („Ізв. гос. акад. ист. матер. культуры“, т. XIV, в. 1, Ленінград 1932, с. 22; див. там же малюнок). До вузьколопатевого наральника,

Називаючи рало найпростішим орним знаряддям даної епохи, ми мали на увазі наявність іншого, складнішого інструмента — типу плуга з широколопатевим наральником і різаком. Воно, очевидно, було сконструйоване так, що коли цей плуг рухався за допомогою тваринної тяги, то різак, прикріплений попереду, розрізував землю немов ніж, чим полегшувалась можливість розорати ґрунт вшир і таким чином зробити більш-менш широку борозну за допомогою широколопатевого наральника, насадженого на ральник одразу ж ззаду різака. В усікім разі можна припустити, що знаряддя в його тогочасному вигляді іноді схоже було на мордовські сабани, як їх описав Лепехін, тільки, очевидно, не мало на колесах передка¹⁾, або на татарські знаряддя тієї ж назви, вживані і у башкірів²⁾. Інтересний з цього погляду і описаний у В. Сєрошевського якутський сабан з одним лемехом, лівий край якого загинається і править за різак; до нього прив'язується дошка, що являє собою полицею³⁾. Ці райковецькі знаряддя мають також схожість з грузинським або кахетським плугами⁴⁾.

Побудований таким способом плуг є не тільки складніше знаряддя проти першого типу орного інструмента — рала, але й функціонально відмінне від нього. Наявність різака при широколопатевому наральнику, який, власне кажучи, ми можемо називати вже лемехом, показує, що цей вид знаряддя призначався для обробки міцного ґрунту — перелогу, цілини. Бо на ґрунті „легкому“, пісковатому, цей різак був би ні до чого, там досить було б одного рала⁵⁾. На жаль, ми не можемо сказати нічого певного про те, чи були у цього знаряддя ще якісь частини — щось подібне до полицеї, як, скажімо, у сохи-косулі ярославського чи якутського типу⁶⁾; всі ці частини, якщо і були, не збереглися, і до нас не дійшло навіть ілюстративного матеріалу. Тим часом такі деталі мають величезний інтерес і вагу: адже, з одного боку, полицеї вважають специфічними елементами плуга, тобто результатом технічного розвитку значно пізніших часів, а, з другого боку, вже античні грецькі плуги мали спеціальне пристосування — дощечки, за допомогою яких піднята лемехом земля повинна була відгортатись у бік; як бачимо, це були вже зародки, примітивні форми службової полицеї. Те саме бачимо й у давніх італійських плугів⁷⁾.

На підставі висловлених вище міркувань і здогадів ми вважаємо, що вузьколопатеве орне знаряддя, знайдене в Райковецькому городищі, і було

при такій модифікації його вжитку приробляють під кутом держак. Цілий ряд авторів, наприклад Ф. А. Теплоухов, відзначали наявність такого типу мотики на Уралі (так званої „дерновки“) ще наприкінці XIX ст. (Ф. А. Теплоухов, оп. cit., с. 23). Не заперечуючи того, що такі наральники могли вживатись і як мотики, що тільки ще раз доводить спорідненість цих двох знарядь, ми вважаємо їх прямою функцією правити за робочу частину рала.

¹⁾ Лепехін, Днівні записи путівництва по різним провінціям російського господарства, ч. 1. с. 126; малюнок, наведений у А. Штуценберга, оп. cit., табл. I, № 1, 1-а, 1-в; див. також М. Юдинцев, Плуг и сабан в Сибіри, „Сельський хозяин“, 1907, № 47—48. Особливо дя подібність виступає при порівнянні рала, описаного у А. Сидоровича, оп. cit., сс. 321—322.

²⁾ С. Руденко, Башкири, Ангр. 1925, ч. II, с. 63.

³⁾ В. Сєрошевський, Якути.. I, сс. 290—291. Навряд чи можна прийняти пояснення Паласа, що це знаряддя введено в Сибіру поляками; свою конструкцією воно є типовим інструментом феодальної доби і повинне було бути якутам знайомим значно раніше, ніж їх могли познайомити з цим поляки.

⁴⁾ Малюнок див. у Д. Зеленіна, оп. cit., табл. I, № 1, 1-а, 1-в.

⁵⁾ Що різак саме стосується до широколопатевих наральників, це можна твердити ще й на підставі знахідок давньочудського знаряддя. Деякі зразки широколопатевих наральників там знайдено у землі разом із різаком у такій ситуації, що не було жодного сумніву про те, що перед нами — єдине знаряддя (див. Ф. А. Теплоухов, оп. cit., сс. 15—16, примітка).

⁶⁾ Малюнок див. у Д. Зеленіна, оп. cit., мал. 25.

⁷⁾ Ф. А. Теплоухов, оп. cit., с. 23.

саме тим ралом, про яке є згадки в літописних джерелах¹⁾). Рало, аналогічне райковецькому, відоме з археологічних знахідок та розкопів по всій Європі та Азії, як це ми показали вище. Щодо другого, складнішого знаряддя з наральником та різаком, то це, очевидно, і був тогочасний плуг, що, розуміється, своєю конструкцією і технічними можливостями був далеко недосконалій порівнюючи з пізнішими плугами.

Така наша думка суперечить поширеній думці буржуазних учених, з яких одні вважають, що рало і плуг були тотожними знаряддями, що ці назви — ніщо інше як синоніми²⁾). Це тлумачення виникло на тій підставі, що в деяких редакціях літопису ці слова ніби вживаються поряд: так, наприклад, в Лаврентієвському списку під 6472 роком сказано, що вятичі на запитання Святослава, кому вони платять данину, відповідали: „Козаромъ по щълягу и отъ рала даемъ“,³⁾ а в „Архангелогородському літописці“ замість слова „рало“ стоїть „плуг“⁴⁾). В Іпатієвському списку під 6489 роком розповідається про те, що Володимир переміг вятичів і наклав на них данину: „възложи на ня дань отъ плуга, яко же отець его ималъ“⁵⁾). Виходячи з цього Д. К. Зеленін, а також і інші буржуазні історики, вважають рало і плуг тим самим, бо коли в 964 р. вятичі платили данину хозарам від рала, а потім стали платити її Святославові, то трохи згодом в 981 р. Володимир примусив їх до того ж самого — платити данину від плуга, „яко же отець его ималъ“, за виразом літопису.

Нам здається, що такі міркування буржуазних дослідників не мають під собою достатнього ґрунту. З того факту, що в двох списках літопису зустрічаються різні назви для оного знаряддя, ще не можна зробити висновок, що мова не йде про одне тотожне знаряддя. Власне кажучи, коли літопис розповідає про данину вятичів хозарам, то тільки в одній редакції, саме в так званому „Архангелогородському літописці“, вжито слово „плуг“, при чому воно могло потрапити туди пізніше, коли плуг був основним, загальновідомим і поширеним знаряддям. Святослав міг вимагати собі данину від рала, а Володимир пізніше — від плуга, адже тут могло йтися про два цілком різні ступені данини. Немає жодних підстав ототожнювати ці два знаряддя тільки тому, що в Іпатієвському списку сказано, що Володимир брав „отъ плуга, яко же отець его ималъ“; коли це місце літопису прихильники його кладуть в основу своїх пояснень, то треба підкреслити, що, власне кажучи, данина Святослава і Володимира була неоднакова і кількісна. Адже в Лаврентієвському списку сказано, що вятичі платили спочатку хозарам, а пізніше і Святославові тільки „по щълягу и от рала“, тобто в цій редакції ясно сказано, що вони давали по шелягу та ще від рала окремо, — і це було цілком природно для князя-грабіжника визначити данину так, що людність платила її взагалі, а крім того і від кожного рала.

Не можна погодитись і з тією думкою, нібито рало і плуг були тотожні тільки в Х ст., а пізніше являли собою вже цілком відмінні знаряддя⁶⁾). Якщо ці два знаряддя були справді тотожні, то чому ж пізніше одна назва — „плуг“,

¹⁾ Напр., вятичі казали Святославові: „Козаромъ по щълягу и от рала (дань — В. М.) даемъ“ (Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку, л. 6472).

²⁾ Див., напр., Д. К. Зеленін, Русская соха, с. 114.

³⁾ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку, л. 6472, див. „Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянно историко-археографическою комиссиюю Академии Наук СССР“, т. I, Лаврентьевская летопись, вып. I, Повесть временных лет, изд. 2, Ленинград 1926, с. 65.

⁴⁾ Див. „Летописец, содержащий в себе Российскую историю... Москва. В синод. тип. 1819 г.“ с. 20.

⁵⁾ Повесть временных лет по Ипатьевскому списку, л. 6489, СПБ 1871, с. 54.

⁶⁾ Д. К. Зеленін, оп. сіт., с. 116 і 120.

на думку Д. К. Зеленіна¹⁾, „ненародна і книжна“, раптом стала означати прилад складніший? Сам Д. К. Зеленін згадує, що за „Руською Правдою“ закуп ролейний, який дістав від свого пана плуг і борону і який платить йому за те копу, відповідає за втрату цього знаряддя²⁾. Значить, знаряддя це дороге, коли про нього спеціально згадується у „Руській Правді“ і установлюється плата при втраті його. Д. К. Зеленін зауважує: „Більш ніж можливо розуміти тут під „плугом“ уже не рало, а поліпшene знаряддя, плуг у власному розумінні цього слова: рало — знаряддя настільки приступне всім і кожному (їого легко може зробити всякий селянин, особливо рало без залізного наконечника), що брати за нього „копу“ панам навряд чи доводилось; до того ж борона при ралі майже не потрібна, а коли і потрібна, то знов таки саморобна дерев'яна; при плузі ж потрібна залізна борона, про яку, імовірно, тут і йде мова“³⁾. В такому разі ясно, що існувало рало, примітивніше знаряддя, і плуг — складніше, приступне тільки заможнішим хазяям, що володіючи цим засобом виробництва, мали з нього зиск, віддаючи його на певних умовах смердам, своїм ролейним закупам і холопам, про що „Русська Правда“ говорить дуже чітко і виразно: „...далъ ему господинъ плугъ и борону, от него же копу емлеть“.

Райковецьке рало і плуг, очевидно, виготовляли на місці або принаймні десь недалеко, — за це говорить наявність кузень. Знаряддя збереглось не дуже добре, — воно сильно окиснилося. Очевидно, це пояснюється властивостями місцевого ґрунту (вологість, близькість болота). Всі ці деталі не зайві для того, щоб більш-менш повно з'ясувати собі технічні властивості орного знаряддя того часу.

Ми знаємо, що все це технічне знаряддя, за Марксом, є, як було вже зазначено, „показчик суспільних відносин, за яких відбувається праця“. На які економічні, а разом і соціальні взаємовідносини указують райковецькі рало і плуг?

Для передкласового суспільства, як це відомо з історії розвитку людства, характерне первіснокомууністичне виробництво. Щодо хліборобства зокрема, то на величезних територіях Європи, вкритих лісами, де було колективне, підсічне, вогневе рільництво, тісно зв'язане з патріархальною родовою громадою.

Для такого хліборобства характерна спільні власність на землю порівнюючи невеликих родів. Родовичі вкупі розчищали лісну ділянку відповідним способом, випалюючи дерева та чагарник, сіяли там те чи інше „жито“, і здобутий колективно продукт становив спільну власність, використовувану даним колективом, даним родом. Розподіл праці на цій стадії був розвинений дуже незначно, а то й відсутній говсім, що, за Марксом, означало слабкий розвиток форм власності⁴⁾.

Таке суспільство не знає сталих меж своїм землям, вони визначаються силами колективу; межа оброблюваної землі була там, де колектив зупинявся в процесі своєї роботи. Приватної власності на землю ще не було. Такий спосіб рільництва не потребував орного знаряддя, земля після випалу поваленого лісу давала цілком придатний для посіву шар ґрунту. Навіть більше, оранка була іноді неможлива, ралу чи плугові заважали коріння, пеньки та окремі великі дерева, що залишились на ліді; а раз не було оранки, то не треба для оброблення землі і худоби. Посів заволочували стовбуrom дерева

1) Д. К. Зеленін, оп. cit., с. 116.

2) Див. „Текст Русской Правды на основании четырех списков разных редакций“, изд. Калачова, СПБ 1889, сс. 12—13, стаття 53; „Русская Правда в четырех редакциях“, изд. В. Сергеевича (изд. 2), СПБ 1911, сс. 16—17, стаття 73, 74.

3) Д. К. Зеленін. оп. cit., с. 120.

4) Архів Маркса-Энгельса, I, с. 254 (1928)

з корінням або ж верхівкою дерева з необрубаним гіллям. Як бачимо, для такого хліборобства потрібні були переважно тільки сокири, щоб зрубати дерева чи вирубати чагарник; „реманент“ для дальшої обробки в достатній кількості находили тут же у лісі. Непотрібні були і спеціальні майстри для обробки його; він не мав вартості, його не берегли, ним не дорожили. Зробити його міг кожен.

Описаний спосіб рільництва був безумовною необхідністю. Стан розвитку виробничих сил тієї доби робив можливим тільки таке хліборобство. Хлібороб тих часів не міг бути одинаком, „індивідуальним господарем“. Однак був безсилім перед могутніми лісами, що вкривали собою ту землю, де можна було посіяти хліб. Знаряддя — переважно сокира — було в руках одиції занадто слабкою силою для боротьби з природою. Щоб рільництво за тієї доби стало справжнім джерелом існування, щоб воно могло забезпечити прожиток тим, хто ним займався, треба було, щоб хлібороби працювали колективно, як це і було в дійсності. „Виробничу одицією“ був рід, пізніше — „велика родина“. Отже про хліборобство тих часів треба говорити як про хліборобство патріархальних родів та хліборобських великородинних громад.

Ми відзначили тут тільки найголовніші риси підсічного рільництва за доби передкласового суспільства. Для докладнішого знайомства спеціально з цим способом хліборобства можна вказати на останні праці В. Петрова¹⁾ та П. Н. Третьякова²⁾.

Вогнезрубна система рільництва була етапом, який пройшли всі ті країни, де тільки були великі території під лісом.

Наскільки знайдений у Райковецькому городищі реманент указує на цю систему? Очевидно, для райковецької громади підсічна система в цілому була уже пройденим етапом. Тут людність уживала рала і плуги, — знаряддя, потрібні при орному сільському господарстві. Очевидно, основною системою рільництва в Райковецькому селищі було вже орне хліборобство — дальший ступінь розвитку, зв'язаний з відмінною організацією суспільства.

Виробництво патріархально-родової громади не могло залишатись назавжди на одному ступені, а разом з тим не могли залишатись без змін і взаємовідносини всередині цього суспільства. „Майнова неріvnість між окремими главами родин руйнують давню комуністичну родинну громаду скрізь, де вона ще збереглася; разом з тим зникає і спільна обробка землі коштом цієї громади. Орина земля надається в користування окремих родин на певний час, потім раз назавжди, перехід до повної приватної власності відбувається поступово³⁾.

Такі нові явища вели до розкладу передкласового патріархального суспільства. „Так поступово відриваються органи родового ладу від своїх коренів у народі, роді, у фратрії, в племені, а весь родовий суспільний устрій перетворюється в свою протилежність, з організації племені для завідування своїми власними справами він перетворюється в організацію для грабування й пригноблення сусідів і відповідно до цього його органи із знарядь народної волі перетворюються в самостійні органи держави і пригноблення проти власного народу“⁴⁾. Порушувалась первісна рівність, одна частина родовиців

¹⁾ В. Петров, Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню, вид. ВУАН, Київ 1932.

²⁾ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, „Изв. Гос. Акад. ист. матер. культуры“, т. XIV, в. 1, Ленинград 1932.

³⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М. 1932, с. 165.

⁴⁾ Ibid., с. 166.

підносилась коштом другої, зароджувалась деференціація в суспільстві, а разом з цим зникала та „початкова єдність між працівниками і засобами виробництва“¹⁾, яка, за Марксом, є характерною ознакою первісного комуністичного суспільства. Створюються передумови для виникнення класів у доти єдиному суспільстві, для з'явлення індивідуальної власності, що спочатку зароджується разом із з'явленням сильних і багатих родів з окремими, особливо впливовими великими родинами в них. Ліс, раніше „нічий“, поступово перестає бути безмежно великою територією для безборонного поширення родових нив. Доба варварства, як вказує Фр. Енгельс, не знає приватної власності на землю, — ця власність з'являється, за Енгельсом, тільки „за дівілізації“.²⁾

В умовах розкладу патріархального родового суспільства виникають і поширюються орні знаряддя — рало і плуг, що в тісному зв'язку з процесом диференціації суспільства, стимулюють дальший розклад родових взаємовідносин. Коли раніше для того, щоб обробити лядину, посіяти хліб і зібрати врожай, потрібна була праця досить численного колективу родовичів, то з виникненням плуга картина різко міняється. Плуг дає змогу продуктивно використати вже кинуті лядини і обробити ціліну, яка до того часу не могла бути піднита без залізного орного знаряддя. Плуг вимагає одного-двух працівників, — отже відпадає потреба в праці всього колективу, набуває значення праця індивідуальна. Кінець-кінцем, на зміну колективному рільництву первісного патріархального суспільства із спільною власністю, спільними нивами, в процесі піднесення продуктивності праці, поділу праці, поділу суспільств на класи в класовому феодальному суспільстві з'являється хліборобство однієї осібне, дрібноселянське. „Коли в суспільстві не було класів... тоді не виникало і не могло виникнути і особливої групи людей, спеціально виділених для керування і пануючих над усією рештою суспільства,“ — указує Ленін³⁾. Феодали беруться до експропріації тих ляд, дібр, нив, лісів і сіножатей, що раніше становили спільну власність родової громади, що, як і німецька марка, загинули „від розграбування майже всієї селянської землі як поділеної, так і неподіленої, — від розграбування, яке вчинило дворянство і духовицтво при прихильному сприянні володарів осіб“⁴⁾.

Феодали, спираючись на свою збройну силу, не дуже розбирались у засобах. Як каже Енгельс, „зажерливість цих самих великих світу сього і пожадливість церкви прискорили цей процес (переходу в наслідок експропріації земель від родових громад до феодалів світських і духовних — В. М.); хитрощами, обіцянками, загрозами, силою вони підкорили своїй владі ще більше селян і селянської землі. В тому і другому випадку селянська земля перетворилася у панську і, щонайбільше, передавалась селянам в користування за чинш і панщину“⁵⁾.

Ця теза Енгельса, збудована на даних історії германської марки, цілком стосується і нашої історії. Історичні джерела зберегли багато фактів, аналогічних наведеним Енгельсом.

Нові суспільні взаємовідносини примушують людність сидіти на місці, а не довільно міняти місце поселення залежно від оброблюваних лядин. У лісі невільно вирубати нові ляди, бо ліс уже став належати феодалові, без дозволу якого не можна ані вичистити нову дільницю, ані набрати дрів, ані половати, бо навіть лісна звіріна, навіть птахи стали власністю князів, бояр

¹⁾ К. Маркс, Теория прибавочной стоимости, т. III, изд. 4, 1936, с. 308.

²⁾ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, Партиздат 1932, с. 168.

³⁾ Ленін, Сочинения, т. XXIV, с. 369 (1936).

⁴⁾ Ф. Энгельс, Марка, Партиздат, Москва 1933, с. 13,

⁵⁾ Ibid., ss. 13—14.

та попів¹⁾). Коли раніше тільки колективна праця родовичів ставила межу для освоєння землі під хліборобство, то тепер з'явились приватновласницькі межі феодала, які охоронялися його ж власним законом: „А иже межоу перореть любо перетесь, то за обидоу 12 гривень”; „аже межу перетнеть бортную, іли ролейну разореть, іли дворную тыномъ перегородить межю: то 12 гривень продажъ“, — читаемо ми уже в найранніших редакціях „Руської Правди“²⁾.

Як бачимо, замість „нічиєї“, спільнот землі або лісу за нової суспільно-економічної доби не було жодної земельної чи лісової ділянки. Установлюються межі, границі, порушення яких розглядається вже як злочин проти приватної власності. Продуцент вимушений плугою орати старі розчищені, свого часу покинуті, ляди, бо до старого засобу — вогнезрубного господарства на необмеженій території він уже вдатись не може. „Для такого господарства необхідно, щоб безпосередній продуцент був... прикріплений до землі, бо без цього поміщиків не гарантовані робочі руки“, — зазначає Ленін³⁾.

На одному полюсі нового, феодального, суспільства виділяється пануючий клас, — князі, дружинники, бояри, вище духовництво. На другому полюсі з тих же колишніх рівних і вільних родовичів, — тепер „смердів“, покищо особисто ще вільних, але вже залежних від феодалів селян, — виділяються: „вдачі“ — наймити на певний строк, які протягом цього строку потрапляли в залежність від хазяїна⁴⁾; „холопи“ — селяни, що вже втратили свою особисту незалежність через несплату боргу, невиконання взятого через злідні зобов'язання і т. д.; „закупи“ — ці найближчі кандидати на холопів, зобов'язанням яких ще не вийшов строк. „Закуп“ — це людина, яка не просто продала свою робочу силу, але за допомогою „боргу“ потрапила в особливого виду особисту залежність... Це одна із звичайних категорій феодальної залежності населення, в якій перебували безпосередні продуценти в середні віки взагалі... Це та сама кабала, про яку писав свого часу В. І. Ленін:

І вільний російський селянин у ХХ віці все ще змушений іти в кабалу до сусіднього поміщика цілком так само, як в XI віці йшли в кабалу „смерди“ (так називає селян „Руська Правда“) і „записувались“ за поміщиками⁵⁾.

Одне слово, „селянин з вільного землероба перетворювався в підвладного, який платить чинш і відбуває панщину або навіть стає кріпаком“⁶⁾.

Для пригноблення продуцента, для тримання його в рамках нового режиму виник спеціальний апарат „для систематичного застосування насильства і підкорення людей насильству“⁷⁾. Фактично уже здійснене і проведене в житті пригноблення і поневолення оформляється нарочито створеним „правом“, і феодал віднині грабує уже „законно“, „легально“, — не абияк, а на підставі „Правди“. „Чи була це „Правда Руська“, чи „Правда Салійська“, — вона найменше дбала про правду з маленької літери. „Правда Руська“, за образним виразом Ключевського, насамперед була „Уложение о капитале“ чи, точніше сказати, „Уложение о феодале“, — юридичним оформленням вимог

¹⁾ „Текст Русской Правды...“, изд. Калачова, СПБ 1889, с. 4, статья 31; с. 15, статья 78; с. 45, статьи 26—30.

²⁾ Ibid., с. 4, 14, статьи 33, 65, 66.

³⁾ Ленин, Сочинения, т. III, с. 140.

⁴⁾ Б. Д. Греков, Проблема генезиса феодализма в России, „Исторический сборник“ т. I, 1934, с. 44.

⁵⁾ Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, Изд-во Академии Наук СССР, Москва-Ленинград 1935, с. 104, 105 з посиланнями на И. И. Яковлина, Закупы „Русской Правды“, „Журн. мин. нар. просв.“, 1913, январь, і „Ленинский сборник“, IV, с. 237.

⁶⁾ Ф. Энгельс, Марка, 1933, с. 14.

⁷⁾ Ленин, Сочинения, т. XXIV, с. 365 (1936).

феодала-землевласника, які він у певних випадках ставив залежним од нього хліборобам, щоб якнайбільше забезпечити панські вигоди та прибутки.

Знайдений у Райковецькому городищі рільницький інвентар указує якраз на такі громадські взаємовідносини, тобто на феодальні порядки, що прийшли на зміну родовому патріархальному ладові.

Наявність не лише рала, а й плуга, з одного боку, а з другого — скупчення цих знарядь в городищі, тобто „резиденції“ феодала, виразно свідчать не тільки про те, що тодішні хлібороби вже вступили в стадію оного рільництва, яка замінила собою попереднє колективно-родове вогнезрубне господарство, а також і про те, що колишній родово-патріархальний лад поступився вже перед феодальними відносинами, які охопили все суспільство і міцно держали його під своєю владою.

Кажучи про зміни, які стались в рільництві, ми повинні зазначити, що замість колективної обробки землі з'явилася індивідуальна, замість родової, спільної власності на землю й засоби та продукти виробництва народилась власність приватна.

Виникли класи, властиві феодальному суспільству, з яких пануючі (князі, бояри, дружинники, вище духівництво) визискували холопів, челядь, а також тих закупів і смердів, які під тиском економічних умов з вільних членів сільських громад попадали в кабальну залежність від феодалів. Поширення земельної власності і концентрація її в руках феодалів зумовили поневолення самостійних дрібних господарів сільської громади. Так, Маркс, маючи на оці феодальне суспільство і властиві цій формaciї суспільні взаємовідносини, каже про владу „земельної власності, що ґрунтуються на відносинах особистого поневолення й панування“¹). В другому місці „Капітал“ К. Маркс, говорячи про феодальну добу, зазначає, що в усіх країнах Європи феодальне виробництво характеризується поділом землі між якомога більшим числом ленно залежних селян. Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалася не розмірами їх ренти, а числом їх підданців, а це останнє залежить від числа селян, що господарюють самостійно²).

Райковецькі розкопи яскраво доводять, що такі самі феодальні взаємовідносини існували і на досліджуваній території. Наявне городище — місце перебування феодала та його дружини — як територіальна база його економічного та політичного панування. Сама оселя феодала, оточена присілками, де, очевидно, жили „холопи“, „закупи“, „вдачі“ — всі ті, хто робив панові і на пана. Навколо, очевидно, були розташовані ниви — „орамиці“, які феодал по-забирає від колишніх вільних селян, примусивши останніх орати вже на нього.

Надзвичайно характерно, що переважно саме в городищах — не тільки Райковецькому, але й в усіх інших по всій Східній Європі — знаходяться і знаходили хліборобське знаряддя³). Інакше і бути не могло: феодал не тільки став власником землі, не тільки прикріпив до неї вільних селян, щоб забезпечити собі робочі руки й готовий продукт, але і мав власність на засоби та знаряддя виробництва. Для хліборобства за доби феодального суспільства уже потрібний певний спеціальний реманент, який могли мати не всі продуценти. Так, для плуга потрібна була тваринна тяга, яка на той час, напевне, була вже більш-менш загальновживаною; досить пригадати відоме місце з літопису, що передає слова Володимира Мономаха про того

¹) Капітал, т. I, 1936, с. 99, прим.

²) Ibid., с. 616.

³) Про це див. у Теллоухова, op. cit., cc. 3, 8, 14 і далі; Шту肯берг, op. cit., Лихачев, op. cit.

смерда, який оре ниву і може потерпіти від „навали половецької“¹⁾). Коня до плуга, як і самий плуг, не завжди міг мати експропрійований продуцент; він був змушений брати і те і друге на кабальних умовах феодала: „плугъ и борону, отъ него же купу емлеть“²⁾), — ці слова „Руської Правди“ пояснюють справу.

Коли ми візьмемо на увагу, що кінь або віл коштували близько 40 крб. золотом³⁾, то це одно вже доводить, що не кожний міг мати засоби до самостійного хліборобства. Даних про вартість наральника в Київській Русі ми не маємо. Проте, взявши на увагу, що це була цінна річ, відшкодування якої регламентоване було не тільки „Руською Правдою“, а й взагалі по всіх феодальних „Правдах“⁴⁾, а також і те, що в 1299 р. у Франції наральник для плуга коштував б фр. 30 сант.⁵⁾, а фунт заліза — 6,5 фр.⁶⁾, ми зможемо ще більше переконатись у тому, що придбати і утримати в себе реманент при грабіжницькому визиску панів-феодалів було річчю зовсім не простою.

Саме залізо, як матеріал для зброї, а також, безперечно, і для реманенту, скупчувалось у феодала. Цікаво відзначити, що в одному з маєтків Ігоря Ольговича був значний запас заліза та міді. Буржуазні дослідники пояснюювали запаси заліза на городищах тим, що нібито ці запаси накопичувались там виключно для військових потреб, — щоб виробляти з них зброю. Насправді, запаси заліза були потрібні як для виготовлення зброї, так і для виробки сільськогосподарського знаряддя. Із заліза виробляли як мечі, так і плуги та сокири; виробляли з нього також і серпи, коси, замки, ножиці, гачки тощо. Як вказав Енгельс, „час залізного меча“ одночасно є „також і залізного плуга й сокири“. Залізо стало служити людині, останнє й найважливіше з усіх видів сировини, що грали величезну історичну роль... Залізо створило обробку землі на великих ділянках, зробило можливим перетворення в рілля широких лісових просторів; воно дало ремісникові знаряддя такої міцності й гостроти, яким не міг протистояти жодний камінь, жодний з відомих тоді металів⁷⁾). Крім феодала-князя або й боярина чи мужа князівського, „ближнього“ дружинника, продуцент мусів робити і на феодала церковного — єпископа, монастир, чернецьку верхівку, а „за спасіння душі“ у міфічному потойбічному світі селян повинні були віддавати в тому реальному феодальному суспільстві „лев'ячу частку“ засобів до життя.

Як було згадано вище, розкопи в Райках виявили, що в Райковецькому селищі сіяли майже всі основні культури — жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, а також і технічні культури, як от льон, коноплі, колязу, мак, з якого виготовляли олію. Під посів землю обробляли залізним плугом, а стерню, крім того, могли підіймати і ралом за допомогою, напевне, тваринної тяги. Плуг, очевидно, ще не мав колішні і полицеї. Як можна судити з „Руської Правди“, що відображала дійсність на більш-менш великій території Наддніпрянщини, з плугом вже вживали і борону, очевидно, була залізна

¹⁾ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку; див. „Полное собр. русских летописей, издаваемое постоянно истор.-археограф. комиссию Академии Наук СССР“, т. I, Лаврент. летопись, вып. 1, Повесть временных лет, изд. 2, Ленинград 1925, с. 277.

²⁾ „Текст Русской Правды..“ изд. Калячова, с. 13.

³⁾ Веремо за основу розрахунки М. В. Довнар-Запольського (див. його „История русского народного хозяйства“, т. I, Киев 1911, с. 327) та зведені даві Аристова, (оп. cit., сс. 296 і 297).

⁴⁾ Див. про це у Н. Грацианского, Западная Европа в средние века, 1925, с. 26 („Правда Бургундов“, с. 9; крадіжка наральника відшкоджувалась двома волами з плугом для вільного і 150 палочними ударами для раба).

⁵⁾ Н. Аристов, Ibid., с. 308.

⁶⁾ Ibid.

⁷⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1932 сс. 163—164.

⁸⁾ „Текст Русской Правды“, изд. Калячова, сс. 13—14, статья 53.

не вся, а мала тільки залізні зубці в дерев'яній рамі (залізних борін досі ніде не знайдено, тим часом як зубці, подібні до зубців з пізніших дерев'яних борін, знаходили досить часто).

Як бачимо, поруч з більш-менш досконалим (як на той, розуміється, час) орним знаряддям — плугом, існувало і рало — знаряддя примітивніше. Свого часу, як і плуг, знаряддя прогресивне, воно опинилось на становищі знаряддя маломожного хлібороба, що не міг мати плуга. В цій ролі „знаряддя голодного хлібороба“ рало з феодального суспільства перейшло до капіталістичного, де дожило до самої загибелі цього ладу у великій соціалістичній Жовтневій революції. Що таке рало не було якимсь раритетом чи „архаїзмом“, про це свідчать хоч би подвірні сільськогосподарські земські переписи. Наприклад, у Полтавщині за переписом 1910 р. по губернії дерев'яних рал, тобто таких „архаїчних“ знарядь, що своєю конструкцією наближались до інвентаря феодальної доби, було зареєстровано 66067¹⁾). Ті самі статистичні відомості показують, що дерев'яних плугів на Полтавщині в 1910 р. було близько 100 000²⁾). Не „дух святої старовини“ зберігав дерев'яні рала на передреволюційній Полтавщині — найродючішій частині України до самої Жовтневої революції, — а визиск поміщиків. Ці дерев'яні рала, плуги та борони скасувала тільки велика Жовтнева революція, що дала сільському господарству замість пригноблення і визиску — колгоспний лад, а замість буквально предківського недосконалого знаряддя — трактор і комбайн.

Райковецькі хлібороби за допомогою рала чи плуга підіймали ґрунт і переорювали його кілька разів; можливо, що рало використовувалось і для поперечної оранки; можливо також, що ґрунт розм'якшували і бороною. Принайміні в одному пам'ятнику феодального письменства читаемо: „...неко землю разорить, възореть, другой же разорить, смягчить“³⁾. Знахідки зернових культур у Райках доводять, що місцеві хлібороби знали два посіви — ярий і озимий. Поширення цих двох сортів культур підтверджується і літописними даними. Так, під 1103 р. у літопису розповідається, що дружинники Святополка не радили своему князеві розпочинати війну весною: „яко не годно ныне весне ити хочем на смерды и погубити е и ролью ихъ“⁴⁾. Трохи далі, під 1127 р., там же згадано, що сильні осінні морози погано впливали на сходи озимини: „на осень уби морозъ верьшъ всю и озимице“⁵⁾.

Суть феодального рільницького виробництва полягалла в тому, що вільні доти хлібороби прикріплялись до землі і працювали на феодала⁶⁾). Кожний феодал дбав про те, щоб „ополониться челядью“, забезпечити собі потрібні робочі руки; Ярополк, наприклад, переводив для цього на свої землі людність цілих завойованих міст⁷⁾). При орному хліборобстві мали вагу не тільки плуг і вживання тягової сили — свійських тварин (коней чи волів), а разом з ними і ще один момент — угноення землі. І тут велике господарство феодала, де скупчувалась сила худоби, було у незрівнянно сприятливому стані, ніж дрібне, „карликувате“ господарство смерда. Прикріплений до землі селянин мусив зорати землю, посіяти, зібрати урожай, вимолотити і звезти збіжжя до садиби феодала⁸⁾). Усе це свідчить, що тягова тваринна

1) Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губ., изд. Статист. бюро полт. губ. земства, Полтава 1914, сс. 378—379.

2) Ibid.

3) Цитуемо за М. В. Довнар-Запольским, История русского народного хозяйства, Киев 1911, т. I, сс. 228—229.

4) Повесть временных лет по Лаврент. списку, выщенаведене видання, с. 277.

5) Н. Аристов, ор. cit. с. 61.

6) В. Ленин, Сочинения, т. III, сс. 139—140 (1936).

7) Повесть временных лет, л. 1116.

8) Див. джерела про це, наведені у Аристова, Промышленность древней Руси, СПБ 1866, с. 61.

сила широко застосовувалась у рільництві, — навіть більше, без неї не можна було вести господарство. Велика кількість кісток та кістяків свійських тварин у Райках доводять це здивий раз: місцеві хлібороби користувалися кіньми й волами, а може й коровами. Але таке поширення скотарського господарства у тісному зв'язку з рільництвом ставило на чергу питання про забезпечення цієї робочої худоби кормом — сіном. Отже кожне господарство повинне було мати і сінокоси, або сіножаті, як їх тоді називали. Сіно держали в стогах; між іншим, в XIV ст. стіг мав 30 куч — мабуть, більш-менш подібних до наших копиць¹⁾. Використовувались під сінокоси луки і плавні („пойми“)²⁾. В таких умовах ясна ролькоси, а в Райковецькому селищі — і знайдених описаних вище „горбуш“. Граблі, очевидно, існували теж, але, як дерев'яні, не збереглися.

З другого боку, наявність технічного хліборобського інвентаря поруч з уже усталеним розподілом праці, що стався на останньому етапі феодального періоду, в наслідок відокремлення ремесла від хліборобства, вимагали відповідних майстрів, ремісників. Безперечні докази цьому дають райковецькі пам'ятки, — згадаймо хоч би ливарні прилади, кузні і т. ін. або сліди ковальського ремонту (до речі, цілком аналогічного по всій Східній Європі) на широколопатевих наральниках³⁾.

Знарядям для збирання врожаю були серпи.

Для збирання врожаю власникам великих нив, тобто феодалам і взагалі представникам пануючого класу, можливо доводилось наймати робочу силу, коли сил холопів та закупів не вистачало. В одному із списків „Руської Правди“ є спроба урегулювати платню таким наймитам: „а женке с дочерью... по грине на лето“⁴⁾.

На підставі уже наведеної вище цитати із „Слова о полку Ігореве“⁵⁾ можна гадати, що зв'язування в снопи скошеного хліба було звичайним способом. Можливо якраз, що під „женкой с дочерью“, яким феодальний законодавець хотів покласти гривну платні, розумілась така робітниця, яка під час збирання врожаю жала, а її донька — в'язала. Оскільки можна судити з літературних джерел часів Володимира, хліб жали трохи зеленуватий і використовували стодолу, щоб підсушувати його потім для молотьби. Відомо було і складання хліба в копни⁶⁾, скирди та стоги⁷⁾. Треба думати, що молотили ціпом, пор. образ із „Слова о полку Ігореве“: „молотять чепи харалужними“ — певний доказ існування звичайного дерев'яного ціпу на току-гумні, причому полову віяли. Гумно — дуже важлива господарська ділянка хлібороба феодальної доби, — на ньому зберігаються здобутки всього сільськогосподарського року. Знищити гумно значить остаточно підрізати господарство. Володимир Мономах в 1107 р. зазначав збитки від половців, кажучи, що „половчин... пойметь лощадь“ у смерда „и гумно его зажжетъ“. Феодал прагнув жорстоким законом оберегти тут свої інтереси. „Аже зажгутъ гумно, то на потокъ на грабежъ домъ его, переди пагубу исплатившо, а въ проце князю поточити і...“ — ця загроза буквально повторюється в багатьох редакціях

1) Див. джерела, наведені у Н. Аристова, оп. cit., с. 63.

2) Ibid., с 63.

3) Пор. дані про наварювання залізних полос на широколопатеві наральники: Ф. А. Телухов, оп. cit., с. 16; А. Штуkenberg, оп. cit., с. 214.

4) „Текст Русской Правды...“, Карамзинский список, стаття 65 (вид. Н. Калачова, с. 30).

5) „На Немизѣ снопы стелять головами, молотятъ чепи харалужными на тсцъ животъ кладутъ, въютъ душу отъ тѣла“ (Ироническая песнь о походе на половцов., Москва 1800, с. 36).

6) Пор. „Текст Русской Правды...“ изд. Н. Калачова, СПБ 1889, сс. 28, 30, стаття 58, 59, 60, 63.

7) Пригадаймо, напр., стоги у Ігоря Ольговича, пограбовані Давидовичами.

„Правди“. Гумна і кліті, про які скажемо нижче, феодал оберігав дуже пильно — „татя“ коло кліті можна було убити „во пса место“¹⁾.

Коли ми вже порушили питання, як висловлювався Маркс, про „судинну систему виробництва“, то насамперед, крім зазначених гумен та клітей, треба згадати ще й інші сковища для зерча — хлібні ями, тилові споруди для цієї мети, про які часто згадується в „Руській Правді“. Під час розкопів у Райках їх виявлено не було, що, очевидно, треба пояснити великою деформацією ґрунту в наслідок воєнних подій, але взагалі такі ями типові для всіх городищ, як, наприклад, на Княжій горі²⁾, у Вишгороді і в інших місцях³⁾.

За крадіжку хліба з такої ями феодалами було призначено досить велике покарання: „Аже крадеть гумно іли жито въ яме, то колико ихъ будеть крало, то всемъ по З гривны і по 30 кун“⁴⁾.

Крім ям для зберігання зерна використовували спеціальні кліті⁵⁾. Очевидно для цього ж, оскільки можна судити із знахідок, були призначенні і деякі з розкопаних райковецьких клітей. Для зберігання зерна чи борошна в менший кількості вживали кадоби⁶⁾, а також „лукна“ (козуби) та „уборки“⁷⁾.

Знайдені в Райках жорна, подібні до інших знахідок⁸⁾, доводять, що зерно перероблялось на борошно. Головним знаряддям такої переробки були, як можна гадати, ручні жорна. Згадки про млини за часів Райковецького городища в наших джерелах зустрічаються дуже рідко і тільки про водяні⁹⁾. Судячи з того, що деякі джерела згадують про висівки¹⁰⁾, треба припустити, що намелене борошно просівали крізь сито. Молоти жорчами було важко, робота йшла дуже повільно. Знайдені проса і пшона у Райках дозволяють припустити і існування ступи.

Отже в Райках ми бачимо типове в основних своїх рисах феодальне хліборобство, технікою свою і властивими організації суспільства виробничими взаємовідносинами дуже схоже на господарство першої ліпшої феодальної країни Європи того часу.

Але, як зазначив Ленін, однією з типових ознак феодального хліборобства було панування трипілля¹¹⁾. Чи існувало воно в Райках? Коли згідно з документальними даними для пізніших часів — XIV—XV ст. — трипільна система виявляється цілком реально й виразно, то для XI—XIII ст., як нам здається, можна констатувати наявність головних елементів трипілля — ярого

¹⁾ „Текст Русской Правды..“ изд. Н. Калачова, СПБ 1889, с. 15, статья 79; с. 35, статья 97; с. 45, статья 31. Пор. також і там же с. 10, статья 36; с. 25, статья 37.

²⁾ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г.; „Киев. старина“, 1892, т. XXXVI, с. 79.

³⁾ А. Ф. Смирнов, Финские феодальные города и городища (На удмуртские темы, „Истор. сборник“, 1931, с. 39—41), пор. А. Ф. Лякачев, О некоторых археологических находках в Казанской губ., „Труды VII археолог. съезда“, Москва 1891, с. 115. Подібні господарські ями виявлені були і в Вишгородському городищі під час розкопів його експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР в липні 1935 р. Тут у східній частині городища розкопано три куполоподібні ями. Одна в них (на дільниці IV, кв. I) мала вимазані глиною і дуже випалені, півні на червінь, стінки; дві інші ями виявлені були біля землянки (шурф № 1); стінки їх під час розкопів мали сліди колишньої випаленої глини.

⁴⁾ „Текст Русской Правды...“ изд. Н. Калачова, СПБ 1889, с. 10, статья 39.

⁵⁾ Ibid: с. 10, статья 57.

⁶⁾ Ibid., с. 29, статья 58.

⁷⁾ Ibid., с. 17, статья 9; с. 36—37, статья 108, 109.

⁸⁾ Наприклад, на Княжій горі. Див. Н. Беляшевский, оп. cit., с. 79, (ч. VI), А. П. Смирнов, оп. cit., с. 45; В. А. Городцов, Очерк об археологических исследованиях в долине реки Оки 1897 р. Исследование дюны в окрестностях с. Алексачева Муромской вол. Рязанского уезда и губ., „Древности. Труды Моск. археол. об-ва“, т. XVII. Москва 1900, с. 29—30. Див. також В. В. Хвойка, Городища среднего Приднепровья, „Труды XII археол. съезда в Харькове“, 1902, т. I. Москва 1905, с. 100.

⁹⁾ Н. Аристов, Промышленность древней Руси, СПБ 1866, с. 64.

¹⁰⁾ Ibid., с. 63.

¹¹⁾ Ленин, Сочинения, т. II, с. 434 (1936).

і озимого клинів. Хоч ми й не маємо будьяких документальних даних про існування окремого парового поля, але ж цілком імовірно буде припустити, що практика орного рільництва примушувала лишати ділянку на якийсь час необроблену, щоб потім знову використовувати її під посів.

Як ми бачили вище, в Райках панувало орне рільництво. Однак вогнезрубна система ще не була тут остаточно пройденим етапом, як на це може до певної міри вказувати відносно велика кількість знайдених тут сокир (до 50 штук, здебільшого цілих).

Сокири ці щодо конструкції можна поділити на три типи: 1) сокири, очевидно, бойового, військового призначення, для яких типове вузеньке біля обуха (1,8—3,2 см) і невелике лінійною довжиною (8—10 см) лезо з невеличкою (2—3 см) втулкою (див. малюнок № 2 на табл. V); 2) сокири типу колунів з великою вгуркою (5,8—6,2 см) і добре розвиненим обухом, призначеним для ударів (фото № 3 і № 5 на табл. V); 3) сокири, призначенні, очевидно, для тесання, як про це свідчить розвинене, дуже розплескане лезо (фото № 1 і № 4 на табл. V). Довжина сокир усіх трьох типів—14—20 см. Аналогічні сокири маємо з Княжої гори та інших городищ феодальної доби; їх можна вважати типогеми для феодальних селищ. На нашу думку, ці сокири, представлені численними знахідками (з трьох груп сокир ми, власне, маємо на увазі другу та третю групи), дають підставу гадати, що на час Райковецького городища, коли його жителі вже добре знали плуг і орне рільництво, підсічне господарство не було ще остаточно забутим, хоч в основному і являло пройдений етап. Наявність сокир, безсумнівно, спеціально сконструйованих для рубання лісу, показує, що, поруч із використанням цілінної землі, досить міцно трималось ще і за тих часів лядинне господарство. Таке припущення підтверджується і численним згадуванням „ляд“, „гарей“ і розчисток“ у документах навіть значно пізнішої доби¹). Захопивши від громади ліси, феодали експлуатували їх і для хліборобства. Високий урожай, який давали лядні ниви, не міг не стимулювати використовування поряд з „нивами“ й „пожнями“ і „лісових притереб“, „гарей“ на „сирому корені“, не кажучи вже про те, що в лісовій смузі вогнезрубна система збереглась, очевидно, і в пізнішу добу. Це є цілком зрозуміле: адже вогнезрубна система там, де були сприятливі для того умови, збереглась навіть і в капіталістичному господарстві².

Привласнюючи собі за допомогою позаекономічного примусу значну частину здобутого продукту, феодал скупчував у себе велику кількість хліба, худоби, воску, меду, ремісничих виробів та іншої продукції. Досить нагадати відомий в літописах перелік того, що було знищено на току й у клітах Ігоря Ольговича його переможцями Давидовичами.

Велике скупчення продукції у феодалів сполучалось із своєрідною організацією господарства,—велика земельна власність поєднувалась з дрібним господарством, що й становить одну з типових рис феодального землеволодіння.

Писані джерела феодальної доби знають уже великих землевласників, що мали до 1500 десятин самої орної землі; коли додати сюди ще лісові угіддя, сіножаті тощо, то разом це становило до десятка тисяч десятин³). З усієї цієї землі під господарство самого власника феодала йшла дуже не-

¹⁾ Аристов, op. cit., cc. 57, 58 et passim.

²⁾ Див. про це згадувані вище роботи Третьякова і Петрова; про паралельне орне рільництво з підсічним у Київській Русі див. у Грекова, Проблема генезиса феодализма в России, „Истор. сборник“, 1934, cc. 35—36.

³⁾ Документальні дані див. у М. Н. Покровского, Русская история, т. I, с. 31, Гос. Соц.-экон. изд-во, 1933.

велика частина¹⁾ господарювання на якій забезпечувало, так би мовити, його безпосередні потреби. Решту ж землі обробляли прикріплені до землі селяни, віддаючи своєму феодалові більшу частину здобутої продукції.

Отже на одному полюсі — феодали, великі землевласники, що жили по своїх садибах, оточені челяддю, слугами, різною прислугою — кунщиками, або скарбниками, кухарями, ключниками, поселськими, старостами, подвornиками, поральниками, тіунами, і більш-менш численною залежно від стану, дружиною, а на другому полюсі — раби, холопи, закупи, смерди, з праці яких ці феодали мали величезні прибутки.

В. И. Маслов

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ ОРУДИЯ И ТЕХНИКА ПО МАТЕРИАЛАМ РАЙКОВЕЦКОГО ГОРОДИЩА ФЕОДАЛЬНОЙ ЭПОХИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье, главным образом на основании археологических материалов, добытых из раскопок Райковецкого городища (возле с. Раек, Бердичевского района Винницкой обл.), произведенных экспедицией Института истории материальной культуры Академии Наук УССР, автор исследует технику земледелия в Киевской Руси эпохи феодализма XI—XIII ст., к которой относится названное городище.

Рассмотрев найденные земледельческие орудия — заступы, лопаты, наральники, резаки, серпы, косы и топоры — и сравнив их с аналогичными археологическими памятниками из музеиних коллекций, принявши также во внимание тот факт, что в Райках найден и целый ряд остатков агрокультуры (ржнь, пшеница, овес, просо-пшено, зерно конопли, кольза, мак, горох), автор приходит к заключению, что земледелие в ближайшей к Райковецкому городищу местности вышло уже из стадии огнесрубного, безинвентарного сельского хозяйства и приобрело все характерные черты оргного с достаточно ясными следами трехпольной системы, как типичной для феодальной формации.

Ведущим земледельческим орудием, по мнению автора, сделалось рало, а затем плуг, который своею конструкциею и деталями напоминал тип „сабана“ с животной тягой (лошадь, вол). Железная борона заменила примитивную борону из верхушки дерева. Орудием для уборки урожая осталася главным образом серп, которым работали женщины. Косы (близкие по своему типу к так называемым косам-„горбушам“), представленные в Райках в достаточном количестве, служили, по мнению автора, преимущественно для сенокоса, а не для уборки урожая зерновых хлебов.

Привлекая к исследованию письменные исторические источники, автор реконструирует процесс молотьбы (цепом) и размалывания (зернотеркою, ручным жерновом и лишь позже — водяною мельницей). Наличие найденных лопат и заступов, а также остатки огородных культур (мак, кольза, огурцы) заставляют автора прийти к выводу, что в Райках существовало и огородничество.

¹⁾ За даними писцевих книг навіть для пізнішої доби, в XV—XVI ст., середня кількість орної землі, зайнятої під господарство самого землевласника, не перевищувала 20—30 десятих у найбільших власників. В маєтку Троїцького монастиря було, наприклад, до 5000 десятих, з яких власні монастирські нив було ледве 200 десятих (див. Покровський, оп. cit., т. I, с. 31).

Исходя из тезиса Маркса, что орудия производства являются и показателем производственных отношений общества той поры, к которым они относятся, автор говорит о распределении труда в земледелии данной эпохи в условиях разложения родового общества и зарождения и формирования феодализма, об экспроприации феодалами родовых угодий, введении крепостного права и порабощении свободных членов родовых обществ. Он приводит расчеты стоимости орудий производства для земледельца той эпохи, уровень заработка сельскохозяйственного работника и работницы сравнительно с доходами феодала, его дворовых служащих и высшего духовенства, что иллюстрирует степень эксплуатации трудящихся масс того времени.

V. M., slov

**LES INSTRUMENTS ARATOIRES ET LA TECHNIQUE AGRICOLE D'APRÈS
LES MATERIAUX DES VESTIGES DE LA CITÉ („GORODISTCHÉ“) DE RAÏKI
DE L' ÉPOQUE FÉODALE**

RÉSUMÉ

Dans le présent travail, c'est principalement sur la base des matériaux archéologiques qui furent trouvés au cours des fouilles du „gorodistché“ de Raïki (près du village du même nom, rayon de Berditchev, région de Vinnitsa), effectuées par l'expédition de l'Institut de l'Histoire de Culture matérielle de l'Académie des sciences de la RSS d'Ukraine que l'auteur étudie la technique agricole dans la Rouss de Kiev, à l'époque féodale du XII — XIII siècles, à laquelle remonte le „gorodistché“ cité.

L'examen des instruments aratoires (bêches, pelles, socs, coutres, fauilles, faux et hâches), leur comparaison avec des monuments archéologiques analogues dans les collections de musée et le fait qu'à Raïki furent également trouvés les vestiges d'agriculture (seigle, froment, avoine, millet, graines de chanvre, de pavot, colza, pois), font conclure à l'auteur que dans la contrée voisine de cet endroit l'agriculture était déjà sortie du stade d'un défrichement par le feu —, sans instrument quelconque, et avait acquis tous les traits caractéristiques d'une agriculture de labour, laissant des traces assez distinctes d'un assolement triennal, typique pour la formation féodale.

D'après l'auteur, l'araire d'abord, la charrue ensuite, devinrent les instruments aratoires principaux. Par sa structure et ses détails la charrue rappelait le type du „saben“*) à traction animale (cheval, bœuf). La herse de fer remplaça la herse primitive, faite du sommet d'un arbre. L'instrument pour récolter était principalement la fauille avec laquelle travaillaient les femmes. Les faux trouvées à Raïki en nombre suffisant (et qui se rapprochent par leur type des sapes appelées „gorbouchi“), étaient selon l'auteur utilisées de préférence pendant la fenaison et non pour la récolte des blés.

En recourant pour ses recherches aux sources historiques écrites, l'auteur reconstitue le processus du battage (au moyen du fléau) et celui de la mouture (avec la râpe, la meule à bras et plus tard seulement à l'aide du moulin à eau). Les pelles et les bêches trouvées, de même que les vestiges de culture maraîchère (pavot, colza, concombres) forcent l'auteur à conclure qu'à Raïki ce genre de culture existait aussi.

En partant de la thèse de Marx, que les instruments de travail indiquent quels étaient les rapports de production d'une société à l'époque, à laquelle ils

^{*)}Araire primitif tatar que l'on trouve également chez les Bachkirs.

remontent, l'auteur parle du partage du travail de l'agriculture de cette époque, marquée par la décomposition de la société des clans et la naissance et la formation du féodalisme. Il y traite aussi de l'expropriation par les seigneurs des biens patrimoniaux, de l'instauration du servage et de l'asservissement des membres libres des clans. L'auteur établit le coût des instruments de production pour l'agriculteur du temps, le niveau du salaire d'un ouvrier ou d'une ouvrière agricoles comparativement aux revenus du seigneur, de ses gens de service et du clergé supérieur, ce qui sert à illustrer le degré d'exploitation des masses travailleuses à cette époque.

ТАБЛИЦІ

ТАБЛИЦЯ 1

Широколопатеві заступи Райковецького городища

№ 1. Інвент. № 2911, 30. VII. 1932 р.

№ 2. Інвент. № 3344, 1932 р.

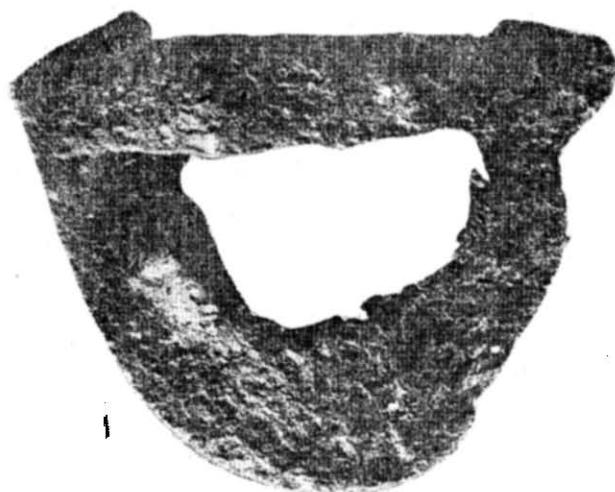
Вузьколопатеві наральники Райковецького городища

№ 3. Інвент. № 1279, 14.VII 1932 р.; кв. VII, шар 3, глиб. 90 см.

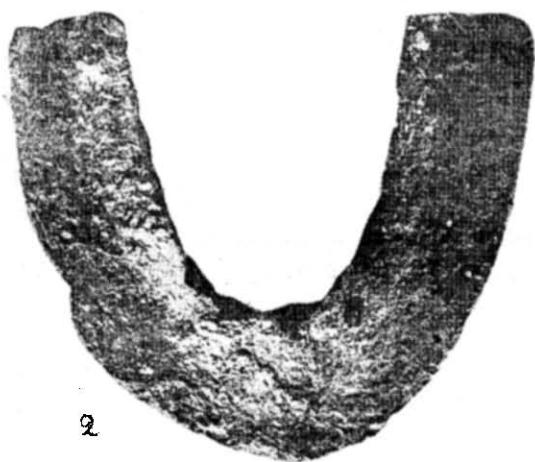
№ 4. " № 816, 14.IX 1934 р.; кв. XXVI, шар 2.

№ 5. " № 3499, 5.VIII 1932 р.; кв. XIII, шар 3, глиб. 60 см.

№ 6. " № 817, 14.IX 1934 р.; кв. XXVI, шар 2.

1

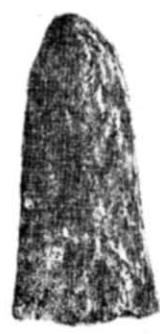
2

3а

4

5

6

ТАБЛИЦЯ II

Широколопатеві наральники Райковецького городища

- № 1. Інвент. № 543, 6.VII 1932 р.; кв. VII, шар 3, глиб. 48 см.
- № 2. Інвент. № 849, 14.IX 1934 р.; кв. XIX, шар 3.
- № 3. Наральник з розкопів 1934 р.
- № 4. Інвент. № 1215, 31.X 1933 р.; кв. XIV, шар 6, гл. 140 см.
- № 5. Інвент. № 3344, 3.VIII 1932 р.; кв. XIII, шар 3.

2

3

4

5

ТАБЛИЦЯ III

Рільницьке знаряддя Райковедського городища

С е р п и

- № 1. Інвент. № 1383, з розкопів 1932 р.
№ 2. „ № 902 з розкопів 1932 р.
№ 3. „ № 1326, 14.VII 1932 р.; кв. X б, шар 3, глиб. 30 см.
№ 4. „ № 385, 7.IX 1934 р.; кв. XX, шар 2.
№ 5. „ № 1013, 17.IX 1934 р.; кв. XXIII, шар 2.
№ 6. „ № 1216, 20.IX 1934 р.; кв. XXVI, шар 3.
№ 7. „ № 1383 з розкопів 1932 р.
№ 8. „ № 915, 15.IX 1934 р.; кв. XVIII, шар 3.

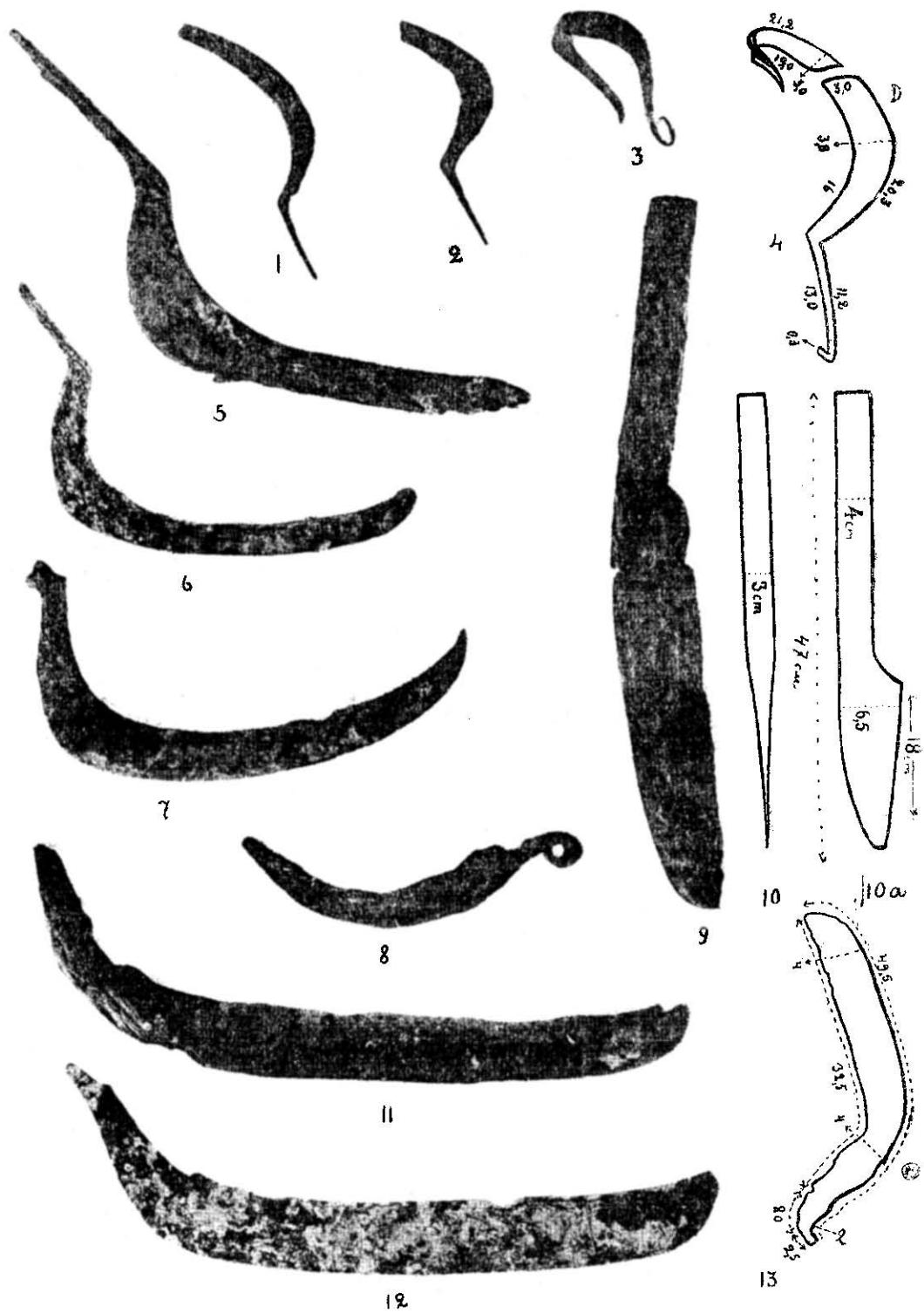
Р і з а к и

- № 9. Інвент. № 544, 10.VII 1932 р.; кв. VI, шар 3, глиб. 40 см.
№ 10. 10а. Інвент. № 1214, 31.X 1933 р.; кв. XIV, шар б, глиб. 140 см.

К о с и

- № 11. Інвент. № 1608, 27.VII 1932 р.; кв. VII.
№ 12. „ № 1076, 16.IX 1934 р.; кв. XXV, шар 2.
№ 13. „ № 3356, 3.VII 1932 р.; кв. XIII.

Таблица III

ТАБЛИЦЯ IV

Рільницьке знаряддя з колекції Білодерківського музею

Серпі

№ 1	Лезо серпа — 32,5 см
№ 2	" " — 32,5 "
№ 3	" " — 32,5 "
№ 4	" " — 34,5 "
№ 5	" " — 34,5 "
№ 12	" " — 21,5 "

Примітка: Серп № 12 (інвент. № 120) переданий до музею з с. Росави на Богуславщині; передав його П. М. Дзбановський, який знайшов це знаряддя приблизно в 1912 — 1914 р.

Коси

№ 6	Лезо — 35 см ширіна корпуса коси — 4,5 — 4,7 см
№ 7	" — 34,5 " " — 4,4 — 4,8 "
№ 8	" — 36,5 " " — 3,0 — 3,5 "
№ 9	" — 42 " " — 3,5 — 4,3 "
№ 10	" — 40,5 " " — 3,0 — 3,5 "
№ 11	" — 38,5 " " — 3,0 — 3,7 "

Примітка: Перші дві коси зберігаються в Білодерківському музеї за № 835 (коса № 6) і № 836 (коса № 7). Знайдені ці коси, за вказівкою директора музею, на Богуславщині в селах Росава, Саварка та ін.; надійшли до музею в 1928 — 1930 р.р.

Нарадльники

№ 13. Широколопатевий нарадльник з наточками на лезах; довжина лівого леза — 15 см, ширіна — 2 см, довжина правого леза — 16 см, найбільша ширіна — 3,5 см. Довжина нарадльника — 21 см, ширіна — 12 см.

№ 13а. Той самий нарадльник із зворотного боку.

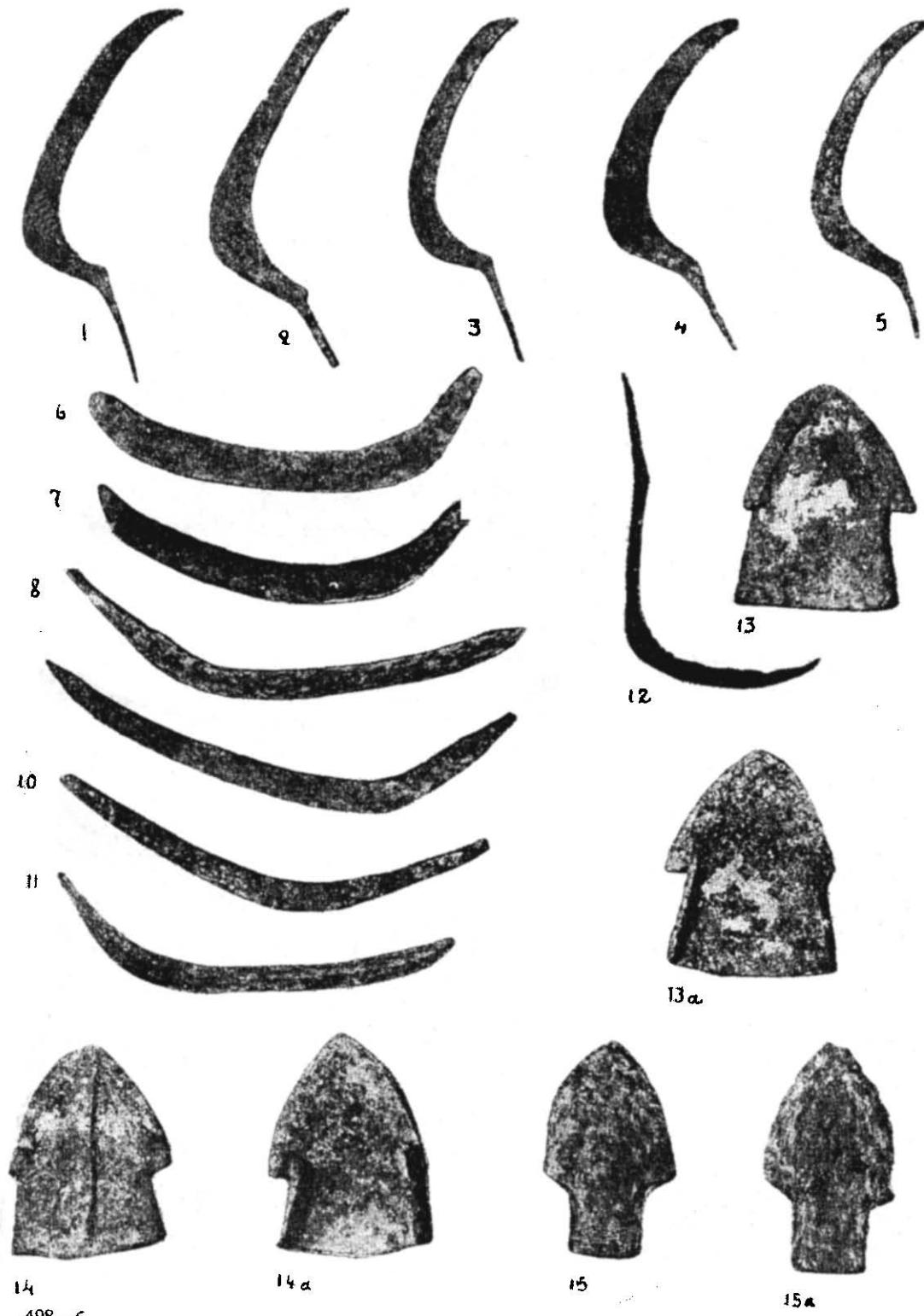
№ 14. Широколопатевий нарадльник з наточками на лезах з поздовжньою полосою посередині. Довжина полоси 21 см, найбільша ширіна — 3 см. Довжина леза (ліворуч) — 16 см., ширіна 21 см.; довжина леза (праворуч) — 16 см.; ширіна — 3 см.

№ 14а. Той самий нарадльник із зворотного боку.

№ 15. Нарадльник без накладних полос; довжина — 21,5 см найбільша ширіна — 12 см. Довжина леза — 15 см (ліворуч) і 16 см (праворуч).

№ 15а. Той самий нарадльник із зворотного боку.

Примітка: Всі три нарадльники без інвентарного номера.

ТАБЛИЦЯ V

Сокири Райковецького городища

- № 1. Інвент. № 3172, 2.VIII 1932 р.; кв. VII, шар 3, глиб. 120 см.
- № 2. 2а. Бойова сокира. Інвент. № 2418, 25.VII 1932 р.; кв. XIII, шар 3, глиб. 50 см.
- № 3. Сокира (колун). Інвент. № 2901, 30.VII 1932 р.; кв. IX—X яма № 5.
- № 4. Сокира інвент. № 533, 6.VII 1932 р.; кв. VII, шар 3.
- № 5. Сокира (колун). Інвент. № 1260, 14.VII 1932 р.; кв. VII, шар. 3 б, глиб. 85 см.

Таблиця V

1

2

2а

3

4

5

МОВА Й ІСТОРІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

(До постави питання про семантичні зв'язки в мові родового суспільства)

1

Проблема мови родового суспільства — важлива й чергова, надзвичайно важка й відповідальна проблема радянського мовознавства.

Однією з характерних відзнак мови родового суспільства є, як це вказав акад. М. Я. Марр, „первісний полісемантизм”, коли те саме слово сполучає декілька значень, з нашого погляду іноді аж ніяк несполучних. „Коли беремо хоч би усталені первісні значення слів, наприклад, членів тіла, як от рука, нога, хвіст, або стихії — вода, вогонь і т. ін., то яфетичним язикознавством вияснено, що один час для руки, ноги, навіть хвоста, як відростків, користувалися однаковим словом, за семантичним правилом: називання частини за цілим, тобто в даному випадку за тілом. Так само вода й вогонь із світлом, близком визначались однаковим словом, так, що коли в вірмені *hur* означає вогонь, а в басків *hur* означає воду, то це наслідок того стану речей щодо семантики, тобто значимості слів, коли *hur* означало і воду, і вогонь, і сірок, і світло в тій самій мові, зважаючи на контекст. Це була, звичайно, трудна мова; людство вибивалося з цього трудного становища”¹⁾.

Цілком ясно, що на цій стадії суспільного розвитку, коли в людській мові те саме слово означало і „воду“, і „огонь“, і „темряву“, і „світло“, що на цій стадії мова мала істотно інший характер, ніж який вона має тепер.

Який же саме?

Зараз ще не можна вважати остаточно виясненим характер і закони первісного полісемантизму²⁾. Закони семантичного ряду вияснялися ак. Марром в радянському мовознавстві. Чи можна сказати, що вони вияснені все-бічно й до кінця? На це питання слід відповісти, що ми не маємо поки ще усталеного семантичного ряду, невиясненим лишається обсяг значень, що їх охоплює семантичний ряд; невизначені й досі межі „пучка семантичних значень“, дуже мало зроблено, щоб пояснити на підставі історії матеріальної культури те, чому включається в єдиний семантичний пучок саме ці семантичні значення, а не інші.

2

Мова давнього родового суспільства — в своїй початковій основі дифузна, недиференційована мова. Це мова слів з колективним, родовим значенням. „Слова“, що були властиві мові родового суспільства, різко відрізняються від

¹⁾ Н. Я. Марр, Язык и общество, 1934, т. III, с. 223.

²⁾ До речі, цей термін не цілком слушний: сказати про „слово“ мови родового суспільства, що таке слово — „полісемантичне“, „багатозначне“, де пропустити порушення стадіальніх перспектив; воно багатозначне з нашого погляду, оскільки ми звикли до диференційованої мови: справа йде про полісемантизм, як про поліфункціональність, „різочинність“ слова.

слів, що ними користуємося ми. Слово „належало“ родові; воно було „словом“ роду, як певного соціально-виробничого колективу в усіх проявах його соціально-виробничої чинності¹⁾.

Говорячи, що слова мови родового суспільства були родовими словами, словами даного роду (*gens'a*), гентильними словами, ми, насамперед, хочемо сказати цим те, що вони не були „природними“ словами, як це твердили й твердять буржуазні лінгвісти, що стоять на механістично-натуралистичних позиціях. Акад. Марріві належить велика заслуга знищенню „натуралистичних“ фікцій у мовознавчій науці. Він виступив з рішучим спростуванням того положення буржуазної лінгвістики, ніби природні умови були прямими і безпосередніми факторами словотворчості. „...Природні умови самі собою не є факторами словотворчості. Якщо, наприклад, у Грузії й Вірменії населення має, кожний народ на своїй мові, довгий ряд назв каменю, скелі, ущелини і т. ін., то виною тому те чи інше господарче використання предмета, чи то буде камінь, чи скеля, чи печера, чи кам'яністий схил гори і т. д.“²⁾). Природні умови не були факторами словотворчості.

Рішуче спростував акад. М. Я. Марр так само і ту буржуазну псевдонаукову теорію, ніби слова постали з „звуконаслідування“³⁾.

3

Досліджуючи питання про мову родового суспільства, почімо з того, що, як це приймає яфетидологічне мовознавство, „ім'я тотема й колективу означалися одним спільним словом“. Чому?.. І чи тотема? За традицією яфетидологічного мовознавства, гентильні слова-назви звичайно трактуються як тотемно-гентильні. Ми не збираємося в даному контексті ставити питання про тотемізм. Для нас тут має вагу відзначити, що слова, які з погляду яфетидологічного мовознавства трактувалися як тотемно-гентильні, тотемно-родові, слід з погляду постави питання про мову родового суспільства трактувати насамперед як матро-гентильні слова-назви.

Відповідні керівні вказівки ми знайдемо в Фр. Енгельса, який, як побачимо, звернув увагу в „Походжені родини“ на те, що за доби материнського права слово, яке означало „рід“, означало так само „жінку“ (маті).

У родовому суспільстві, де рід є материнський рід, рід заснований на материнському праві, зв'язок був родовим кревним зв'язком і основою зв'язку була мати. Зв'язок родичів, членів даного родового колективу, був родовим материнським зв'язком. Тим то слово, що мало значення „роду“, мало разом з тим і значення „матері“-„жінки“. Те саме слово означало маті і рід, ту, що родить, і те, що вона породила. Назва „роду“ і „родонаочальниці“ сполучувалася⁴⁾.

Фр. Енгельс у „Походжені родини“ виразно вказав на зв'язок цих двох слів „рід“ і „жінка“, на те, що з цими словами миходимо саме на стадію родового суспільства, коли рід був заснований на материнському праві. „Етимологічно грецькому *genos*, латинському *gens* від-

1) Ми поставили термін „слово“ в лапки: в мові родового суспільства слова вживалися для означення виробничо-суспільної практики даного родового колективу в усіх проявах, функціях, в усій різноманітності суспільно-виробничих функцій роду.

2) Н. Я. Марр, Яфет. теория, Б., 1928, с. 127.

3) Н. Я. Марр, Яфет. теория, 1928, с. 128.

4) Пор. нашу статтю „Опыт стадиального анализа охотничьих игрниц“. Соз. Этногр., 1934, кн. VI, с. 149—150.

позідає готське *kunī*, сер.-в.-нім. *künne*, яке вживается в тому самому розумінні. На добу материнського права вказує те, що слово, яке означає жінку, походить від того ж таки пnia: грецьке *gynē*, слов. *жена*, готське *qvino*, давньо-північне *kona*, *kuna*¹⁾. Ця керівна вказівка Фр. Енгельса надзвичайно важлива й цінна, і її ми повинні покласти в основу дальших наших досліджень про мову родового суспільства. Слова *gens*—*gynē*, *kunī*—*qvino*, *künne*—*kona*, *kuna* свідчать про найдавнішу форму родових відносин, про материнський рід і означають власне: „жінка-рід“, „мати-рід“ „породілля-рід“.

Вживаючи цей термін, ми маємо на увісі саме слова в значенні „рід родоначальниця“, „родова мати“, „мати роду“, „рожениці“, як це відомо, при міром, з фольклору²⁾.

Щоб наочніше довести й ілюструвати висловлену тезу про гентильні імена, як домінуючі магро-гентильні, варто навести відомості, які ми маємо, приміром, про воршудні, тобто родові назви в вотяків. Питання про ці воршудні, родові ймення, не раз зачіпалося в літературі через його спеціальний інтерес для вияснення стадіальних особливостей родового ладу й родових відносин. Перву хін („Эскизы преданий и быта инор. Глазов. у.“), що зібрал найбільшу кількість цих родових прізвищ, схилився до думки, що вони означають жіночі ймення. Майже одночасно і цілком незалежно від нього аналогічне припущення висловив таксамо й Богаєвський. Висловлена обома дослідниками думка мала свого часу певну вагу, бо вона фіксувала для історії вотяків наявність материнського роду, стадію материнського родового ладу. Тезу Перву хіна й Богаєвського підтримав Смірнов на підставі відомостей, здобутих у вотяків кол. Бірського повіту. З воршудних, тобто родових імен там відомі, між іншим, Еgra, Можга, Пельга, Дик'я. Розпитуючи про значення цих імен, дослідник одержав відповідь, що це жіночі ймення. Ці етнографічні звістки І. Н. Смірнов доповнив історичними відомостями з археографічних документів. В актах, які стосуються XVIII ст., ми натрапляємо на жіноче ім'я Чола; серед сучасних родових імен маємо, як родову назву, назву роду Чола. „Можна думати, — пише Смірнов, — що в тому й другому випадку ми маємо справу з одним ім'ям, бо в вотських говірках ч і ц чергуються і в Сарапульськ. пов. рід Чола називається Чола“³⁾.

4

Як ми зазначали, в мові материнського родового суспільства те саме слово означало „жінку“ й „рід“, „ту, що родить“ і „те, що вона породжує“.

Однак поруч з фіксацією того, що гентильні слова були пов'язані з материнсько-родовим ладом, слід зафіксувати й інше, а саме, — що ці матро-

¹⁾ Fr. Engels, D. Ursprung d. Familie, 1934, S. 128. Дослідник, який взяв це місце з Енгельса, як вступ до свого власного дослідження індійських термінів, що означають *gens*, вказує: „З наведеного співставлення Енгельс робить такий важливий висновок: 1) що етимологічна тотожність відповідає початковій тотожності соціальних закладів, означувавших цим словом і 2) що той факт, що в більшості цих мов слова, які означають жінку й рід, походять від того самого пnia, доводить, що рід спочатку був матріархальний“. Дивись статтю: Индийские термины, обозначающие род. Вопросы истории доклассового общества, АН ССР, 1936, стр. 416.

²⁾ Літературу з фольклору про жінок-родоначальниць — див. А. В. Шмидт. Очерки по истории северо-востока Европы в эпоху родового общества, Известия ГАИМК, 1935, в. 106, с. 27. З переходом від материнського роду до батьківського, від однієї стадії суспільного розвитку до наступної, „жінок-родоначальниць“ заступають „батьки-родоначальники“. Пор. O. Shrader. Reallexikon, 1923, I, с. 23.

³⁾ Сборник материалов для этнографии, М. 1888, III, с. 44; И. Н. Смирнов, Вотяки 1890, с. 38. Слід відзначити, що „с(у)ла — рябчик“. Про теріо-матрогентильні *сърова*-імення говорить мемо далі.

гентильні слова були виробничо-локальними, топо-матро-гентильними словами.

Слово, яке означало „жінку-рід“, „мати-рід“, разом означало й землю або річку чи, точніше, місце промислу даної родової громади, даного роду, родової територію, територію виробничої діяльності даного роду. Наявність топо-гентильних слів, як слів, що означають місце поселення й виробничої діяльності даної родової групи, у мові родового суспільства — характерна ознака цієї останньої¹⁾.

Акад. М. Я. Марр не раз відзначав зв'язок слів „жінка (мати) — вода“, „жінка (мати) — земля“. Так, між іншим, у своїй розвідці „К семантической палеонтологии в языках не яфетических систем“ (Л. 1931) він писав: „За палеонтологією мови в звуковому языку „рука“ (техніка) — „рід“, resp. „женщина“ (соц.) — „вода“, resp. „небо“ (космічно-стихійно), таксамо „небо“, тобто верхнє, отже й сонце, являє єдиний семантичний пучок, однак слова ці зовсім не породження самого часу: в ньому зібрана нами на попередньому дослідчому етапі, без усвідомлення цього, полістадіальна значимість, і в такій пізнішій надбудовній категорії, як звукова мова, послідовність їх стадіального походження така: 1. „Образ — вид“ від астрально-космічної стадії (раніше тотемістичної), 2. „Образ — рід“ від соціальної кревної родової стадії і 3. „Образ — спосіб“ мікрокосмічно від технічної стадії. Ми... не заглибуємося палеонтологічно в захоплений певним тричленним семантичним пучком мовний матеріал, напр., „рід“, який перше, ніж бути надбудовою виробничих відносин, родових, архаїчно-матріархального ладу, був надбудовою виробничих відносин не на крові, resp. тотожності фізичного походження, а на тотемічних, зокрема саме на межі з появою фізичного роду на астрально-космічних“²⁾.

Так ставив на певному етапі розвитку яфетичної теорії питання акад. М. Я. Марр. Він з цілковитою точністю зафіксував, що наведений ним семантичний пучок не одностадіальний, що „слова эти вовсе не порождения одного времени“. Акад. М. Я. Марр зробив спробу розкрити полістадіальність, вияснити нашарування трьох стадій. Ми не маємо на ці розкрити те, що належить стадії „дородового ладу“, ми хочемо вияснити ті суспільно-виробничі взаємини, які за доби материнсько-родового суспільства могли зумовити й справді зумовили цей семантичний пучок — „жінка-мати“ (соц.) + „вода“.

1) У статті, з якою ми мали нагоду ознайомитися вже після написання нашої розвідки (1935 р.), „Пережитки родової собственности и группового брака у гіляків“, Е. А. Крейнович пише: „Основными промыслами гіляків є: 1) рибальство, 2) полювання на морського звіра, 3) полювання на суходільного звіра та 4) збирання ягід, споживного коріння та рослин. Кожним з цих промислів відповідають певні відходи... Для промислових угідь у амурських гіляків існує одна спільна назва т'ун'f. Воно легко стимологізується: т'ун'd, значить юти, д' — суфікс „изъявительных“ форм, f — суфікс місця дії. Таким чином т'ун'f означає місце юдиння, місце споживання“. „Дуже спокусливо, викладає даді Крейнович, віднести утворення цього терміна до доби збиральництва, тобто до тієї доби, коли первісна група споживала здобуту нею їжу тут же на місці і коли галявила, що була в загальному користуванні первісної групи, де викопували коріння, або ділянку річки, де ловили рибу й тут же їли її (вгадаймо давніські „кухонні купи“ къеккенмедиаги), справді виправдували свою назву „місце юдиння“, „місце споживання“ („Вопросы истории доклассового общества“, АН ССР. 1936, стр. 71?). Дуже цікаве повідомлення, але в ньому не взято на увагу того, що новітнє диференційоване значення слова т'ун'f не є тотожним з тим дифузним значенням, яке вої мало за доби давнього материнського родового ладу. Адже воно означало не „місце юдиння“, як виходить за викладом Е. Крейновича, ділянку ріки, де (даній рід, член родової гілки) ловили рибу й тут же її їли. Місце споживання було промисловим угіддям, місцем робничої діяльності даної родової групи. Підкресливши споживальне значення терміна, Е. Крейнович обминає його основне — соціальне й виробниче значення.“

2) Н. Я. Марр, К семантической палеонтологии в языках не яфетических систем. Л. 1931, с.³⁴.

Ми беремо на себе сміливість стверджувати, що сполучення значень „жінка·мати“ та „вода·земля“ пояснюється нічим іншим, як тільки тим, що, натрапляючи на слова, які одночасно означають „жінку“ й „воду“, ми тут власне натрапляємо на окремі факти наявності в первісній мові виробничих топо·матро·гентильних слів, що залишилися від мови материнського родового суспільства, в якій слова, що означали рід, разом з тим означали й місце поселення даного роду, родову територію, як територію виробничої діяльності даного роду, адже територію в даному разі була саме річка, берег річки, озера тощо. Тим то, коли ми за допомогою стадіального аналізу мови розкриваємо зв'язок у тому чи іншому слові таких значень, як „мати“—„вода“, то де пояснюється наявністю в мові родового суспільства матро·топо·гентильних слів.

Ми наводили вище твердження Первухіна, Богаєвського, Смірнова, що воршудні, родові Імення в вотяків— це жіночі Імення. У тих же вотяків ми знайдемо таксамо й зв'язок між родовими, і саме жіночородовими Іменнями та назвами річок.

У вотяків, у яких ми, з допомогою стадіального аналізу, констатуємо наявність пережитків материнсько·родового ладу, у них же відповідно до цього натрапляємо й на існування назви „жінка— рід—річка“. І. Н. Смірнов відзначив це явище, але дав йому хибне пояснення. „Розглядаючи місцеві назви, ми зустрічаємо між назвами рік багато таких, які виявляються цілком тотожними з воршудними іменами...; такі— Лекма, Юм'я— (Дзюм'я), Чаб'я, Док'я, Ваб'я, Можга, Нир'я. Є воршудні імена, які прямо зв'язуються з словом шур—: Чура— шур, Юм'я— шур, Бень— шур, Сюромо— шур. Якщо ми навіть виділимо з цього ряду імен ті, які прямо тлумачаться народом як жіночі, то в нас лишатися все ж таки родові прізвища, зв'язок яких з річковими назвами лишається без сумнівів, — приміром, Лекма, Сюрома. Цей зв'язок дає нам право висунути гіпотезу, що, принаймні, частина родових імен пішла від назв річок, на яких оселилися роди“¹).

І. Н. Смірнов підійшов до фактів з хибою концепцією і тому дав викривлений виклад, але все ж таки те, що він натрапив в уdmуртів на пережитки родових відносин, має велику цінність для розв'язання поставленого питання.— Назва річок, що одночасно є Іменням родів і жінок²), з безперечністю свідчить, що не первісні роди, засновані на материнському праві, одержували свою назву від назв річок, а, навпаки, річки від родів.

Чому? Які саме соціально·виробничі умови доби родового суспільства зумовили виникнення топо·матро·гентильних слів, спричинилися до того, що те саме слово означало одночасно і „річку“, як місце виробничої діяльності даного роду, і „жінку“ та „рід“?

Щоб відповісти на це питання, слід взяти до уваги ряд стадіальних особливостей суспільно·виробничих взаємин материнсько·родового соціально·економічного ладу. „Вішерські вогуличі в одному місці юртами не живуть, а

¹) И. Н. Смирнов, Вотяки, 1890, с. 39. „Основними закінченнями в назвах річок треба вважати закінчення и а в а, га, ма, ла“. А. Орлов. Пронсхождение названий... 1907, с. 35. „В мові комів означає вода й ріка. Отже всі такі назви, як Куш— ва, Сил— ва, Пож— ва, складені з двох слів... і ці слова слід розуміти, як Куш— ріка, Сил— ріка, Пож— ріка“ А. Орлов, О. с., с. 30. Пор. франц. діалект. (шікард, лотарінг): awe, jaw, jawa: N. M. Flas diek. D. Lautwert von afrz. ewe-aqua, Zfromph IX, 2—3). S. 216. Отже, цілком помилково вважати назви на ва та я за фінські, як це робить I. Melich. Über slav. Flussnamen fremden Ursprungs, Zslav. Ph., 1932, IX, 1—2, S. 83. Так само хибно вважати „Мораву“, за назву німецького походження“, там таки, с. 84.

²) Я дозволю собі співставати слова „ва“ в комі („річка“— „вода“) з мордовським „ава“, що означає „мати“. Це співставлення потребує уточнення з боку фінологів.

живутъ, переходячи по малим річкам, де кому здобич¹⁾). „Межу реками нетъ жизни — там леса и болота²⁾“. Цілинний ліс — не друг, а ворог людини. Тільки по річках зосереджується життя в країнах судільних пралісів. Глибин пралісу уникають не тільки люди, а й птахи і навіть тварини. Річка є не тільки єдина дорога в пралісі, а й єдине місце, де людина може знайти вузеньку смугу твердої землі. Ця смуга твердої землі, вкрита судільним лісом, простягається тільки на 50—100 сажнів у бік від річки. На цій просторені річка зробила природний дренаж берегів і тут сухо³⁾). „У бік від річки вже не можна жити“⁴⁾.

„Річка на півночі навіть і досі є все: нема річки — немає сухого місця, нема життя“⁵⁾). „Селище на півночі — це насамперед річка. Якщо кажуть про селище; кажуть про річку: без річки немає суходолу⁶⁾). „Ще й тепер кажуть на півночі: „їду на Ваенгу“, розуміючи при цьому разом: річку й селище; „їду на Сисолу“, це значить: їду в Усть-Сольськ⁷⁾). Без річки серед болотяних пралісів немає сухого місця, суходолу, землі, — це треба завжди пам'ятати, щоб зрозуміти, що селище — це річка, берег річки, місце збиральництва, ловецьких промислів, рибальських угідь, звірячих водопоїв, риб'ячого нерестування. Це відбивається і в мові.

А. Орлов відзначає, що „річка — єдина дорога, що берег річки — єдиний суходіл, де може жити людина. Якщо є річка — значить можуть бути й люди. Немає річки — абсолютно не може бути поселень. Ім'я річки є й назва заселеної, залюдненої місцевості⁸⁾). Наведене зауваження А. Орлова потребує належної критики. Насамперед, як ми вже казали, цілком невірно, що ім'я річки є й ім'я заселеної місцевості. Навпаки. Ім'я роду, що жив по річці, було ім'ям річки. Тому ж, що рід був материнський, то й назва річки була назвою материнсько-родовою.

Річки були територією, заселюваною родами. Як це робилося, про це добре розповів Крашенінников. Крашенінников, в „Описании земли Камчатки“, про камчадалів розповідає, що камчадали жили селищами („острожками“ — „городищами“). Кожне селище („острожок“) було „з одної або кількох земляних юрт і балаганів“. „Кожний острожок ту ріку, на якій живе, уважає за володіння свого роду і з тої ріки на іншу ніколи не переселяється. Якщо з будьякої причини одна або кілька родин забажають жити окремими юртами, то роблять їх вище острожка по тій самій ріді або по сторонній, яка тече в іншю ріку. Тому можна думати, що на всякій ріці живуть родичі, що походять від одного прабатька. Самі камчадали, за заявую Стеллером, кажуть, що Кут, якого іноді богом, іноді прабатьком називають, на кожній із камчатських рік жив по два роки і дітей родивши, залишив на природному їх місці, від яких кожна ріка має тепер своїх жителів⁹⁾). Отже, 1) в кожному „селищі“, „городищі“ („острожку“) жили родовичі; 2) ці родо-

¹⁾ Перм. летоп., III, 1090, п. 1654 р.. И. Н. СМИРНОВ. Пермяки, 1891, с. 108 .В усіх німецьких землях ми завжди зустрічаємо давніше селища коло гори чи горба, біля річок, ставків... Звідси численні назви сіл та міст, що кінчуються на berg та bühel, bach, ach, see, weihер або в поєднанні з ім'ям певної гори, річки, ставка“. Л. Г. М а у э р, Введение в историю общинного устройства, 1880, с. 19.

²⁾ Жаков. Этнографический очерк зырян. Живая Старина, 1911, I, с. 3. „Ліси й тундри в більшій своїй частині відзначаються дивною мертвотністю. Життя зосереджується головним чином над ріками й озерами, на луговинах, болотах, узліссях“. В. Серошевский, Якуты, 1896, I, с. 103. „Der Urwald ist Grab“ L. Frobenius. Das sterbende Afrika, 1923, S. 56.

³⁾ А. Орлов, Происхождение названий рек, 1907, с. 49—50.

⁴⁾ А. Орлов, о. с., с. 55.

⁵⁾ А. Орлов, о. с., 1907, с. 57—59.

⁶⁾ А. Орлов, о. с., 1907, с. 63.

⁷⁾ А. Орлов, о. с., 1907, с. 74.

⁸⁾ А. Орлов, о. с., 1907, с. 76.

⁹⁾ Крашенінников, Описание земли Камчатки, ч. II, с. 30.

звічі вели походження від одного предка; 3) рід розселювався від гирла вгору по річці та її притоках; 4) беєги річки були територією, місцем поселень і ловецьких угідь даного роду. Про це той же Крашенінников розповідає: „На промисли звірячі ходять камчадали по своїх ріках, що може раніше додержувалося строго”¹⁾.

5

Відзначивши в попередньому параграфі, що одне й те слово в мові родового суспільства означало „річку — жінку (мати) — рід“, ми повинні до цього додати, що в мові родового суспільства окремих диференційованих слів, які спеціально означали б „річку (воду)“ й „землю“, не існувало. Отже повторюємо: в мові давнього родового суспільства не існувало окремих слів, що означали б „землю“ чи „воду“, але були слова, що означали „місце поселення по річках даної родової громади“²⁾, а тим самим „землю — воду“³⁾.

За допомогою історично-статіального аналізу розкривається в мові родового суспільства те своєрідне явище, що тесаме слово одночасно означало і землю і воду. Цей факт, такий характерний для семантики мови родового суспільства, завжди викликав здивування й нерозуміння. Буржуазні етнографи й мовознавці, які мали справу з мовами народів, що в них більш або менш збереглись пережитки материнсько-родового соціально-економічного ладу, не раз стикалися з подібним явищем, але вони не могли розібратися й належно пояснити його. І. Н. Смірнов у 90-х роках минулого сторіччя, на-трапивши на той факт, що в сучасних фінських мовах те саме слово означає разом і воду і землю, визначив цей факт як „безглуздя“ і „нісенітницю“. Він спробував шукати якогось, на його думку, логічного виходу і висловив декілька припущень, щоб пояснити незрозумілий йому факт. „Закінчення *ва* заступає в устах росіян, а, певне, навіть і близьких до комі вотяків, закінчення *ма*. Тому, що суфікс *ма* в річкових назвах дуже поширений, ми вважаємо істотно важливим вияснити його справжнє значення. З часів Кастрена повелася думка, що *ма* є фінське *маа* — земля. Авторитет поважного фінолога перешкодив російським дослідникам звернути увагу на ве-

¹⁾ Крашенінников, Описаніе землі Камчатки, ч. II, с. 31: „Розподіл річок між родинами відбувається за добровільною згодою... Видимо, визначення загальних напрямків і річок окремим мисливцем передуває в руках стариків, які роблять призначення відповідно економічній моді, родовитості і, в останню чергу, особистим якостям окремих мисливців“ М. Красцоветаев, Тунгусы мімляського рода, АН ССР. 1935, с. 27, пор. с. 63.

Аналогичні відомості про поділ родової річкової виробничої території, про поділ річок, зваснє тваринних водопоїв, тим то ловецьких угідь у гіляків подає А. Я. Штернберг див. його „Род и семья“.

²⁾ Агласов, який відвідав Камчатку р. 1697, свідчить, що „укріплені селища розташовані так, що поблизу їх були також вигони для оленів; або ці селища з постійних земляних юрт були при гирлах рік, багатих на рибу“. В. Н. Слюнин, Охотско-Камчатський край, 1900, т. I, стор. 16. „Усе осіле населення краю силою обставин прив'язане до гирл річок“ (стор. 420). „Причину такого розташування населення при гирлах річок треба шукати в головних промислах людності та в його виключно рибному споживанні. Піший коряк або камчадал вибирає місце поселення там, де багато риби“ (стор. 419). „Селячись по річці, місцевий житель досягав ще й іншої зручності в своєму житті: долина річки була зручною дорогою в гори для соболиного та лисячого промислу взимку“ (стор. 420). „Осіла камчадальська людність розкидана по річках“ (стор. 450). „Кожне селище розкидане в безладді по берегу річки“ (стор. 518). „Боодячі коряки себе звуть тумугуту, а рибних, тобто, які живуть біля берега, чаучу“ (стор. 376).

³⁾ З слів, що означали „воду — землю“ слід означити „aiga“, яке означає „землю, пісок“, a — пісня, aigr пісок, що має заливо; англо-сакс. éar земля (гумус) (і назва однієї руни). Споріднене з нім. и. ðr пісок, що має заливо. Пор. ір. iрг земля, глина. Сюди ж дн. curr (з aur) піскова дюна (на березі річки). Море, вода. дн. півн. в aurigr (поет.) вогкий; англосакс. éar (поет.) море, пор. ðra Falk-Torpe, 1909, S. 6, 32.

лику недоладність: слово, яке означає „землю“, в сполученні з іншими словами вживається для означення „води, що тече“. Такого безглупдого сполучення назв нема ніде в фінів: західні фіни, мові яких належить *маа*, вживають у назвах річок *joki* (Плюха—*joki*, Сіурна—*joki*, Лива—*joki*), лопарі—*јога*, маньзи, остяки й вогули—*југан*, *јага*, мордва—*лей*, марі—ангер, вотяки—шур, комі—*ва* і *шор*. „Ми маємо, — робить звідціля висновок І. Н. Смірнов, ніяк не згоджуючись, що одне слово може означати і землю і воду,—в закінченні *ма* або слово, що означає воду, рчку в мові якогось зниклого фінського племени, або викривлення комі-пермяцького *ва*¹⁾.

Розуміється, припущення, ніби слово „*ма*“ є „перекручення“ слова „*ва*“, а тому, що, мовляв, „*ма*“ „перекручення“, тому „*ма*“ (земля) і означає „*ва*“ (воду),—є цілком безпідставне.

Автор ніяк не хоче згодитися, що те саме слово означає і воду і землю. Проте в своїй попередній роботі про удмуртів він мусів ствердити, як факт цілком безперечний, чергування „*ма*“ і „*ва*“.

В роботі про удмуртів І. Н. Смірнов писав: „Перше, що впадає нам в очі... — це те, що всі назви стосуються до річок. Своєю будовою всі казви складаються з двох частин: повторної, загальної в кінці, і неповторної, часткової на початку. Повторними частинами є в наших назвах *ма*, *ва*. У Глазовському пов.: Кострома, Барма, Дізма, Лекма, Сізма, Сіма, Лема... Ми виставляємо припущення, що ці повторні в назвах комплекси звуків мають служити для означення понять ріки, річки, струмка. Порівняння з однорідними пермяцькими й вотяцькими назвами виправдують це припущення, на нашу думку, цілком... Пож-*ма* (в вот. краї)—Пож-*ва* (в перм. краї); Віль-*ма*—Віль-*ва*; Нер-*ма*, Нерг-*ва*, Сік-*ма*—Сіг-*ва*; Сізь-*ма*—Сіузь-*ва*... Ці ряди назв, схожих своїми визначальними частинами, дають нам право зробити висновок, що суфікси *ма* і *ва*, зв'язані з тими самими коренями, мусить бути тодіжні зображенням. Через те, що *ва* в зирянсько-пермяцькій говірці означає воду і ріку, ми робимо висновок, що те саме значення має і *ма*²⁾.

Для нас, після дослідів акад. М. Я. Марра, не існує тих труднощів, які існували в 90-х роках минулого сторіччя для І. Смірнова. Ми знаємо на підставі дослідів акад. М. Я. Марра, що єдність слова для означення і води і землі є одна з характеристичних особливостей мови родових суспільств. Однак, знаючи це, ми тимчасом ще не знаємо, чому за доби родового суспільства те саме слово означало і землю і воду. Отже чому? Відповідь на це запитання ми одержимо, якщо візьмемо до уваги, що слова, які в сучасній мові означають „воду“ або „землю“, в мові родового суспільства не означали ані „воду“, ані „землю“, вони означали місце виробничої діяльності роду й родового поселення, виробничо-селищну територію, місцевість, де жила й робила дана родова громада, родове місце поселення: промисл-стійбище роду на ріці³⁾.

¹⁾ І. Н. Смірнов. Перміяки, 1891, с. 79.

²⁾ І. Н. Смірнов. Вотяки, 1890 с. 33—34.

³⁾ Розселення родів «видов» однієї річки по узліссях цілинних пралісів фіксується її за матеріалами Західної Європи. „Назва Geraide вустрічається, правда, лише в пізнішому періоді середніх віків, перший раз, скільки мені відомо, в джерелах 1256, 1266, 1280, 1282, 1289 і 1291 р. р. Але вони розумілися і ділеко раніше під ім'ям ал менд. Про глибоку їх стародавність свідчить уже саме розпланування їх при самому первісному закладенні, у зв'язку з більшою дільністю цих оселень біля общинних лісів уздовж тієї самої річки і т. д., як збереглись „вони і до нашого часу... Кожна герайда обгороджувалася тином“. Antiqu. Palat: eine jede gereidene mit seinem besonderen Eichenhage umfangen und mit seinen Forch-Steinen. „А що словом герайда часто визначалось общинне майно і ще частіше сама община — видно в пам'ятника, що належить до 1426 р., та, крім того, підтверджується силуо пам'ятників в Ельзасі, Пфальці й Рейнгау. Ще в XV в. гайнгерайди звичайно називалися братствами й общинами, отже все ще общинами“. Л. Г. Маузер, Введеніе..., 1880, с. 67—68.

На підставі історичних і етнографічних відомостей, наведених вище, ми можемо ствердити разом з тим, що таким місцем поселення родів були береги річки Берег річки був територією, заселеною даним родом. Тим то немає нічого дивного, що топонімічні слова означають, як про це ми говоримо в наступному параграфі, „берег річки, виробничо й селищно освоєний родом“.

6

Ми відзначили, що те саме слово, яке означало „рід“ (*gens*) і „місце поселення“, що воно означало „місце поселення даного роду“, „родове місце поселення“, конкретний „берег річки, як місце виробничої діяльності й поселення родової громади“.

Що родові (племінні) назви, як топонімічні, тобто як назви „селища“, мали значення „берег“, це можна показати на ряді прикладів.

У статті „Западно-бурятський діалект на матеріалах лексики“, вміщений у ювілейному маррівському збірнику, натрапляємо слово „чахар“. Це слово може бути яскравим прикладом, що етно-гентильні назви є разом з тим і селищно-громадськими, топонімічними назвами. Як відзначає дослідник це слово вживается „в смислі стойбища, стоянки, стана кочевников, места укрепления, погом ограды, двора“¹⁾. Означаючи „рід“, „селище“, воно означає разом з тим і „край“ і „берег“²⁾. Мегрельське *dzga*, що його співставляється з чахар, теж має значення „берег“³⁾.

„Суходіл“, „земля“ були приступні для родових громад тільки як берег. „Зеїля“ була „берегом“. Таке отого жне *землі* — берега“ ми знаходимо в фінській, німецькій, польській, українській; пор. фінське *lannas*, gen. *lantaan* (основа — *lant*) — „берег“⁴⁾.

Земля була берегом, і тому в німецькій мові *landen* „причалювати“, „вийходити на берег“. *Ans Land gehen* — іти берегом. На підставі даних з Полісся Каз. Мошинський твердить: „Словом *läd* слов'яни означали суху просторінь

¹⁾ Слово чахар має „численні семантичні відміни, що історично простежуються від первісних глибоко стародавніх понять, як стан, стойбище, стоянка роду, які переходятуть у свою протилежність: стан поза родом, стоянка іншого роду і т. д., згодом переростаючи в фортецю, монастир, двір в епоху феодалізму“. Ор. сіт, с. 154. Ахад. В ладімірцев, в своїй статті „Mongolica“ (Зап. Колл. Вост., 1925, т. I) вказує, що слово „чахар“ в племінна назва і разом з тим має значення: „місце поселення“, „селище“ „двір“, „огорожа“. „... Досі чагар > чахар, чахар, чахар, чахар означає назу одного південномонгольського племені „чахар“; у старій монг. писм. слово чахар уживалося в іншому значенні. Так у монг. Ганджуре в такі фрази: „проповідувати на круглому дворі“; „перебувамо на дворі з огорожею, збудованою з камішу“. Отже монг. чахар означало ще „дір“, „селище“, „місце“, м. б. „замок“ „двір“. Дуже близькі значення слова чахар відзначено в осман. і джагат: місце укріплення, оточене стіною, що поза фортецею; військовий табір поза міськими стінами; укріплення огорожею; стан кочовників, з огорожею навколо“.

²⁾ „Слово заңа полісемантичне, непізнього походження, означає „край“, „берег“, „границя“, „комір одежі“; до всього цього в бурятській воно ще має два значення: „початок“, „кінець“; як видно з звучання, ще недиференційоване... Коли спочатку простежити історію першого слова як „початок“ і „кінець“ у бурятському значенні, то можна знайти його корінь у племінній назві. АН ССРР Марр, 1935, с 152—153.

³⁾ „Його (слова чахар — В. Т.) широке, майже світове розповсюдження наштовхує нас також на думку, що воно не виникло на основі замкнених етнічних груп, а зустрічалося по всьому простору від Каспія до берегів Тихого океану. Так, напр., джаңа за звуковою і семантичною закономірністю збігається з наведеним Н. Я. Марром мегр. словом *dzga* (множ. *dzgal-e-f-i*) „берег“, „край“, з укороченням і оголосленням свіст. групи й одзінченням спіранта, з його еквівалентним шумом *zag* i арм. *tcag*. АН ССРР Марр, 1935, с. 154.

⁴⁾ W. Thomsen, Über d. Einfluss d. germ. Spr. a. d. fin.—lapp., 1870, S. 148. Див. нашу статтю: „К палеонгологии слова лядъ, лядина (land)“. Язык и мышление, 1936, кн. VI — VII, стр. 43—78. Інститут языка и мышления им. Н. Я. Марра АН ССРР.

серед багон та вогких лісів, берег, острів, високе сухе місце в болотяному лісі¹⁾.

А. С. Афанасьев-Чужбинський у своєму словнику укр. мови відзначає той характерний процес стадіального розвитку значення слова „берег“, коли слово „берег“ починає набувати значення „земля“: „Берег не завжди означає землю, що йде тільки по краю ріки, а й ту, що віддається від останнього іноді на значну відстань“²⁾.

У статті L. Tesnière-a про слова, які в слов'янських мовах означають „край“, „межа“, відзначено, що ці слова, між іншим, означають таксамо й берег, а також і селище (марку)³⁾. Л. Г. Мауер зного боку показує, як слова „bördēn“, „buren“, „geburen“, „geburthen“, означаючи „марку“, „сільську громаду“, „огорожу“, „округу“, „край“, „межу“, „грань (— ицю)“, означають таксамо й берег ріки⁴⁾.

Не тільки на матріархальній стадії родового суспільства, а й на патріархальній, при переході від доби привласнення готових продуктів природи до доби запровадження хліборобства й скотарства,—берег річки не губить свого значення виробничої селищно-родової території. Нам не раз доводилося писати про лядне хліборобство, про підсічне хліборобство на лядах. Це хліборобство, що його звичайно звати „лісовим“, слід було б назвати також ще й „береговим“. Г. Глінський, якому належить одна з кращих статей про лядне хліборобство, зазначив, що ля(н)до треба випалювати тільки на узлісі, а ніяк не всередині лісу. Берег, як лісове узлісся, узлісся цілінних пралісів, вибирається не тільки залежно від зручності даного місця для розташування жител, а й з огляду на відповідність берега-мила виробничо-господарчим вимогам даної хліборобської системи.

¹⁾ Arch. nauk. antropol., 1921, V, I, c. 9. Польське *ład*—край, земля, берег, див. I. Karłowicz, 1903, III, c. 16. Слово марка теж вживалося в значенні берег, см. лат. *margo*—край, гор. дзв. *marka*—кордон, межа, покордонна область, марка, англосакс. *meare* та саме. А.-іса. *mark*—ліс.

²⁾ A. С. Афанасьев — Чужбинский. Собр. соч., 1892, т. IX, с. 298.

³⁾ L. Tesnière, Les noms slav. de la frontière, Bull. soc. ling., 1930, XXX, p. 180.

⁴⁾ „Borden, Buren, Geburen и Geburthen, що зустрічаються подекуди в пам'ятках, були, без сумніву, такими ж меншими чи більшими селянськими громадами або марками. Що під Зесткою бердою, напр., ... перші розуміюся не що інше, як марка, — це доводить уже саме слово берда. Так звалися взагалі плоскі і родючі місцевості або податкові округи і т. ін. Але правильніше виводити це слово від ст. -нім. *bord* або *borte*, у нов.-фріз. *boerd*, тобто край, околиця або границя (Schmeller). Воно вживалося через це, в розумінні стіноподібної огорожі (Rosengarte, 167: *dar umme gêt ein mure, daz ist ein borte fin*) або в розумінні родючої рівнини, обмеженої берегом ріки і т. д. У своему первісному значенні краю або границі, слово це збереглося і до нашого часу в анг. словах *border*, *borderer*, *bordering* *bordure* і т. д.; у французьких словах: *borde*, *bordure* і т. д. а також і в німецьких: *Bord* (корабля), *Borde* (кайма, в розумінні прикраси) і ін... Але що в Саксонії, напр., під цим словом розумілись і земельні марки, видно з *Annal. Petav.* (784 р. у Pertz-a 1,17: *sedit dominus rex Karolus Heris-burgo, et Franci sederunt in gyrum per borderes*), де за загальним розумінням мови під словом *borderes* розумілися не самі тільки доми, але скоріше сусідні марки, по краях яких жили франки. Через це слово: *Börde*, у своему первісному значенні означає не що інше, як польову і лісову марку, де містилось і місто Зест⁴⁾. А. Г. Мауер. о. с., с. 69. „Так само, як і з'єстська берда, утворився маєток Гладбахського абатства в Юліхському герцогстві, і до того спочатку в двох великих селянських громадах, з яких одна мала в собі вісім, друга—дев'ять сотень, або дрібних селянських громад. Ці дві громади називались і Ober i Nieder Gebure, а в пізніший час перекручені Ober i Nieder - Geburth. У тому самому значенні в лості, округи зустрічається і слово *Geburde* вже в акті земського миру 1307 року: „die in der geburde Wohnhaft sind“—„allen den clostern, die in der geburde ligent—umbe Rotvile und in der geburde“ (Pertz, III, 488—9). Нарешті, слово *Bür* або *Buer*, в дуже поширені в північній Німеччині (в старій Саксонії) назава для ділянки, що належить до села і виділена з великої відкритої марки, яку звичайно називали ще і селянською общинною або сільською маркою. І тепер ще така селянська громада (*Buur* або *Bauerschaft*) подекуди носить там назву *Bört* або *Beurt*. Слово *Borde* (*Welker vser borghere wonet up der bôrde*), що зустрічається в геттінгенському міському праві, видимо, також треба розуміти як міську округу або марку“ А. Г. Мауэр. Введ. в ист. общин. устр., 1880, с. 71.

„Повинно звертати увагу на те, чи розміщені призначувані (до випадювання) ділянки на краю лісу, а чи всередині його, бо від цього також залежить їх родючість. Досвідом доведено, що для успішного врожаю хлібів по лядах необхідно, щоб до них був, хоч з одного боку, вільний приплив повітря. Якщо лядо навколо обложене лісом, то хліб сильно хворіє, вилягає, з'явлює череззерницю або ж підпадає головні, а в північних губерніях навіть і зовсім пропадає. Шкідливі випари, застоюючись у тиху погоду над середлісним засівом на протязі всього дня, сильно пошкоджують засів, а нерідко і зовсім вищать його. Щоб запобігти цьому лихові, в північних губерніях вирубують площу, втрое більшу проти тої, яка потрібна для засіву, або проводять просіки до намічуваного засіву, за напрямком вітрів, які панують у літній час. У середніх губерніях уникають розбавлення ляд на середлісних ділянках тим охочіше, що цим певніше запобігають лісним пожежам”¹⁾.

Ми підкреслюємо вагу наведеного уривка з праці Г. Глінського; адже нам тепер стає цілком ясно, чому на середньому ступені варварства хліборобські родові громади займали миси на стикові двох річок, високі береги: це відповідало також, між іншим, і основним виробничим особливостям лядного хліборобства.

7

Переносячи на первісне суспільство явища, характерні для буржуазно-феодального суспільства, виходячи з думки, що „селище“ споконвіку складалося з „окремих“ будівель, що „село“ — це „сума“ „жител“, Л. Г. Мауер висловлює думку, що „село“ одержувало називу від „жител“, в яких воно складалося. „Село“ часто діставало свою назву від жител, які в ньому були. Воно називалося *ad eibi* або *adaibol* від північних *by*, *boel*, *bol* чи *bool*, тобто житло (*Gragas*, *index*, см. *bolstadr*; срв. *Richthofen*: *bold*); від англо-саксонського *botl*, або *bold* (L. Jne, c. 67, 68; L. Alfred, c. 37) і старо-саксонського *bodl* або *bodal*, тобто дім чи житло, (*Schmeller*, *Gloss. sax.*, p. 14, *Richthofen*, p. 656), ідуть дуже звичайні, особливо в півн. Німеччині назви місць, які закінчуються на *bell*, *bold*, *böll*, *bull*, *büttel* і т. д. (іноді також і в півд. Німеччині, напр., *Büttelbrunn* у Франконії), далі від *Haim*, *Heim* або *Haam*, тобто дім, особливо батьківський дім чи батьківщина, від *Nam*, у Баварії *Kam*, тобто житло, від *Haus* або *Hausen* і *Hof* або *Hofen*, у Баварії *Kof* або *Kofen* (*Schmeller*, *Gloss. Sax.*), сила назв, у склад яких входить *heim*, *ham*, *haus* або *hausen*, *hof* або *hopen* і *kof* або *kofen*²⁾.

Розуміється, антиісторичне, ангистадіальне твердження Л. Г. Мауера, ніби село „одержувало називу“ від жител, не відповідає ані даним історії матеріальної культури, ані даним мови. Як показують дані мови, в мові родового суспільства і „село“ і „житло“ означалося одним словом. Село сільської громади з окремими будівлями, в яких живуть окремі „вузькі“ родини, — це явище характерне для останнього етапу архаїчної формзації; для попереднього ж етапу властиві великі спільнотно-родові житла. Цілком зрозуміло, що на стадії давнього родового суспільства, коли дане селище було спільним селищем одного родового колективу, назва житла не могла протиставлятися називі селища. У мові родового суспільства не могло існувати окремої диференційованої назви житла в її протиставленні назві селища, отже і селище не могло бути назване назвою житла, навіть якщо рід жив не в одному житлі, а спільно в декількох. Саме тому, що рід жив спільно, тому, що не виникли, не розвинулися суспільно-виробничі причини для диференціації, для розмежування й відокремлення спільнотного села й окремих, приватних жител, то не було й відповідної назви. Адже й окремі житла лишалися спільними житлами роду.

¹⁾ Г. Глінський. О лядн. полев., Журнал мин. гос. им., 1854, I, с. 40.

²⁾ Л. Г. Мауэр. Введ. в ист. общин. устр. 1880, с. 20.

Л. Г. Мауэр ф'ксує те, що в давній мові „Hof“, „curtis“ означає „житло“ (sala), але цьому характерному фактів дає невірне тлумачення. Так, він пише: „Тим часом уже дуже рано звикли розуміти під словом Hof (curtis) (Urk., 791 і 876 у Нейгарта I, 103, 405, Capit. 812 у Пергда III, 176—8) також і саме житло, тобто кімнату (sala) (Lex. Alem., t. 81, с. 1; L. Longob. I, t. II, с. 4), або панський дім (casa dominicata) і тому вважати цілком тогожними дім і двір“¹). Розвиток ішов навпаки: дане матрогоентильне слово-назва спочатку означало рід, родову берегову стоянку, родове селище, розташоване на березі річки. Такі ж слова, що мають значення окремого житла відносно селища, окремого двору в селищі, селища в його прогиставленні дворові й жиглу,— це все стадіально пізні слова, і розвинулися вони з попереднього комплексно-недиференційованого слова, що означало і жінку, і рід, і річку, і берег, і селище-громаду, і житло, і вогонь, оскільки початкове селище було стійбищем роду, а родове стійбище було вогнищем, родовим вогнищем, родовим вогнем.

Акад. М. Я. Марр підкреслив, що „материалные, стихийные огонь и вода“, не є початкові, а вже стадіально пізніші. Початкове слово „огонь“ є не спеціальна назва матеріального, стихійного „вогню“, вогню як стихії, а слово, що означало родовий вогонь, родове вогнище-житло, селище-громаду. На ранніх стадіях суспільно-виробничого розвитку людства лодське жигло було вогнищем: розкладеним вогнем, як і стійбище було так само вогнем. Мова зберегла для нас цю архаїчну тогожність „села“, „житла“, „вогню“, „стійбища з розкладеним родовим вогнем“—„вогнища роду, розкладеного на березі річки“.

На самому початку нашої статті ми наводили цитату з акад. М. Я. Марра те місце, де він відзначав, що те саме слово, а саме „hūr“ у вірмен означає „вогонь“, у басків „воду“. Для нас з погляду дослідженого нами єдиного семантичного пучка, що був властивий мові родового суспільства, з погляду відзначеного семантичного ряду, така стадіальна семантична сполученість „води“ й „вогню“ цілком зрозуміла, як і спільність значень „вода“ й „земля“ або „вода“ й „жінка“.

Що ми, включаючи значення „вогонь“ в аналізований топо-гентильний семантичний ряд і шукаючи пояснень для слів „село-жигло-вогонь“ саме з погляду відзначеного єдиного семантичного пучка, не робимо ніяких викривлень, це видно з того, що одним словом означається „берег“ і „овин“. У К. Рамма ми знайдемо близький доказ, що „Berg—Scheune“, „гора“—„берег“—„овин“²).

8

Слово „лядо“ в українській мові на волинському Поліссі означає: „возвишенное место в лесу, заросшее строевой сосной“, слово „лядина“—„сосну, растущую на ляде“³). Нідалекій півночі Росії слово „лядо“, „лядина“ означає таксамо „участок леса, лежащий возвышенено над уровнем близайших вод и заросший густым, но тонкомерным лесом“⁴); „лядина“—„сухое место, на котором растет крупный лес“⁵), „лядина“—„лес“ (Новгор., Тихвин.. Оло-

¹) Л. Г. Мауэр. Введ. в ист. общин. устр., 1889, с. 23.

²) Зазначивши, що „Berg“—„овин“, спорудження з жердин з дахом („Ruten“, rode; у Дітмарці Verrodenbarg), був пошарений у Голандії, був колись поширенний й у Німеччині, К. Рамм посилається на гlosу, де horreum перекладено як barg. Він віссказує також Berg—(stadel)—стодола) з польск. brog, чеш. brah, brh, укр. обора, літ. baragas. K. Rhamm, D. Grosshufner d. Nordgermanen, 1905, S. 124.

³) Б. Д. Гринченко. Словарь украин. языка, 1907, I, с. 391.

⁴) В. И. Гомилевский. С крайнего севера евр. Россия, 1878 і П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие вост. Европы, 1932, с. 7.

⁵) Дополнение к опыту великогр. словаря, 1858, с. 107, В. Даль, 1914, II, с. 722.

неч.)¹⁾; в білоруській мові: „лядина—лядо, покритоє молодым лесом”²⁾. Ми знаємо, що слово „лядо”, „ляда”, „ля[н]до”, *ląd*, *lan-d* означає „берег” (*Ufer*), але воно ж означає і „ліс”, „сосну”, „кущі” (див. у бретон. мові *lann*); отже первісно воно означало „берег річки, порослий лісом”. „Землі” не було; не було землі поза лісом; землею, суходолом був „лісовий берег річки”. Слово *lan-d*, як і інші подібні топонімічні слова, початкового значення „земля” не мало³⁾. Взявши до уваги, що, приміром, у кельтських мовах слово „lann”, „land” означає „село”, „дівр”, що в українській мові „ляда”, — „дошка, якою закривають хід на горище”, „опускні двері в погріб”⁴⁾; що в німецькій мові „дошка”, „віконниця”, „lade” — „лар”, „ящик”; угор. „lada” те саме, що польське „lada” „drág” (дрючик); чеське „lat” — „обапол”, „деревина”; що ниж.-нім. „lehde”, „leede”, „lede” *Lagebalken am Gebäude*, ми впевнимося, що слово ля [н] до означало „село—житло—берег—ліс”, було типовим селищно-топонімічним словом. Чи ж етногентильним? Пор. „лядський”— „польський”.

Селищний термін, який означав „громаду” і „громадське селище”, „громаду-селище” (спочатку певне родову громаду й родове селище, тоді сільську сусідську громаду й селище) означав разом з тим і ліс-берег.

Вище ми відзначили, що слово „gereide” за німецькими середньовічними джерелами означає „громаду”, „громадське майно”, „артіль”, але воно ж означало й „ліс”, адже ми маємо характерне двоплемінне скрещення *die Hein—gereide*, яке перекладається в документах, як *silva*, а іноді додається *walt*⁵⁾.

Ми зафіксували наявність у мові родового суспільства топогентильних слів. Так само ми могли впевнитися, що ці топогентильні назви були не абстрактними назвами взагалі, а конкретними назвами берегів річок, берегів родових річок, додамо, берегів, укритих лісами, і не взагалі лісових берегів, а берегів як місце поселення-промислу даного роду. Слово, що означало „берег”, було селищним терміном, чи, краще сказати, селищно-виробничим терміном. З цього приводу дуже цікаво відзначити, що в нижній Саксонії члени громади звалися „гольтами” (*Holt-silva—līc*)⁶⁾.

Адже за доби родового суспільства в умовах первісних пралісів, коли боротьба з пралісами тільки починалася, єдиним можливим місцем поселення родової громади був *Berg* — берег, високе сухе місце („мис”, „острів”), укрите лісом. Слово марка, яке передавалося в латинській мові то *villa*⁷⁾, то *territorium*⁸⁾, означало одночасно і „громаду” і „ліс”.

1) Опыт областного великор. словаря, 1852, с. 108.

2) В. Н. Доброловський. Смоленський обл. словар, 1914, с. 392.

3) „Фінськ. *lante*, рівнина—низький та інше (ланське *luow'de*) с-н. *landa*, черем. *landem* — низина, *landaka* низьке місце особл. в лісі, вот. *lud* поле, рілля, священий гай; комі *lud* луг. Сам. *lamdo* низький; гот. *land*, швед. *linda* лядо, підсіка, дшвед. *lunder*, швед. дан. *lund* гай, ліс, діра. *land*, *lann* поляна, відкрите місце, дболг. лядина, рус. ляда, чеш. *lada* поле, дпр. *lindan* долина“. В. Collinder, Indo—uralisches Sprachgut, Uppsala, 1934, с. 63.

4) Ф. Пискунов, Словм. укр. мови, 1873, с. 61.

5) Порівн. у Марра: „Не було б ніякої „фонемної“ мови без такого скрещення, яке пе-режитково проявляється в наш час і яке можна ілюструвати на одному прикладі з вітської мови. Вотяки називають землю „му“, іде вони називають її і „музем“. Йому треба сказати „му“ (рідне) і „зем“, засвоєне від росіян у процесі безпосередніх стосунків. Коли в стародавні часи слова скрещувались, то були інші умови, і скрещення масово проходило відповідно особливим процесам, що мали зовсім інше масово-творче значення“. Н. Марр. К вопросам об истор. пр., Ізб. р., 1934, III, с. 178.

6) Це відзначав Л. Г. Мауэр, але пояснення, яке він дав цьому фактovі, цілком фантастичне: „В Нижній Саксонії самі члени общини називалися гольтами (від *Holt*. *silva*. *līc*), бо самі тільки ліс залишався в непрільному володінні общини, яка через це справді стала лісовою общиною“. Л. Г. Мауэр, Введение..., 1880, с. 45.

7) Л. Г. Мауэр, Введение, 1880, с. 46.

8) Л. Г. Мауэр, Введение, 1880, с. 59. „Через те, що первісно марки видимо складалися здебільшого з лісу, то цим (?) і пояснюється, чому в стародавніх північних мовах слово

Звідціля ми повинні чекати, що слова, які в мові родового суспільства означали „родові місця поселення на берегах річок, порослих лісом“, „родові житла—селя на високих лісових горбах“¹⁾,—у мовах на наступних стадіях суспільного розвитку, на яких єдиний семантичний пучок розкладається, диференціюється, ми зможемо натрапити на слова, що в тих або тих сполученнях можуть дати такі сполучення значень, як, приміром, „гора-ліс“. Г. Ільїнський у статті, вміщенні в „Archiv für slav. Philologie“ за рік 1906 (т. XXVIII, с. 454), стверджує, приміром, що слово „гора“ в південнослов'янських мовах та в літovській мові означає „ліс“, „маса дерев“. Однак чому „гора“—, ліс“, це лишалося для буржуазного дослідника неясним, і він хибно пояснював наведений факт так, що, мовляв, назва „ліс“ була метонімічно або метафорично перенесена на „гори“ й „скелі“, вкриті лісом. Пояснення аж ніяк невірне. Ми знаємо тепер добре, що справа не в метафорах і метоніміях, а в особливостях мови й мислення на певній стадії суспільно-виробничого розвитку, коли місцем поселення і виробничої діяльності родових громад були вкриті лісом високі береги родових річок і коли слово, що означало це родове селище, означало і ліс, і гору (горб)

З аналогічних слів „гора“, „ліс“ можна назвати, наведене Г. Ільїнським у тій же статті, грецьке „брорά“—, ліс“, д.-інд. drumā-s—„дерево“, рос. „дром“, „дрем“, „дремучий лес“.

Відкидаючи індоевропейську формалістичну фразеологію Ст. Младенова, ми знаходимо в Младенова досить цікаві зауваження, а саме, що „граб“ і „гора“, „граб“—„горб“ мали первісно тотожне значення. Семантичний аналіз слова „граб“ привів Ст. Младенова до висновку про тотожність „граб“—„горб“ (до речі, саме цього останнього слова Ст. Младенов і не згадав), „граб“ „гора“, „граб“ (гора) „ліс“,—що цілком відповідає особливостям семантики доби родового суспільства.

Давнє—болг. „гръм“, ново—болг. діал. „гръм“, „гръм“, „гърм“ („храстъ“, „дръво“ „шумка“, „куст“), сербо-хорв. „grim“—„кущ“, „рід дуба“, словен. „grm“—„кущ“, давнє-руське „гръмъ“, „грэмъ“, „громъ“—„кущ“, „огород“-(сад) лишилися в Бернекера без пояснень²⁾. Пор. літ. krūmas—кущ, д. інд. gúlmas—кущ. Ст. Младенов наводить також д.—в.—н. grana, англо-сакс. gronu, granu, д. ісл. gron—сосна; гот. д.—в.—н. gras, gruoni—„зелений“ і а.-сакс. groeni, англ. green. З другого боку д. болг. жръдь, рос. жердь м. б. віставлени д.—в.—н. gerta, а.-сакс. gierd, н.в.-нім. gerte³⁾⁴⁾.

Беручи до уваги „гром“—„громада“, а також, що в англо-сакс. growan, д.—в.—н. gruoran, д.—ісл. grota значить „rosti“ (resp. „рождати“)—ми і в данному комплексі вияснююмо окремі залишки того єдиного топогентильного, селищно-громадського виробничого семантичного пучка, що був властивий мові родового суспільства, але зберігся, розкладвшись, тільки в окремих семантических зв'язках.

mark, maurk, mörk своїм значенням переходить одно в друге і чому слова: mark і maurk між іншим могли означати і ліс (mörk)¹⁾. Л. Г. Мауэр. Введ. в ист. общин. устр., 1880, с. 45. Слово марка, як і bord, означало так само „межу“, „край“; це підкрослює, між іншим, Л. Теньєр,—але він помилково вважав за початкове значення саме „межу-кордон“, ігноруючи, що марка—топогентильний термін.

¹⁾ Порівн. в „Описаний Сибірского царства“: „А живут у лісах темних над водами; зимові юрти дерев'яні в землях, як у погребах“.

²⁾ E. Beugelscker, Slav. etym. Wb., 1924, I, S. 358-9.

³⁾ A. Walde, Lat. etym. Wörterbuch, S. 282.

⁴⁾ Приймаючи це співставлення, Ст. Младенов вважає на цікаві паралелі до слов. гром—спис, гръм, грабръ—ліс, дерево та до грецьк. бόρο—дерево, спис поруч з д.—болг. древо. Afslav. Ph., 1911, XXIII, с. 12.

Уже з фактів, наведених в попередньому параграфі, ми могли бачити, що слова, які означали „ліс“, „дерево“, означали разом з тим і „спис“, „знаряддя полювання“, „знаряддя праці“. Недиференційованому характерові знаряддя відповідає єдність слів, що означають знаряддя й матеріал, з якого ці знаряддя зроблені. Відповідно до того, що той самий камінь може бути використаний як ніж, сокира, молоток тощо, цей камінь означається таксамо одним словом: „ніж-скребачка, сокира-молоток“. Тотожності знаряддя відповідає тотожність назви, що одночасно є назвою матеріалу й знаряддя¹⁾. О. Шрадер, спинившись на питанні про „сокиру“ і роблячи спробу розв’язати це питання за допомогою мовних джерел, співставивши грецьку назву сокири „πέλεκυς“ та давньо індійську „paraśū“, зауважує: „На підставі наведеної паралелі ми не можемо вивести, яка була ця іndoевропейська сокира“. Він доходить до пессимістичного висновку, що „за допомогою самої тільки мови ми не зможемо скласти і найменшого уявлення про реальний вигляд давньої сокири, до того ж ми маємо нахил надавати надто сучасне забарвлення²⁾. Розуміється, ця „іndoевропейська сокира“—це тільки „іndoевропейська фікція“, фікція буржуазної іndoевропеїстики, а втім, використовуючи дані мови разом з даними історії матеріальної культури, з допомогою палеонтологічного аналізу даних мови, цілком чітко зберігаючи історично-стадіальну перспективу, ми можемо розв’язати те питання, яке буржуазний дослідникуважав за нерозв’язне.

За доби давнього материнського родового ладу, за доби т.зв. „кам’яного екіпу“, особливо на ранніх його стадіях, те саме знаряддя служить для різних цілей. Диференційованих знарядь не існує, існують універсальні знаряддя, що використовуються функціонально: „ніж-шкребачка—сокира-молоток“³⁾. Так, приміром, у тасманійців існувало одне універсальне кам’яне знаряддя, що звалося *tero-watta*. Підсумовуючи наслідки вивчення цього знаряддя, А. Б. Піоторовський пише, відзначаючи відповідність єдності знаряддя та єдності назви: „Те саме знаряддя,— пише А. Б. Піоторовський,— було, щоб різати, шкrebти, рубити. За допомогою *tero watt* тасманійці здирали шкуру й різали тушу забитої кенгуру, опосумів та інших сумчатих, різали м’ясо, робили зарубки на деревах, щоб легше було лізти на дерево, загострювали списи, обробляли палиці. Тим же *tero-watta* зрізали волосся в жінок, скребли червону охру, якою, змішавши її з жиром, тасманійські жінки мають звичку мастити своє волосся“. Відзначивши цю функціональність різноманітність даного кам’яного знаряддя, А. Б. Піоторовський додає: „На універсальність *tero-watta* (*tronatta*, *trowatta*) вказує відсутність у тасманійських мовах слів для означення знарядь: усі кам’яні знаряддя означалися тим самим словом, що походило від слова *trona* „камінь“, який і був матеріалом виготовляти ці знаряддя“⁴⁾.

1) Так само, як і в назві „житла“, назва будівлі й назва будівельного матеріалу сполучаються. Назва житла була тотожна з назвою матеріалу, з якого житло було зроблене.

2) О. Шрадер. Индоевропейцы, 1913, с. 36.

3) Г. і А. Мортільє писали про знаряддя найдавнішого типу: „Це було перше знаряддя, що ним користувалися для різноманітних цілей. Залежно від форми відбивки та способу окопювати рукою, воно могло служити сокирою, різаком, ножем, пилкою, свердлом, різцем, вожижами і т. д. Зважаючи на потребу та обставини, застосовували то вістря, то гострі краї. Користувалися навіть сподом.“ Г. і А. Мортільє. Доисторическая жизнь, II. 1903, с. 118—119; Г. Обермайер, Доисторический человек, с. 123; В. И. Равдоникас, Маркс, Энгельс и основные проблемы истории доклассового общества, Изв. ГАИМК, 1935, в. 90, с. 166-7.

4) А. Б. Піоторовский, Тасманійцы, Советская этнография, 1933, № 3—4, с. 167.

Повторюємо: недиференційованості знаряддя відповідає недиференційованість назви, при чому слово, що означає „знаряддя“, означає й „матеріал“, у даному разі камінь. Так відкриваються шляхи для дальших досліджень: вивчаючи палеонтологію слова, що означає „камінь“, ми чекатимемо, що воно означатиме також і „знаряддя“. При чому дане слово, яке означає „знаряддя“— „камінь“, належить єдиному семантичному пучку: топоматротентильному.

Якщо в вогнях „kort“ означає „сокиру“, а в вірмен „kar-kar“ значить „каміння“, „купу каміння“, ми на підставі попереднього аналізу, знаючи, що назва „каміння“ і назва „знаряддя“ в мові давнього родового суспільства сполучалися, можемо стверджувати мовно-стадіальну спорідненість вогняного kort і вірменського kar. Так само, коли баскська мова дає „ays-kora“— „сокира“, ми, припускаючи, що це слово є схрещенням різних, але з тотожним значенням племінних слів, з яких одне „kora“ є вже відоме для нас „kar“, „kor-t“ і означає „камінь“,— відносно першого „ays“ теж повинні будемо приступити, що й це слово первісно означало „камінь“¹⁾.

Повернемось тепер до тих слів, що їх навів О. Шрадер і що означали „сокиру“ в грецькій та д.-індійській мовах. Додавши до цього ще з рос. та укр. мов слово „палка“ („ковинка“, „деревина“), співставляючи лінгвістичні дані з археологічними даними, беручи до уваги, що первісні знаряддя були універсальними знаряддями, ми тепер можемо зрозуміти, чому слово того самого пnia означало і „сокиру“ (очевидно „спис“) і „палку“ (див. наведені вище в попередньому параграфі співставлення „спис“— „дрючок“²⁾).

Це, зрозуміється, величезне досягнення: за допомогою палеонтологічного аналізу мови мати можливість вияснити, знати, як за доби „кам'яного віку“ в родових громадах Європи—Азії звалося „знаряддя—матеріал“. В кам'яний вік ми вже входимо не „безмовними“.

10

Як відзначає Фр. Енгельс, перед добою відкриття Америки північно-американські індійці були організовані в роди, за материнським правом (*in Gentes nach Mutterrecht*) „Окремі роди, пише Морган, звалися за назвами тварин; у деяких племін, приміром, мокі Аризони, члени роду своє походження ведуть від тварин, ім'я якої вони носять. Рід Гайстра в Оджібев має таке ж вірування; в деяких племенах родовичі не можуть істи тварину, ім'ям якої вони звуться“³⁾). На це характерне явище доби материнського родового ладу вказує й Фр. Енгельс⁴⁾, факт, на який слід звернути увагу і який розкриває нам хід і рамки розвитку даного топоматротентильного семантичного ряду, стадіальну особливість мови доби родового суспільства, в якій (мові) ми настрапляємо на єдність, на тотожність назви роду й тварини. У мові доби ма-

1) „Ще до яфетичного підходу баскознавці звертали увагу на генетичний зв'язок баск. ayskora, aizkora „сокира“ і ayd, aitz „камінь“ для обґрунтования давності баскської мови, в якій термін безперечно металічної культури „з а л і з н а“ сокира зберігає в собі ще уявлення про камінь, первісний матеріал, із якого виготовлялася сокира, зрозуміло, кам'яна сокира“. Н. Я. Марр, Средства передвижения..., Изд. раб. 1934, III, с. 149. „Те саме сал.-іонське двоплемінне схрещене слово, але з оканням, саме kort є збереженням від іонського племінного слова подібно до баскського ar-d ay-d ay-d тільки початкового приголосного, та й його не характеризовано, тобто без фрикативності, в вигляді лише t. ми спостерігаємо в вогняній у значенні „сокира“ Н. Я. Марр, Средства передвижения..., Изд. раб., 1934, III, с. 150.

2) Ми маємо назви, що з них деякі свідчать про назви знарядь, зроблених з дерева, а деякі з каменю.

3) Fr. Engels, D Ursprung d. Familie, 1934, S. 74.

4) L. Morgan, Houses and House Life of American Indians, p. 9.

5) Fr. Engels, D Ursprung d. Familie, 1934, S. 72: у племені Сенека окремі роди мали назви за тваринами: вовк, ведмідь, черепаха, бобер, олень, кулик, чапля, сокіл.

теринського родового суспільства назва роду є назва „матері-роду“, „роду-породіллі“, „роду-родительки (родоначальниці)“.

Отже роди, організовані за материнським правом, носять назву тварин. Назва роду—назва тварини. Рід і тварина називаються одним ім'ям. Тим то вірування, що рід гайстра чи вовка походить від „гайстра-родоначальниці“, „вовка-родоначальника“, щільно пов'язане з мовою, адже назва роду є матрогоентильна назва. Пам'ятаючи, що в мові родового суспільства кожна родова назва є топоматрогоентильна назва, ми стверджуємо наявність у мові родового суспільства терістопогентильних слів.

Палеонтологічний аналіз даних мови дає нам багато прикладів теріотопонімичних слів, де сполучуються назви тварини, птаха, риби з назвою місцевості (прим., „кулига“—„кулик“, грецьке ἔλος одночасно „болото“ й „болотяний птах“, ἔλλος—олень). Звідціля можна зробити висновок, що мові родового суспільства були властиві слова, які означали „місцевість-дичину“, „місцевість в дичиною, що водиться тут“. Одним словом означалися і місце, де полювали, і дичина, на яку полювали ловецькі родові громади. Таке твердження ми висловили в нашій попередній роботі: „До палеонтології слова ляда land“, але воно часткове. Адже тут узято до уваги тільки теріотопоніміку, тим часом слід говорити про теріотопогентильні слова. Слово, яке означало „місцевість-дичину“, означало також і „родовий колектив“ „мисливців-родовичів“, що полювали в даній місцевості на дану тварину“ і, слід додати, і „процес полювання“ і „знаряддя полювання“. Для нас, що звикли до семантично-й граматично-диференційованих слів, досить важко засвоїти цю таку стаїально-відмінну мову.

11

Ми відзначили деякі характерні моменти й деякі семантичні особливості мови на стадії материнсько-родового суспільства. Постає питання,— а чи можемо ми відзначити стадіальні зміни, що сталися в мові з переходом на наступну стадію, на стадію патріархального родового суспільства? Так, можемо!..

На зміну родові, заснованому на материнському праві, приходить рід, заснований на батьківському праві. „Der Umsturz des Mutterrechts war die weltgeschichtliche Niederlage des weiblichen Geschlechts“, — відзначає Фр. Енгельс¹⁾). Відповідно до цього матрогоентильні слова-назви замінюються патрогоентильними: рід зветься не за матір'ю, а за ім'ям батька. Матроніміка стала патронімікою²⁾.

На зміну материнському родові приходить „патріархальна родина“, яка, за визначенням Карла Маркса, означає „організацію певного числа вільних і невільних в одну родину під батьківською владою голови родини“³⁾). З'являються нові суспільні взаємини, з'являється нове слово. Фр. Енгельс та К. Маркс дали відповідний аналіз слова „familia“. Підкресливши, що „найістотніше“ для патріархальної родини є „die Einverleibung der Unfreien und die väterliche Gewalt“, включення до складу родини невільників та батькова

¹⁾ Fr. Engels, D. Ursprung d. Familie, 1934, S. 41.

²⁾ На середньому ступені варварства на вищому родові назва = назві шляхетної родини в роді, див. у Фр. Енгельса про „die Bildung einer Adelsfamilie in jeder Gens“ у зв'язку з „Uebergang zum Vaterrecht“. Fr. Engels, D. Ursprung d. Familie, 1934, S. 136. Так прим. slahtha — Ge — schlecht (рід) — укр. шляхта, теж на Балканах: „Sciata „parentela, progenitus“ in Mittellatein Dubrovnik, ahd. slatha, REW, 8090 P. Sk ok (Zum Balkanlatein, IV, ZfromPhil, 1934, IV, 4—5, S. 495). Так само, як slatha—Geschlecht — стадіально: шляхта, так само bar, boj, bol, kon (прим. kon-konyng).

³⁾ Fr. Engels, D. Ursprung d. Familie, 1934, S. 42.

влада, Фр. Енгельс додає, що „найдосконалішим типом цієї родинної форми є римська родина“. Стадіально-історичний аналіз слова „familia“ доводить, що „die Einverleibung der Unfreien“ є основне в цьому слові. Слово familia, стверджує Фр. Енгельс, у римлян означало навіть спочатку не шлюбу пару, не чоловіка й жінку, не батьків та дітей (das Ehepaar), а „рабів“ (Sklaven). Familia, відзначає Фр. Енгельс, є „сукупність рабів, що належать одному чоловікові“¹⁾). Familia-famulus!

...Так за допомогою семантичного аналізу виясняються ті процеси, що точилися в мові і суспільстві на певному ступені варварства.

Для історика матеріальної культури особливий інтерес має той факт, відзначений акад. М. Я. Марром, що на середньому та вищому ступенях варварства, коли з'являється метал і металеві вироби і на зміну кам'яній сокирі приходить бронзове або згодом залізна сокира, на цю останню переноситься слово-назва, що досі означало кам'яну сокиру.

Слова, що за дикунства, за доби привласнення готових продуктів природи мали одне значення („жолудь“, „собака“, „камінь“, „звіряча стежка“, тощо), за варварства, доби запровадження скотарства й хліборобства, змінюють своє значення й набувають значення термінів скотарських та хліборобських („хліб“, „кінь“, „метал“, „місце посіву“ тощо).

Доба запровадження скотарства й хліборобства — це, за Фр. Енгельсом, — середній ступінь варварства, коли рід, заснований на материнському праві, зникає і його заступає рід, заснований на батьківському праві. Отже ми маємо всі підстави відповідно до цього фіксувати дуже важливе спостереження, що слова-назви, які за доби привласнення означали ті чи інші функції й об'єкти привласнюваної діяльності людини, за доби запровадження скотарства й хліборобства набувають нового функціонального значення, скотарських та хліборобських термінів. Те, що для буржуазних мовознавців і істориків було розплівчастою „до-історією“, те для радянської науки стає конкретною історією.

У розвідці, присвяченій палеонтологічному аналізові слова „laz“ та „lan-d“, ми мали нагоду зробити ряд відповідних спостережень. В українській мові слово „лаз“ означає лісову стежку, прокладену звірами. „Лаз“ — „лесной проход зверей“²⁾). „Лаз“ — „пересмик, просмик, кудою звірі проходять“³⁾). У польській *łaz* — chód niedwiedzia⁴⁾). У сербській *laz* — „стежка“⁵⁾). Російський академічний словник для слова „лаз“ дає такі значення: „лаз“ — „місце, по якому звичайно пробігають звірі“; „місце, звідкіля чекають появи звіра“⁶⁾), „стежка, яку прокладають дики тварини, коли вони ходять по воду до ріки або озера, а також водяні тварини, коли вони виходять на сухе“ (Арханг. г., Подвіс.). Остання вказівка дуже істотна: „лаз“ — це не тільки „звіряча стежка“ взагалі, а конкретно: звіряча стежка, що нею звірі йдуть до водопою, водопій на річці: місце ж водопою є місце полювання („ловище“). Слово „лаз“ має комплексне значення: „ліс, річка-озеро, водопій, лісова стежка, що веде до водопою“. Отже „лаз“ є ловецький термін, що означає одночасно, як місце полювання („ловище“), так і саме полювання („стоять на лазу, — подстерегая зверя“), засоби й заходи, знаряддя полювання: один

¹⁾ Fr. Engels. Der Ursprung der Familie..., 1934, S. 42.

²⁾ Словарь русского языка Академии Наук СССР, 1930, т. V с. 107.

³⁾ М. Уманець і А. Спілка, Словарь Р.-укр., 1893, т. I.

⁴⁾ I. Karłowicz, Slow. gwiar pol., 1903, III, с. 69;

⁵⁾ E. Berneker Sl. etym. Wb., 1924, I, с. 697.

⁶⁾ Отже тим самим, як це цілком ясно: місце полювання.

⁷⁾ Словарь русского языка Академии Наук СССР, 1930, V, с. 118.

з найпоширеніших способів полювання — це робити яму на стежці, що нею звіри йдуть до водопою; ця ловча яма зветься „лазником”¹⁾.

Ловецький виробничий термін є разом з тим топонімічним терміном. Слово *лаз* означає лісову галевину: р. „лазина“ — „поляна между лесами“, „прогалина“²⁾; *laz* у словенців означає „бездеревное место в лесу“, чеське *laz* — „горная поляна“³⁾.

Ловецький виробничо-топонімічний термін не є загально-топонімічний термін, а термін селищний; він означає селище-житло, місце поселення даної ловецької громади: місце полювання й місце поселення разом.

„Лаз“ не тільки „ловецька яма“, але й „яма, використана як житло“: землянка. Як відомо, найархаічніші типи жител, а разом і назви, збереглися в назвах овина та лазні („бани“). Ми бачили р. „лазник“ — „ловецька яма“: пор. укр. „лазня“-„баня“, чеш. *láz-en*, *laz-enka*, *laz-na*: польськ. *laznia* — овин, *budynek sa wsią, do suczenia lnu i konopli*“).

На середньому ступені варварства слово „лаз“, що за доби привласнення було ловецьким терміном і означало „звірячу стежку, яка веде до водопою“, „ловецьку яму“, „житло-яму“, „лісову прогалину“, — починає означати „лядо“, „посів на випаленому місці“, „зернову яму“, „овин, щоб сушити збіжжя“ тощо, інакше кажучи, стає хліборобським терміном. Так само, як у поляків, у словенців та чехів слово *laz* теж має значення „новини“, „місця, викорчуваного в лісі“, „поля“, „ґрунту“, в терміном, властивим для підсічної лядної колективно-родової системи хліборобства⁵). Характерно, що в укр. мові „лазня“ — „зернова яма“⁶⁾.

12

О. Шрадер, звернувши увагу на те, що д. інд. *rig*, фрецьк. *pōlīc*, літов. *pilis* мають значення „селищних термінів“, відзначив: „щоб відтворити дану паралель у початковому її обсязі, не можна виходити з пізніших значень слів, які означали згодом „місто“ або „замок“. О. Шрадер пропонує розглянути ці слова „відповідно до того змісту, який вкладався в них згідно з найдавнішим їх розумінням“⁷⁾). Однак О. Шрадер, роблячи спробу розкрити в словах „*rig*“, „*pōlīc*“ та „*pilis*“ „найдавніше їх розуміння“, тимчасом „найдавнішого розуміння“⁷⁾ їх не вияснив. Він вияснив „давніший“, але не „найдавніший“. Справді, що виявив О. Шрадер? Він вияснив, що значення „місто“, „замок“ не були вихідні значення цих слів. Він стверджує, що за часів Вед словом *rig* означалося не „місто“, а „шматок землі, оточений з усіх боків валами, під захистом яких під час небезпеки ховалася околишня людність з усіма своїми стадами“. Він довів, що слово *pōlīc* означало „дитинець“, що д. інд. „*rig*“ виникло на тому самому культурному рівні, що й литовське *pilis* („замок“) і латишське *pils*. „Латиші звуть цим іменням свої давні українення, оточені ровами, валами й тинами, розташовані на горбах, де могло бути тільки небагато будівель; згодом назва *pils* поширилася на кам'яні замки рицарів, палаці та двори-садиби землевласників (Біленштейн). З *pils* — *sēta* (тобто рови) виникла згодом назва міста“⁸⁾.

Термін феодального суспільства „*pilis*“, „*pils*“ в передфеодальному суспіль-

¹⁾ И. Ф. Наумов. Дополнения и замечания к толк. словарю Даля, Приложение к XXIV т. Зап. Ак. Наук, 1874, № I, с. 18: I. Charpentier, Kritische Bemerkungen, Afs!Ph., XXIV, S. 5

²⁾ E. Berneker, o. c., 1924, I, S. 696.

³⁾ I. Rank, Stow. jaz. česk., 1875; E. Berneker, o. c., S. 696; I. Charpentier, o. c., S. 5.

⁴⁾ I. Karłowicz, Slow. gwjar pol., 1903, III, S. 70.

⁵⁾ E. Berneker. O. c., 1924, I, S. 697.

⁶⁾ Б. Гринченко. Слов. укр. языка, 1907, I, с. 341.

⁷⁾ О. Шрадер, Индоевропейцы, 1913, с. 58.

⁸⁾ О. Шрадер, Индоевропейцы, 1913, с. 59.

стві не означав „місто“ або „замок“, а означав „городище“. Так у литовській латишській, таксама і в мові „Рігвед“. Однак О. Шрадер помилився, коли припустив, що значення „городище“ для слів, що в мові класових суспільств означають „місто“ або „замок“, є „найдавніше“, „початкове“. Значення „городища“ не є давніше за середній та вищий ступінь варварства. Це значення властиве для кінцевого етапа родового суспільства. Як ми відзначили вище, в мові материнського родового суспільства це було „полісмантичне“, дифузне слово, яке означало „родове спільне село-житло“, „житлову яму-вогнище“, „місце поселення родової громади“, „лісовий берег річки“.

З цього погляду дуже цікавий матеріал подає Р. Гольштейн у статті „Пірц у назвах річок“. Р. Гольштейн за вихідний пункт свого досліду бере назву міста в південній частині Померанії, на схід від Одера Pyritz¹⁾. Отже слово Pyritz є слово, що означає „місто“, „городище“: воно є селищним терміном, але воно означає не тільки „городище“, а й „ставок“, де розташований Пірц. Цей став на давній карті з р. 1728 зветься „Pyritz-see“. Гольштейн звертає увагу, що тут немає прикметника, що тут означене не „Pyritzer See“, а „Pyritz See“²⁾. Однак слова, що означали „воду-річку-став“, означали разом з тим і „землю“; вони, як ми це зауважували, означали „родове селище на березі водоймища“ (річки, става, болота тощо). З цього погляду дуже цікава вказівка Р. Гольштейна, що слово Пірц означало не тільки „місто“, „став“, а й „поле“. Як відзначає дослідник, р. 1590 поле села Саллентін (Sallentin) ділилося на три поля: „das Stadtfeld“, „das Rogefeldt“ та „das Pyritzische Feld“³⁾. Коло села Нейсдорф карта 1844 р. означає: das gr. und kl. Pyritz Tenne⁴⁾. Коло Равенштейна (окр. Saatzig) на давній карті є „gr. und kl. Pyritzsee“⁵⁾. Що ми маємо справу з „землею-водою“, як „берегом—berg“, це видно з того факту, що слово Pyritz означає berg. Коло села Лукніц (окр. Neustettin) є „Pyritzer Berg“. Зрештою одно джерело р. 1452 називає коло міста Бранденбурга eine Piritz-horst. Це слово є характерний приклад „схрещеного“ слова, де кожне з'єднане слово означає те саме. Слово horst означає „високе місце (elevacionem) серед болота“, — отже, іншими словами, „берег водоймища“⁶⁾. Однак, пише Р. Гольштейн, не тільки місто й озеро Pyritz, а й Pyritz-Berg коло Лукніца, а може й Пірцове поле коло Саллентіна ведуть нас до „пшениці“; адже слово rüg означає „пшеницю“, „хлібну рослину“ (порівн. укр. „пирій“).

13

„Відзначаючи деякі характерні риси, що відрізняють сільську громаду від давніших типів громад“, К. Маркс у „Листі до В. Засуліч“ писав: „Усі давніші первісні громади ґрунтуються на кревності своїх членів. Розриваючи цей міцний, але вузький зв'язок, сільська громада здатніша поширюватися й витримувати стикання з чужими. Потім у ній хата та ії додаток двір становлять уже приватну власність хлібороба, а тим часом уже задовго перед заведенням хліборобства спільній дім становив одну з матеріальних основ колишніх форм громади“ (Архів М. Э. т. I). У стадіально-історичному розвитку мови на останньому етапі

¹⁾ R. Holstein, Pyritz in Flurnamen, Zfsl Ph. 1932, IX, 4, S. 391.

²⁾ R. Holstein, o. c., S. 393.

³⁾ R. Holstein, o. c., S. 393.

⁴⁾ R. Holstein, o. c., S. 393. У румунській мові pârâu — рѣrrua струмок, болг. рогоj гірський струмок R. Skok-Zírom. Ph 1934, IV, 4—5, с. 644. Див. дискусію про назву річки Прут — скріп. Пóрата у Геродота IV, 42 Р. Skok, Slavia, 1929, VII, с. 726; M. Vasmer, Iranier in Südrussland с. 61, його Zfslav. Ph. 1932, IX, с. 132.

⁵⁾ R. Holstein, o. c., S. 394.

⁶⁾ R. Holstein, o. c., S. 394.

архаїчної формациї слова, які означали „родове селище“, „спільне родове село-житло“, починають означати „сільську громаду“, окрім приватно-власницьке житло й окремий двір, городище, в протилежність спільному житлу-селищу покревних громад, а разом з тим поле, земельну ділянку, оброблювану окремою родиною і виділену з спільногомадського поля.

Який семантичний ряд, характерний для селищних термінів на останньому етапі архаїчної формациї? Городище, двір, огорожа-тин, горб-сад, земельний наділ.

Ми бачили, що за доби привласнення в мові родового суспільства, в якому рід був заснований на материнському праві, слово „*las*“ означало „яму,“ одночасно і ловецьку і житлову („землянку“), лісову галевину як місце спільно-родового села-житла. На середньому й вищому ступенях варварства цей самий термін починає означати городище. На це вказує давньо-ісландська мова, де *las* означає „городище“, „замок“¹⁾.

Ми маємо всі підстави ствердити, що слово, яке в мові давнього родового ладу означало місце стоянки ловецько-рибалської родової громади, житлову яму („землянку“) й „вогнище,“ інакше кажучи, „житлову яму з вогнищем“ („истопку“), на наступних ступенях варварства в мові партіархального родового суспільства означає „городище.“ Це вірно не тільки на прикладі слова „*las*“, а й на прикладі слів „гор“, „гур“ (гор-т“, „гур-т“), „кар“, „кор“, „кур“ („кар-т“, „кор-т“, „кер-т“). Так у комі слово гор, у вотяків гур означають „вогнище“, слово „горт“ означає „яму“, „землянку“, „горно“, „очаг“. Слово „куур“ в угро-вогул., остяцьк. „кор“, „кур“ значить „вогнище“, а разом з тим термін, яким у комі звуть городище, це є „кар“, „кор“; порів. вірм. (однаково перське) „kert“ — „місто“, укр., рос. „город“²⁾.

Ще навіть і в сучасній українській мові досить помітно відчувається семантичний зв'язок цих слів „городище“, „огорожа“. Так само цей самий семантичний зв'язок маємо і в давньо-кельтському терміні для означення городища — *dūnūm* (пор. назву городища в Галлії *Noviodūnūm*), відпов. англ. Town (городище) і німецьке *Zaun* (тин, частокіл, огорожа)³⁾.

В укр. мові слово „тин“ означає тільки „огорожу“; укр. мова не зберегла значення „тин-городище“, це зберегла англійська в слові town, порівн. зазначене німецьке *Zaun*, — слова того самого ряду.

Вище ми бачили, що слово *lan-d*, *lađ*, лядо є селищно-хліборобським

¹⁾ A. Fick, Vgl. Wb. d. idg. Spr., 1894, II, S. 240; A. Walde, Lat. etym. Wb., 1910, S. 410.

²⁾ И. Н. Смирнов, Пермяки, К., 1891, с. 132; А. Сидоров, Памятники древности в пределах коми-край-Коми-му 1924, 7 — 10, с. 55, Н. Я. Марр, Этапы..., Избр. раб., 1933, I, с. 320. Те саме треба зазначити щодо слова „*lan*“, „*land*“, „*лядо*“. В рос. мові „лядина“ — „неглибока яма в полі або лісі“, „ловецька яма“ (западня), „ставень“, „двери“, „*лаз* у стелі“ (В. Даль, 1914, II, с. 792); в укр. лядо — „дверь в лъху“, в філієвій мові *lato* — „чулан“, „комора“, „вімбар“, „овин“, естон. *lađu*, дерпт. *lađo*, мокша морда *lata* — те саме. И. Н. Смирнов, Морда, с. 45; М. П. Веске, Фін. рус. култ. отн., с. 182—3; Н. Харузин, Энцикл. Обозр., 1895, с. 77, 99. Цікаве подвійне значення терміна *mansus*: у вислові *mansus indomitus* термін *mansus* зберігає своє первісне значення *двір* (те саме, що й *curtilis*), тоді як далі він означав вже певну земельну одиницю в 12 бун., до якої візирається кількість залежної від манса-двору землі. На прикладі дарування Карла Лисого ми бачили і третє значення терміна *mansus*: це тримання залежного держателя... При цьому такий манс у типі завжди в родинним інаділом... Отже термін *mansus*, аналогічний термінові *hova* (*hoba*, *hof*) у місцевості, яку ми вивчаемо, а також і в інших областях корінного франкського населення (Фландрія, Брабант, Ріпуйарія) означав первісно *двір*: у цьому своєму значенні він ідентичний з терміном *curtis* (*curtilis*). Але потім цей термін став означати весь наділ залежного держателя (подібно до терміна *casata*); звичайно це родинний наділ, що має в типі 12 бун. землі. Ця постійність розміру мансу привела до того, що він набув і третього свого значення, значення одиниці „кіміру площ“. Из аграр. истории карол. Фландріи, Известия ГАИМК, 1935, в. 140, с. 54—55.

³⁾ О. Шрадер, Индоевропейцы, 1913, с. 59.

терміном, означаючи „берег-місце посіву-селище даної родової громади“. Ми відзначили так само, що воно згодом починає означати „городище“ (*linne* — городище), воно ж у кельт. означає „двір“, у давньо-кімр. „огород“, „город“.

Таксамо укр. слово „город“ є разом з тим не тільки „городище“, як „двір“, не тільки „город як місто“, а й „город“, а також і *vinea* (вино-град-ник, „вертоград“), „сад“, що ми маємо і в німецькій мові, де в д.-в.-нім. мові *garten* значило „огорожу“, „огорожене місце“, нім *garten* сад-город¹⁾. Ф. Філін, прим., пишє: „Спочатку вуть — назва цілого колективу первісного-комуністичного суспільства („вуть“, огорожа, двір, будівля, селище), тоді з розкладом первісного-комуністичного суспільства воно стало означати частину, ділянку, пайку“²⁾. Трохи далі, кажучи про назву місцевості, але не місцевості взагалі, а „місцевості, що належить даному колективу“, Ф. Філін додає: „Давньорус. „вор“ — „огорожа“, тин, перегорода, огорожене чи окопане місце, resp. місцевість, що належить колективу ще з громадською власністю“³⁾.

Як цілком слушно зауважив Ф. Філін, слова, які були „назвою цілого колективу первіснокомуністичного суспільства“ і означали „місцевість, як місце поселення даного колективу“, в процесі розкладу первісного комуністичного суспільства, первісної громадсько-родової спільноти громадської власності почали означати ділянку, що її одержувала окрема родина з спільної землі для обробки. Ф. П. Філін на матеріалах лексики руських діалектів вияснив, що назва роду дає назву сільської громади, назву-термін земельного наділу, одержуваної ділянки тощо. Те саме можна бачити і на діалектичних матеріалах Західної Європи (прим. слово *bol*)⁴⁾.

Поруч із словом *bol*, що колись було племінним терміном, а за середньовіччя стало означати „земельний наділ“, а так само й „міру“, ми знайдемо його і в схрещенні з словом „gart“. Schlyter слово *bolgart* тлумачить, як *Toptargart*, як *Hofzaun*, „тин-двір“; з цим тлумаченням K. Rhamm не згоден; на його думку „*bolgart*“ — „das Gewann durchschiessenden Mitterzaun der Hufen“⁵⁾.

Для нас, власне, не має ваги, хто з цих дослідників середньовічних феодальних *Zaunpflichten* (*vaern*) був правий. Для нас має вагу, що в північно-германських земельних взаєминах зберігається термін „*bolgart*“, який дозволяє розкрити його попереднє значення як територіально-племінної назви.

Територія півдня Східної Європи від Дона до Дунаю ще за часів Константина Багрянородного, як свідчить цей останній, звалася „болгаром“⁶⁾. Весь попередній аналіз дає нам підстави ствердити, що тут ми маємо схрещену двоплемінну назву „*бол*“ і „*гарт*“. Поруч з цією схрещеною назвою для півдня Східної Європи ми маємо й одноплемінні. Для *bol* з міною п-б: з одного боку *поляне*⁷⁾, з другого — *Волынь*, *вол-охи*. Б зберігається в назві „*болоховських* городів“. Для „*гар*“ — назва середнього Подніпров'я в скандинавських джерелах „*гардарік*“. Однак це все повинне стати предметом окремої розвідки.

1) О. Шрадер, Индоевропейцы, 1913, с. 60.

2) Ф. Філін, К вопросу о происхождении понятий измерения, АН СРСР Н. Я. Марпу, 1935, с. 370—379.

3) Ф. Філін, О. с. с. 373.

4) Ф. Філін, О. с. с. 374; див. G. Hanssen, Agrh. Abh. 1880, S. 5.

5) K. Rhamm, Die Grosshufen b. Nordgermanen, 1905, S. 508.

6) „В области Булгарии сидит печенежский князь по частям Днепра, Днестра и других протекающих там рек“ Константин Багрянородный, Об управлении государством, Известия ГАИМК, 1934, в. 91 с. 7.

7) Цілком невірно слово „*поляне*“ зводити до слова „*поле*“ й пояснювати тим, що ніби „*поляне*“ жили в „степовій“ місцевості. Кожна племінна назва в разом з тим топо-локальна, локально-селищна назва, нерозчленована назва племені-території. Укр. рос. „*поле*“ це в „*bol*“ з глахим тубним замість губного давінкового.

В. П. Петров

ЯЗЫК И ИСТОРИЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

РЕЗЮМЕ

Достижения советского языковедения позволяют поставить и разрешить вопрос о языке родового общества, в частности вопрос о семантических связях в языке древнего родового общества. Исследуя вопрос о наличии в языке позднейших стадий таких семантических связей, как „женщина (мать) — земля“, „женщина (мать) — вода“, „земля — берег“, „земля — вода“, „гора — лес“, автор объясняет наличие этих и подобных семантических связей, как пережито иных остатков „первобытного полисемантизма“, восходящих к эпохе древнего материнского родового строя и находящих себе исчерпывающее объяснение на основе данных истории материальной культуры той эпохи.

Во второй части своего исследования автор рассматривает семантические сдвиги в языке патриархального родового общества, на средней и позднее высшей ступени варварства, когда в процессе разложения первоначальных семантических связей слова, обозначавшие нерасчлененно род, родовые и производственные отношения „эпохи присвоения готовых продуктов природы“ (Фр. Энгельс), производственную деятельность рода, родовую производственно освоенную территорию, начинают обозначать расчлененно „городище“, „двор“, „тын“, „отдельное жилище“, „сельскую общину“, „сословие“, „орудие производства“, приобретают значение земледельческих и других терминов и т. д. В заключение автор, обращая внимание на термин „бол-гар“, подходит к постановке вопроса о племенных названиях Приднепровья.

V. Petrov

LANGUAGE AND THE HISTORY OF MATERIAL CULTURE

SUMMARY

The attainments of Soviet linguistics form the basis for developing more profoundly M. I. Marr's theory of language; and to state and solve the question of the language of gentile societies, and, in particular, that of the semantic connection in the language of the epoch of tribal societies. Uniting the linguistic data with those of the history of material culture, it can be affirmed that at the stage of ancient tribal culture — in which the tribal community is organized on the basis of the rights of the Mother, — words were the property of a definite tribe. These were gentile word-names. Being used to designate the tribe, they also came to designate the site of the tribal settlement and its territory; i. e. they were matro-topo-gentile words. Since tribal societies settled, for the most part, on woody slopes of rivers, the matro-topo-gentile words took on the meaning of „the site of the maternal tribe's settlement on the woody slopes of rivers“. The presence of such matro-topo-gentile words in the language at the ancient gentile society stage explains the fact that upon the disintegration of this language such semantic relations were retained in the language at a further stage of development as for example „woman (mother) — earth“, „earth — riverbank“, „earth — water“, „hill — woods“, etc. In the second part of his paper, the author considers the semantic relations in the language of patriarchal tribal society (at the middle or higher stage of barbarity), where the matro-topo-gentile word-names in the process of disintegration begin to assume the meanings „horodistche“ or fortified city-site, „courtyard“, „fence“, „field“, „separate dwelling“, „village community“ etc. In conclusion, the author, calling attention to the medieval term „bol-gart“ approaches the solution of the problem of tribal designation in the southern part of Eastern Europe.

С. А. ЖЕБЕЛЕВ. ПОСЛЕДНИЙ ПЕРИСАД И СКИФСКОЕ ВОССТАНИЕ НА БОСПОРЕ
 Известия ГАИМК вып. 70 (1933)

У II ст. до нашої ери при царях Скілурі та Палакі під впливом сарматської небезпеки скіфи об'єдналися й утворили міцну державу з центром у Криму (біля теперішнього Сімферополя), підкорили Ольвію, плюндрували Херсонес, примиусили Босфор платити данину. Греки Босфора не могли сами захистити свою країну. Тільки понтійському цареві Мітрапату Евпатору, якому останній представник місцевої босфорської династії Спартокідів Перісад саможіх передав свою владу, пощастило припинити агресивай наступ скіфів.

Останній етап боротьби греків з скіфами, в результаті якої Мітрапад прилучив до своєї держави весь Крим, ілюструє відомий декрет херсонесців на пошану Діофанта (*Jos PE I² 352*). На початку декрету мова мовиться про боротьбу Мітрапатового генерала Діофанта з Палаком та про перемоги Діофанта, коли він двічі розбив скіфів Палака і зайняв у Криму ряд пунктів. Далі в декреті ¹ ми маємо свідоцтво про повстання на Босфорі якихсь „скіфів з Савмаком на чолі“ (οἱ περὶ Σαύμαχον Ἐλύθαι), що їх Brandis та інші вчені правильно відрізняють від скіфів з царства Палака. На свідоцтві декрету про це повстання зосерджує увагу С. О. Жебельєв у статті, яку ми розглядаємо. С. О. Жебельєв вбачає в цьому повстанні повстання босфорських рабів, наводячи такі доводи на захист своїх думок:

1) За свідоцтвом Страбона (VII 311), Керченський півострів до Феодосії включно займали скіфи, які називалися в Страбона хліборобами і відрізнялися від скіфів з царства Палака або, за термінологією Страбона, номадів. Ці скіфські мешканці сіл Босфора були рабами мешканців міст (див. Жебельєв, ст. 24—25).

2) Взагалі босфорські раби були виключно скіфського походження (пор. Жебельєв, ст. 35. „При обилии местной туземной рабской силы, движение скіфских рабов, возглавленное скіфом же Савмаком, было, по этическому составу повстанцев, вполне однородно: не приходится думать, что на Босфоре пользовались рабами иного, не скіфского, происхождения“).

3) Таким чином скіфи в *Jos. PE I² 352*, 34 є синонімом рабів (пор. Жебельєв, ст. 35... „не доводиться думати, що на Босфорі користувалися рабами іншого, не скіфського походження. Це ясно підкреслено і в декреті на честь Діо-

фанта, де сказано, що скіфи, тобто скіфські раби, вчинили державний переворот“). Ці передумови дають нам ключ для розуміння свідоцтва декрету на пошану Діофанта про повстання скіфів. Виписуємо переклад С. О. Жебельєва відповідного місця декрету ²:

„Коли скіфи, з Савмаком на чолі, зробили державний переворот і забили босфорського царя Перісада, який вигодував Савмака, проти Діофанта ж склали змову, останній, уникнувши небезпеки, сів на відправлена по нього (херсонесськими) громадянами судно і, прибувши (в Херсонес), закликав на допомогу громадян. (Потім), маючи завзятого співробітника в особі царя Мітрапада Евпатора, що посыдав його, Діофант на початку весни (наступного року) прибув (до Херсонеса) з суходільним і морським військом і, приеднавши до нього добірних (херсонесських) воїнів, (що розмістилися) на трьох суднах, рушив (морем) із нашого міста (Херсонеса), заволодів Феодосією і Пантікапеєм, покараав винних за повстання, Савмака ж, убивши царя Перісада, захопив у свої руки, відправив у царство (тобто в Понт) і знову здобув владу (над Босфором) для царя Мітрапада Евпатора“.

Отже тут мова мовиться про повстання скіфів-рабів. Іхній ватажок Савмак також був рабом, на що, за думкою С. О. Жебельєва, вказують слова напису „боспорського царя Перісада, викормившого Савмака“ — тобто μὲν ἐκφράσατο ἀδέπτον [βα]σιλέην Βοσπόρου Περισάδον: ставлячи в зв'язок дієслово ἐκτρέψειν з φρεγτός, — „доморослий раб“, Жебельєв гадає, що Савмак також був φρεγτός, цебто доморослим рабом Перісада ³.

Тезам С. О. Жебельєва я міг би противставити такі міркування: 1) Перш за все чи справді за Страбоном VII 311 скіфи-хлібороби мешкали на Керченському півострові до Феодосії включно, як гадає Brandis ⁴ та, ідучи за ним, С. О. Жебельєв? Виписуємо відповідний пасаж з книжки VII, 310—311 Страбона лік. IV, 5^{..}. Раніш босфорські тиранія володіли лише невеликою країною біля гирла Меотіди й при Пантікапей до Феодосії, а найбільшу частину краю до шії та Каркінітської затоки займали таври, скіфське плем'я (Ταῦροι, Σκυθικὸν ἔθνος). Вся ця країна, а також, чого доброго і області за півночі до Борісфена, називалася Малою Скіфією...⁵).

¹) *Jos PE I² 352, 34—44.*

²) Д. Жебельєв, ст. 24.

³) Д. Жебельєв, ст. 28.

⁴) Pauly-Wissowa, Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, III, 773—774.

⁵) Далі мова мовиться про заселення скіфами країни за Тіром та Істром, що її більша частина також дістала назву Мала Скіфія.

6) Щодо Херсонеса, то за винятком горішньої області біля моря до Феодосії, решта його являє собою рівнину з добрим ґрунтом та надзвичайно багату на пашню: земля, зорвана як попало першим ліпшим орачем, дав урожай сам тридцять. Вони давали Мітрапатові мита 180000 медимнів пашні та 200 талантів срібла всуплі з аязькими містечками біля Сіндіки. І в минулі часи відціла вивозилася пашня к голеням таким же чином, як солена риба вивозилася з Меотиді. Оповідають, що Левкон послав в Феодосії афінцям 210000 медимнів. Ці ж самі спеціально називалися також хліборобами через те, що ті, що жили вище них, булиnomadi..” У параграфі 6 Страбон, очевидчики, має на увазі не якийсь “Херсонес”, це бо півострів, наприклад, Керченський півострів, як гадають Brandis та С. О. Жебелев⁶⁾, а Херсонес Таврійський (півострів Кримський)⁷⁾, та слова „Ці ж самі” (οἱ ὄχοι ὅποι) в фразі „Ці ж самі спеціально називалися також хліборобами” (οἱ ὄχοι ὅποι καὶ Γεωργοὶ ἐκάλοῦσθαιών) можна застосувати тільки до слів попереднього параграфу „таврій скіфське плем’я”⁸⁾. Таким чином хліборобами називалися якраз таврі. Отже за Страбоном це скіфське плем’я таврів або хліборобів займало майже весь Кримський півострів до теперішніх Перекопа та Евпатор-

рійської затоки, а nomadi кочували вище Кримського півострова⁹⁾.

Але на Керченському півострові скіфів-хліборобів за Страбоном, як здається, не було. У цитованому пасажі в § 5 Страбон противставляє босфорських тиранів, що володіли Керченським півостровом, скіфському племені таврів або хліборобів, яке посідало решту Кримського півострова, та далі в § 6 після загальної фрази про родючість Кримського півострова оповідає про крайні цих самих таврів або хліборобів, це бо про Кримський півострів за винятком Керченського півострова, про який уже досить було сказано вище¹⁰⁾, — у противному разі, кажучи про експорт пашні при Левконі в Афіні з Феодосії, куди мабуть підвозили пашню таврі-хліборобів з внутрішнього Криму, Страбон неміг би не сказати також про експорт пашні при Левконі з Пантикалея, хільного порту якраз для Керченського півострова¹¹⁾.

Моя думка про те, що Страбонові скіфи-хлібороби (таврі) на Керченському півострові відомі не були, підтверджується також такими місцями Страбона: VII 4, 4: „Вона (цебто Феодосія) була раніше межею землі босфорян (τόπῳ Βοσπορίαν) та таврів“ і головним чином XI 2, 5 „Кімерійці колись мали велику силу на Босфорі... Іх (цебто кімерійців) вигнали в цих

6) Крім статті, яку ми розглядаємо, див. також С. О. Жебелев, Основные линии экономического развития Боспорского государства — Известия Академии Наук СССР 1934, ст. 592.

7) Першим словам Географії Страбона VII 4, 6 „Щодо Херсонеса“ (Τῆς δὲ Χερόνεας) в хрестоматії з книжки VII Географії Страбона відповідають слова „Щодо Херсонеса Таврійського“ (Τῆς δὲ Χερόνεας τῆς Ταυρικῆς...). Параграф 6 починається словами „Щодо Херсонеса“ через те, що наприкінці параграфу 5 Страбон говорить про край до самого Дніпра, ба навіть про край за Дністром та Дунаєм, отже віддається від теми цілого розділу — від опису Херсонеса Таврійського.

8) До цього ж скіфського племені таврів стосується також така фраза параграфу 6: „Вони давали Мітрапатові мита 180000 медимнів (φόρον τε ἑτέλου δικτυαῖδεκα μορίαδας μεδίμνου Μιθριδάτης; пор. відповідну фразу в Страбонівській хрестоматії φόρον δέ ϕερον Μιθριδάτη τῷ Εὐπάτωρι: οὗτοι, в якій замінник οὗτοι вказує на Табор, Σκυθικὸν ἔθνος попереднього параграфу).

9) Мені вже доводилося розбирати VII 4, 5–6 Географії Страбона. Мойсеєв та Ю. В. Готье гадали, що в першій фразі параграфу 6 „Щодо Херсонеса...“ Страбон має на увазі місто Херсонес, а дальші фрази цього параграфу застосовували не до Херсонеса Таврійського взагалі, а до володінь міста Херсонеса, і я піддав критиці цю думку Мойсеєва та Ю. В. Готье в „Наукових Записках н. д. кафедри історії європейської культури“ II (1927) ст. 41 і далі та в „Збірнику Заходознавства УАН“ I, ст. 22–23.

Треба відзначити суперечність у С. О. Жебелева — на ст. 24–25 він уважає тлумачення Brandis-ом ст. 311, книжки VII Страбона в такому розумінні, що скіфи-хлібороби мешкали на Керченському півострові до Феодосії включно та що скіфами-номадами Страбон називав скіфів з царства Палака, — за зовсім правильне, а на ст. 14–15, як здається, інакше розуміє це місце Страбона, кажучи: „Страбон (VII 311), противостоявав степных скіфов-номадов, по его терминологии, — скіфам-земледельцам, обитавшим на Таврическом полуострове, пользуется для характеристики последних удачно выбранным термином, называя их τολιτικότεροι, очевидно, не только более цивилизованными вообще, но и такими, в быту которых имелись основные элементы того, что связано с понятием греческого πόλεις, как государственного целого. И в царстве Скилуря прежде всего возникает ряд укрепленных поселений типа πόλεις“ — отже за дим місцем Жебелєва скіфи-земледельці мешкали на Таврійському півострові взагалі, а не тільки на Керченському півострові, і входили в царство Скілуря та Палака.

10) Д. Страбон VII 4, 4

11) Д. Демостен ХХ, 31–32 та мое тлумачення цього місця Демостена в Збірн. Заходознавства УАН I (1929), ст. 19–20 та в Rheinisches Museum f. Philologie, LXXXI, ст. 321–323.

12) τούτοις (п. т. Κιμερίον) οὖν εἰχθλασαν ἐκ τῶν τόπων Σιβύνας, τοὺς δὲ Σκύθας Ἐλλήνες οἱ Παντικάπαιοι καὶ τὰς ἀλλας οἰκίσαντες πόλεις τὰς ἐν Βοσπόρῳ. Деякі вчені розуміють це місце так, що в межах Босфора колишнє кімерійське названня змінилося скіфським, а потім скіфське — грецьким. Але в тому місці Страбона, яке ми розглядаємо, слово εἰχθλασαν, певна річ, має однакове значення і щодо τούτοις (цебто Κιμερίον) і щодо Σκύθας, і тому, маючи на увазі, що скіфи,

місць скіфи, а скіфів—гелени, що заклали Пантикапей та інші міста на Босфорі¹²⁾.

Отже хоч мешканці Босфора і являли собою мішанину греків із скіфами та іншими, тубільцями¹³⁾ і культурою цих „босфорян”, за висловом Страбона, була не чисто-грецькою, а греко-скіфською (resp. греко-меотською, греко-сарматською), проте Страбон та інші письменники мешканців європейської частини Босфорського царства як скіфів не визначали, та й самі мешканці Керченського півострова мабуть відрізняли себе від скіфів і приєднували скоріше до геленів.

В усякому разі скіфи-хлібороби, за Страбоном, рабами не були; пор.: Strabo VII 4, 6 кінець. „А хлібороби, хоч вони і відомі щодо цього (чего щодо войновничости) за людей мирніших і дивілізованиших (τολτικότεροι) (віж номади), проте ж, бувши користолюбими і прилягаючими до моря, не стримуються від розбою і тому подібних незаконних засобів для збагачення”¹⁴⁾— отже, якщо скіфи-хлібороби були б рабами, то треба було б припустити, що скіфи-раби були багатими і що вони навіть мали свої міста або свій державний лад (τολτικότεροι від πόλεις,— „місто”, „держава”!).

2) Я не можу згодитися з С. О. Жебельєвим також у тому, що на Босфорі рабами були виключно скіфи. Епіграфічний матеріал зовсім не стверджує цю тезу С. О. Жебельєва, а саме: написи не дають нам ніякого скіфського або взагалі не-грецького імені вільновідпущенника

або раба. Серед 13 до цього часу опублікованих відпущень на волю з Босфора¹⁵⁾ 5 або 6 актами (Ios PE II 52, 53. ИАК XXVII 38 № 34. XXXVII 74 № 8. Известия ГАИМК 104, ст. 66 № 5 та, як здається, ИАК XLIX 64 № 2; всі ці манумісії (I стол. н. е.) дарують волю рабам євреям з обов'язком перебування цих вільновідпущеників у моліні. Імена вільновідпущеників-євреїв збереглися в манумісіях, виданих в Ios PE, —Геракл (Ηρακλῆς) і Герм та в манумісії, виданій у „Ізвестіях ГАИМК“, —Ельпій. В інших манумісіях ми маємо такі імена рабів: Діонісій (Ios PE II 364; 16 р. н. е.), Хриса (Ios PE II 400.41 р. н. е.), Філодеспот (ДАН-В, 1930, ст. 224; 103—4 р. н. е.), Дорея (Ios PE II 401; 92—123 р. н. е.), Таллуса (Ios PE II 54; III ст. н. е.).

Крім того, нам відомі босфорські надгробки римського часу: вільновідпущеників з такими іменами — Арістонік (Ios PE II 129) і Мовіма (ИАК X 76 № 84); надгробок Селініди (ИАК LVIII 26 № 13; IV ст. до н. е.) мабуть, належить рабині¹⁶⁾, яка отже теж мала грецьке ім'я. Нарешті вільновідпущеник письменника Стратоніка також з грецьким ім'ям — Сосій, що поставив свою панові стелу з віршованою епітафією (ИАК LIV 72 № 5; I ст. н. е.) і що він, на думку вилавця Шкорпіла, грав таку саму роль, при Стратоніку, як Тірон при Цідероні, навряд чи був скіфом.

3) Слова декрету тоді ж вже єхфріфанті автів φασιλέα Восткороу Παιρισάδαν зовсім не говорять

за античною традицією, вигнали кімерійців з Босфора в буквальному значенні цього слова (пор., напр., Геродот IV II, особливо останні слова цього розділу „Кімерійський народ пішов з країни і скіфи, напавши на країну, внашали її вже позбавленою людності! — λαβεῖ τὴν χώρην ἐρύγματα), ми ніби то повинні прийняти, що, за Страбоном, і греки примусили скіфів покинути Босфор.

Взагалі заселення греками північного узбережжя Чорного моря не було таким мирним, як гадає С. О. Жебельєв (див. Основные линии економического развития Боспорского государства — ИАНССР, 1934, ст. 594).

С. О. Жебельєв уважає, що слова Атенея: „Мілетці, поки вони не розкошували, перемагали скіфів, як каже Ефор, заснували міста на Геллеспонті і заселяли Понт Евксінський розкішними містами“ (Атеней XII 523 E) — стосуються до перемог мілетців над скіфами, коли скіфи впиралися в Передню Азію. Але в тому місці, яке ми розглядаємо, перемоги мілетців над скіфами ніби то пов'язуються якраз в колонізацію мілетцями Понта Евксінського. Скіфи, коли воїни, переслідувчи кімерійців, вдерлися в Передню Азію, навряд чи дійшли до Мілета і воювали з мілетцями: між скіфами та Мілетом був міцний буфер із кімерійців та лідійців, і мілетцям у ту добу довелося мати справу не з скіфами безпосередньо, а з лідійцями, які, оборонивши від кімерійців акрополь столиці Лідії Сард, вдерлися під проводом свого царя Ардіса в область Мілета (Геродот I 15).

Про опір тубільців колонізації Понта Евксінського мілетцями та наскоки „варварів“ на колонізаторів греків, може,каже також Скімн: 731 „заселили... мілетці, бо вони послали дуже багато колоній з Іонії в Понт, який, іменувавшись раніше через наскоки варварів негостинним (Ἄξευσ), дістав завдяки Ім (дебто мілетцям) ім'я Евксінський“ (-гостинний). Для того, щоб закласти Істр, мілетці вибрали час, коли війська скіфів не було в країні (пор. „Це місто заклали мілетці, коли військо варварів скіфів, яке переслідувало кімерійців з Босфора, перейшло в Азію“. Скімн, 767).

13) За підрахунком С. О. Жебельєва (Ізвестия ГАИМК, вип. 104, ст. 44—45), кількість тубільських та мішаних (ім'я особи—грецьке, ім'я батька особи — тубільне і навпаки) імен, які зустрічаються в написах різних міст Босфора, становлять від 20% (в Гергіппії) до 40% (в Танаїсі) кількості всіх імен.

14) λύστηρισθιν αὐθὲν ἀπέλονται, οὐδὲ τῶν τοιούτων ἀδίκησθι καὶ πλεονεξίσθι.

15) Ю. Ю. Марти, (Ізвестия ГАИМК 104, ст. 67—68) враховує вкупі з манумісією, яку він видає, 12 манумісій з Босфора, але він пропускає відпущення на волю з Горгіппії, видане в ИАК XXXVII ст. 74 № 8.

16) Про те, що Селініда була рабинею, свідчить відсутність імені батька або чоловіка.

17) Rylands Papyrus, Manchester, II, 1915, 178, 14.

що за те, що Савмак був доморослим рабом Перісада. Таке своє тлумачення С. О. Жебельєв (ст. 28) наважується підтвердити двома місцями — одно місце з папіруса I ст. н. е.¹⁷), який містить у собі згоду з годувальницею іде, між іншим, читаємо: Ταῦεῖς Πετεῖευτος, τέθειμαι τὴν διολογίαν καὶ ἐκθέψω τὸ δουλικὸν σωμάτιον ἐπὶ τὰ δύο ἔτη; друге місце з Псевдо-Демосфена¹⁸, де про пана говориться, що він тоді жар Кέρдану¹⁹) єк широб παιδαρίον εξεθρέψατο. Але дієслово ἐκτρέψει вживается не тільки тоді, коли мова мовиться про вигодування рабів. Часто це дієслово вживается також про вигодування батьками своїх дітей (а) та про вигодування прийомними батьками своїх вихованців (б). Пор. а) Plato Legg. XII 958 Σ τε γεννήσαντι καὶ ἐκθρέψυντι τέκνα. IX 929 Α δν ἔτεκε τε καὶ εξεθρέψατο. Xenophon, Mem. Socratis I 4, 7 ἐφρόσις δὲ ταῖς γενναμέναις ἔρωτι τοῦ ἐκτρέψειν. [Soph.], Oed. Tug. 827 і т. ін.

б) Soph. Electra 11 sq., де педагог Ореста каже про себе їнече сε πατέρος ἐκ φουῶν ἐγώ ποτε [πρὸς σῆς ὅμαιρον καὶ κατεγγένης λαβὼν] ἡγετῆς κακέσσωσα κακέθρεψάμην. Xen. Anab. VII 2, 32 ἐξετράφην ὄρφανὸς παρὰ Μητρόκρη τῷ νῦν βασιλεῖ говорить про себе Севт, син фракійського царя, якого після вигнання з рідної країни та смерті батька вигодував Медок, цар одрісів і гірних фракійців.

У місці декрету на пошану Діофанта, яке ми розглядаємо, С. О. Жебельєв зближає ἐκθρέψατа в θρεπτός, θρεπτή, вказуючи на те, що „в дошедшіх до нас семи боспорских манускриптах мы встречаем θρεπτός, θρεπτή исключительно в применении к рабам (рабыням), отпускаемым на волю. θρεπτός, θρεπτή — terminus technicus; он соответствует лат. *verna* и означает раба, родившегося в выросшем в доме своего господина доморощенного раба“ (ст. 28). Проте ж слово θρεπτός саме собою значить тільки „годованець“. Правда, звичайно це слово

стосується до доморослого раба, але це не єдине значення слова θρεπτός²⁰). Далі з таким самим правом, як в θρεπτός, ми можемо зближати ἐκθρέψαта в τρόφιμος, τροφίμη. Це слово також зустрічається в босфорських написах, визначаючи вільну людину, яку хтонебудь вигодував замість батька: Ios. PE IV 392. Χρόσα θυγάτηρ Χρήστο, τροφίμη δὲ Μακαρίου, Χαῖρε 216. II. 148, 170 τρόφιμε δὲ Χρήστον. ІАК III 36 № 3.

За те, що Савмак був не θρεπτός у звичайному розумінні цього слова (-доморослий раб), а τρόφιμος (-годованець, вихованець) царя Перісада, може, в деякій мірі говорять такі міркування:

а) У написі дієслово має активну форму — τὸν ἐκθρέψατα αὐτόν. Тим часом у двох мені відомих текстах, де говориться про вигодування паном свого раба, — (Dem LIII 19) (текст наведено вище) та Samml. d. Griechischen Dialect-Inscriptionsen II 4 № 1942 (делівфійська манумісія 150—140 рр. до н. е.) v. 2 sq. ἀπέδото θεούντας καὶ Λείριον τῷ Ἀπόλλωνι τῷ Ποθίῳ κορίπαι δύο ἐπ' ἐλευθερίαι, ἢ ἐξεθρέψατο αὐτοῖς, вживается медіальна форма — ἐκτρέψθι. Чи не був у таких випадках medium, який відзначає, що пан вигодував раба для себе, для своєї служби (середній стан участі Medium р. Beteiligung)?²¹) нормою?

б) Коли ми прийматимо тлумачення С. О. Жебельєва місця Ios PE I²² 352, 34 sq. τῶν περὶ Σαύμαχον Σκυθῶν γεωτεριζόντων καὶ τὸν μὲν ἐκθρέψατα αὐτὸν [βα]σιλέα Βοσπόρου Πάρισαν αὐτούντων то це місце втратить свою реторичну силу. Яка полагає якраз у противнівності слів αὐτούντων та τὸν ἐκθρέψατα αὐτὸν (за звичайним тлумаченням місце має приблизно таке розуміння Савмак убив)²³) Перісада, свого прийомного батька, не вважаючи на те, що Перісад його виховав, пор. Soph. Oed. Tug. 825 sq. ἢ μὲ δὲ πατέρα κατακταντεύ [Πόλυθον, δε ἐξέφυσε κακέδρεψε];²⁴).

18) [Dem] LIII, 19.

19) περδон — раб.

20) Por. Ratton and Hicks, Inscriptions of Cos 136, де ті, що діяють А. Сея Вера за дану косцям дармову роздачу м'яса, називають себе οἱ θρεπτοὶ καὶ οἱ θρεπταὶ — alumni et alumnae (d. v. Herwerden, Lexicon graecum supplementorum et dialecticum, s. v.).

Може, також в одному херсонескому надгробку другого ст. до н. е., це було приблизно тої ж доби, що й декрет на пошану Діофанта (Ios. PE I²⁵ 709. Αθαναγόρας Καλ[ικάδης] θρεπτός) θρεπτός значить *alumnus* (Αθαναγόρας в ім'я, типічне не для раба, а для вільної людини; правда, ім'я вільної людини в грецьких написах дается звичайно з іменем батька, але, наприклад, у надгробку з Пантікапея ІАК III 36 № 3 Ίερωτίς καὶ Σαρείν τρόφιμος θεοφιλίσκου, Χάρετε імена батьків також заміняються ім'ям прийомного батька).

21) D. Stahl, Kritisches-historische Syntax d. griech. Verbums, ст. 50 і далі.

22) Правда, в тексті напису ми читаємо „Скіфи на чолі з Савмаком (τῶν περὶ Σαύμαχον) „убили“, а не „Савмак убив“. Але греки римського та почастиalexandrijського часу в вислові οἱ περὶ τὸν δεῖνα головну увагу зверали на центральну фігуру і мало відрізняли вислови οἱ περὶ τὸν δεῖνα та ὁ δεῖνα. Пор., наприклад, Ios PE I 32 (Ольбія: III ст. до н. е.) A, 48 sq. ἀγοράζαντος Κόνωνος — διαφέρουσі між тим ϕόνу та Polybius 259, 15 Πόλις — ἀναζεῦξις ἐποιεῖτο τὴν πορείαν — Λινίζις δὲ τὴν ἀναζεῦγην αὐτῶν..., де вживается множина — διαλύσασθαι τα αὐτῶν, ніби то вище стояло ἀγοράζαντον τῶν δεῖνα та οἱ περὶ Πόλιον (a. F. Kaelker, Quaestiones de elocutione Polybiana — Leipziger Studien zur classischen Philologie III 2 (1880) ст. 263, ст. 265, ст. 269). У пізньогрецькій мові οἱ περὶ τὸν δεῖνα іноді вживается навіть δεῖνα: наприклад, Plutarchus, Tib. Gracchus 2. 3 οἱ περὶ Δροῦσον-Δροῦσος (L. Radermacher, Neutestamentliche Grammatik 2 1925, ст. 118).

23) Правда, новіші вчені вважають слова Πόλυθον — μὲ за пізнішу вставку, але для вставки інтерполіатор мусив мати якусь рапію.

24) Θρεπτός, ми можемо зближати ἐκθρέψαта в босфорських написах, визначаючи вільну людину, яку хтонебудь вигодував замість батька: Ios. PE IV 392. Χρόσα θυγάτηρ Χρήστο, τροφίμη δὲ Μακαρίου, Χαῖρε 216. II. 148, 170 τρόφιμε δὲ Χρήστον. ІАК III 36 № 3.

25) За те, що Савмак був не θρεπτός у звичайному розумінні цього слова (-доморослый раб), а τρόφιμος (-годованець, вихованець) царя Перісада, може, в деякій мірі говорять такі міркування:

в) Щодо слів напису тóu пері Сафракху *Σαφράχιον* чештері́сю, то основне значення дієслова *χεωτερίζειν*, як показує суфікс цього дієслова — *-ις → -ει*, в „*novis rebus studere*“, „пориватися до нового, пориватися до державного перевороту“²⁴⁾. Отже це місце треба перекладати таким чином: „Коли ті скіфи, що їхнім ватажком був Савмак²⁶⁾, почали пориватися до державного перевороту“²⁷⁾. Якщо це тлумачення правильне, то певне гуртування скіфів з Савмаком на чолі було ще до того, коли ці скіфи почали пориватися до повстання. Цей висновок виключає припущення, що ці скіфи були рабами, бо навряд чи можна гадати про регулярну організацію рабів про таку, так би мовити, рабську партію на Босфорі; певна річ, рабів тої або іншої країни могло б об'єднати та підохочити обрати собі ватажка лише бажання скинути себе невільничим ярмо й змінити лад у даній країні; і таким чином раби попереду починали *χεωτερίσειν* — пориватися до перевороту і вже потім об'єднувалися, а не навпаки.

Ким же могли бути ці о! пері Сафракху *Σαφράχιον*, якщо вони не були рабами, корінними мешканцями Босфора? Матеріали, які в вас є, не дають нам можливості відповісти на це запитання з повною певністю. Але за робочу гіпотезу може правити таке припущення. Ці скіфи могли бути якимебудь плем'ям скіфів, яке, обстоюючи свою самостійність, воювало з Скілурою, коли він об'єднував усіх скіфів під свою

державою²⁸⁾, і складо союз ироти Скілуро з босфорським царем. Ватажок цього скіфського племені мабуть загинув у боротьбі з Скілуром або Палаком, і це плем'я оселилося денебудь біля Керченського півострова або навіть на Керченському півострові²⁹⁾ й допомагало Перісадові захищати Босфор від скіфів з царства Палака. Хлопчика Савмака, який за правом спадкоємства зробився ватажком цього племені³⁰⁾, виховав цар Перісад³¹⁾. Переїзд влади від Перісада до Мітрапада позбавив скіфів Савмака їхніх привиліїв³²⁾ — отже скіфи Савмака й вчинили повстання, коли владикою Босфора став Мітрапад. Brandis i, ідуши за ним, С. О. Жебельов гадають, що для повстання знайшлося досить горючого матеріалу на самому Босфорі, бо повстанці зразу ж забили царя Перісада, примусили тікати переможного полководця Діофанта і посадили на босфорський престол Савмака³³⁾ Але чи могла мирна хліборобська людність Босфора³⁴⁾ протистояти природним воякам скіфам Савмака?³⁵⁾ Щодо Діофанта, то, як доводить сам С. О. Жебельов (ст. 22—23), він прибув тоді на Босфор без озброєної сили з дипломатичною місією оформити передачу влади Перісадом Мітрападові і тому не міг негайно вчинити опір скіфам Савмака.

Грувуючись, між іншим, на тезах своєї статті „Последний Перисад“, С. О. Жебельов у своєму дослідженні „Основные линии экономического развития Боспорского государства“³⁶⁾ нава-

24) Дієсловово *χεωτερίσειν* (від *χεωτερος* — „новіший“) належить до так званих *verbā imitatiā* типу *δηρίζω* — „я наслідую дорійців“, *λακωνίζω* — „я наслідую лаконіців...“, „я належу до лаконської партії“, *δαττικίζω* — „я в прихильником Піліппа (Македонського)“.

25) Наслідком революційного піднесення може бути революція — тому ми іноді за значенням контексту перекладаємо дієслово *χεωτερίζω* „я утворюю державний переворот“, як це робить С. О. Жебельов у місці, яке ми розглядаємо. Але й у таких випадках дієсловово *χεωτερίζω* не втрачає свого основного значення — „я пориваюся до нового“. Про значення дієслова *χεωτερίζω* пор. у С. О. Жебельова ст. 28—29.

26) С. О. Жебельов перекладає „когда скіфи, с Савмаком во главе, произвели государственный переворот“. Але тóu пері Сафракху є не додатком до *χεωτερίζάντων*, а атрибутом до *Σαφράχιον*, який означає, що це були за скіфи, відрізняючи їх від скіфів з царства Палака (про скіфів в царства Палака в написі говорилося вище).

27) *Aoristus ingessivus*.

28) Про еспартичні настрої окремих скіфських племен каже Фукідід II 97, 6: „немає жодного народу, що міг би сам собою протистояти всім скіфам, якщо вони жили б у злагоді“.

29) Як свідчать скіфські кургани Босфора IV—III стол. до н. е., скіфи кочовики й раніш заходили і іноді жили на Керченському півострові (пор. подібні стосунки між скіфами та Ольвійською державою із оповідання Геродота (IV 78) про царя скіфів Скіла, який, за словами Геродота, часто приходив у Ольвію з великою свитою і жив в Ольвії по місяцю й більше).

30) За те, що Савмак з самого початку був ватажком цих скіфів, а не зробився їм у результаті повстання, говорить уже, як я вказувавши, сполучення о! пері Сафракху *Σαφράχιον*: „ти скіфи, що їхнім ватажком був Савмак“.

31) Пор. наведено мною виде місце Ксенофона — *Anab.* VII 2, 32.

32) Можна гадати, що Перісад, хоч він і був сувореном Савмака, давав скіфам Савмака широкі права самоврядування.

33) Що Савмак деякий час був царем Босфора, свідчать монети з написом *Βασιλέως Σαφράχιον*; про ці монети див. С. О. Жебельов. Последний Перисад, ст. 29—30.

34) Босфорська армія вербувалася головним чином не з громадян Босфора, а з наймитів — див. С. О. Жебельов, Последний Перисад, ст. 9—10.

35) Можна гадати, що скіфи Савмака походили від тих скіфів, яких Страбон називає номадами і характеризує як вояків (*τόλπισται*; Страбон VII 4, 6).

36) *Известия Академии Наук СССР* 1934, ст. 589 і далі.

жуться розв'язати питання про характер суспільства на Босфорі до і після оселення греків. Я не буду тут обговорювати це дослідження, бо таке обговорення вийшло б із рамок моєї рецензії. Скажу тільки, що коли мої зауваження

правильні, то припущення С. О. Жебельова про існування на Босфорі рабовласницької системи ще до приходу греків³⁷⁾ не має ніяких підстав.

A. C. Коцевалов

³⁷⁾ Пор. Жебельов „Основные линии... ст. 596 „Рабство существовало там (п. т. на Босфорі) и до прихода греков; на нем же базировалось боспорское хозяйство и в ту пору, когда в Боспоре образовалось греко-скифское государство. Как прежде рабы работали на скифскую и меотскую знать, так теперь они продолжали работать на крупных земельных собственников, были ли то представители правящей династии или втянутые в сферу экономических интересов Боспора туземные верхи, или, наконец, разбогатевшие боспорские греки“. Очевидчики, С. О. Жебельов тут міркує так: рабами греків на Босфорі були скіфи, корінні мешканці країни; ці скіфи не могли стати рабами в результаті воєн з греками, бо оселення греків на Босфорі відбулося мирним шляхом (пор. Жебельов „Основные линии... ст. 594; про цю тезу С. О. Жебельов див. у мене у вищі); отже вони були рабами ще до приходу греків.

ПІСЕННИЙ ФОЛЬКЛОР В РОБОТІ СЕКТОРА ЕТНОГРАФІЇ НМК

Кабінет музичної етнографії перебуває в складі інституту історії матеріальної культури з 15 листопада 1934 року.

Провідною проблемою, що лежить в основі діяльності кабінету музичної етнографії, є дослідження пісенно-музичного фольклору, як мистецької спадщини. Це одна з тих проблем, які найтікіше пов'язують радянську фольклористику з творчою практикою радянських поетів і композиторів, з практикою роботою радянських мистецьких організацій, з практикою будівництва радянського мистецтва взагалі.

До інституту історії матеріальної культури кабінет музичної етнографії прийшов з темою „Мотиви класової боротьби в українському пісенному фольклорі“. В результаті розробки цієї теми на початок 1935 року кабінетом музичної етнографії було спрощовано музичні і словесні тексти понад 100 пісень (не рахуючи їх варіантів), почасті вибраних з друкованих джерел і з рукописних фондів кабінету, а почасті новозаписаних протягом 1934 року.

У зв'язку з розробленням названої теми восени 1934 року була впоряджена фольклорна експедиція в околиці с. Турбай Велико-Криніцького району Харківської області для дослідження відомої пісні про Турбайське повстання селян 1789 року, мелодія якої до останнього часу не була записана. Експедиція дала позитивні результати. У трьох селах: Турбай, Філірівка і Попова здобуто 6 нових варіантів словесного тексту і вперше записано на фонограф 7 варіантів мелодії згаданої пісні. Такі експедиції зробила кілька цінних записів пісень про кріпакство, бурдацтво і рекрутчину та про строкових робітників.

Протягом 1935 року діяльність кабінету музичної етнографії була скерована головним чином на наукове обслуговування видання трьох масових збірників української народної пісні, що вийшли 1935 і на початку 1936 року.

Основним із цих трьох збірників є великий збірник, що містить у собі 455 пісень з нотами, а саме: „Українська народна пісня. Упорядкував Андрій Хвиля. Державне літературне видавництво, 1936 року. Інші два збірники являють собою скорочені модифікації великого збірника. Один із них містить у собі 171 пісню без нот, він вийшов під однією назвою в великим збірником назвою 1935 р., а другий містить 200 пісень з нотами: його назва „Українська народна пісня. Збірник для молоді. За редакцією А. Хвілі, Г. Ращаді-

лова і К. Трофімова. Видавництво „Молодий Більшовик“ 1936 р.

Робота кабінету музичної етнографії по обслуговуванню названих видань полягала в доборі і опрацюванні для друку наявних записів пісенного фольклору — друкованих і недрукованіх, а також у додаткових записах згідно з потребами, які виникали в процесі комплектування збірників.

У великум збірнику вміщено 120 нових, ще неопублікованих записів з матеріалів кабінету музичної етнографії.

В 1935 році кабінет музичної етнографії провів такі фольклорні дослідження:

1. Дослідження в с. Дорогінку Ічнянського району Червігівської області для музичного запису пісні про Дорогінське повстання кріпаків проти пана Селівановича (в пісні Салівона). В с. Дорогінка записано на фонограф пісню „За горою, за крутю да косарі косили“ і дві інші пісні, в яких відбилося це повстання. Крім того в с. Дорогінка здобуто на основі місцевих переказів деякі додаткові відомості про обставини повстання. Зокрема зібрані відомості дають підставу відкинути твердження, вібі Дорогінське повстання відбулося в 1850-х роках. Імовірно, що воно було на початку 19-го, або навіть наприкінці 18-го сторіччя.

2. Дослідження в с. Погребище Київської області для відшукання мелодії пісні часів кріпацтва про вбивство кріпачки економом: „У неділю пораненьку усі давони звояння“. Запис словесного тексту цієї пісні виключною поетичною силою 1934 року передала до кабінету музичної етнографії колишня учителька й уроженка цього села Н. Присяжнюк. У с. Погребище записано цю пісню і ще кілька інших пісень. Це і попереднє відрядження зроблені в зв'язку з виданням збірників пісень.

3. Дослідження в с. Камелюка — Головчинці Жмеринського району Вінницької області і околиці села, зв'язані з діяльністю Камелюка (с. Кальна, Деражня і с. Малі Гаричинці) для збирання фольклорних матеріалів про Камелюка. У названих селах записано на фонограф кілька варіантів пісні про Камелюка, зокрема один варіант записано від правнучки Камелюка Явдохи Лукашенно, 60 років. У с. Головчинці зібрано відомості про рід Камелюка і сучасних його нападків, а також здобуто документи, що стосуються родинного життя Камелюка, в архіві сільської ради с. Головчинці. В с. Дубовий зараховано записано на фонограф пісню про імперіа-

лістичну війну 1914—1918 рр. „В неділю ранінько куб зозуленка“.

4. Відрядження в м. Ворошиловград Донецької області для методичної допомоги в організації фольклорних записів на Донбасі силами студентів літературного факультету Ворошиловградського Педагогічного Інституту. Під час 10-денної перерви в навчанні студенти зробили в різних районах Донбасу коло 2000 записів пісенного і оповіданого фольклору. Серед зібраних студентами фольклорних матеріалів поруч із записами дожовтневого фольклору значне місце займають записи усних оповідань і переказів про епізоди героїчної боротьби Першої кінної армії, а також пісні і частушки на теми реконструкції вугільної промисловості та колгоспного будівництва. Фольклорні матеріали Ворошиловградського Педагогічного Інституту являють тим більшу цінність, що до останнього часу ширшого досліду фольклору Донбаса не було, а в фольклорній літературі Донбас, порівнюючи з іншими областями УРСР, представлений найслабше. Співробітник кабінету музичної етнографії в с. Олександрові Ворошиловградського району записав кілька українських народних пісень.

Крім перелічених фольклорних відряджень кабінет музичної етнографії — в особі наукового співробітника В. Харкова і лаборанта А. Шевченка — 1935 року взял участь в експедиції Україні філіальному на Чернігівщину для збирання матеріалів про Щорса. В цій експедиції співробітники кабінету музичної етнографії зібрали матеріали щодо пісенно-музичного побуту і репертуару червоних партізанів. Виявлено, що їх пісennий репертуар складався в таких елементах: стара підпівна революційна пісня, далі перероблені старі солдатські пісні, в які внесено мотиви партизанської боротьби, нарешті, побутові народні пісні. Споміж старих підпільних пісень записано, зокрема, дві солдатські антинаріхічні пісні, що їх співали в окопах царської армії: — Проходить время золотое и „Один сад зелений“. Поруч із піснями занотовано кілька старих революційних своїм змістом віршів (антимонархічні і антирелігійні мотиви), що нелегально ширялися серед солдатів під час імперіалістичної війни.

В 1936 році кабінет музичної етнографії взяв найближчу участь у широкій фольклорній експедиції Українського управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР. Це велика фольклорна експедиція по збиранию української народної пісні і музики. Ця експедиція визначається як широтою охвatu районів УРСР (Сталінський район Донецької області, Запорізький район Дніпропетровської області, Миргородський район Харківської області, Коростишівський район Київської області і с. Шегеченкове — батьківщина Т. Г. Шевченка), так і кількістю учасників експедиції (15 осіб), а також широким застосуванням фонографічної апаратури в записі пісень (кожна з 5-ти бригад мала в своєму розпорядженні фонограф). Насідком експедиції є 680 нових записів української народної пісні і музики та значна кількість записів оповіданого фольклору.

Зокрема в Донецькій області на території с. Олександровки (Щеглівка) і с. Григорівки № 2 Сталінського району, населення яких складається в переважній більшості з місцевих шахтарів-українців, записано 123 пісні, в тому числі — 7 шахтарських пісень, 13 пісні на соціально-історичні теми, пісні на теми родинного життя і кохання, а також побутово-обрядові пісні (весняні танки і весільні пісні). Зібрані в Сталінському районі пісні дуже різноманітні і барвисті з погляду їх музичного та поетичного змісту, показують високий ступінь розвитку культури української народної пісні і музики на Донбасі і являють собою цінний вклад у скарбницю української народної музично-пісенної творчості.

Нові фольклорні записи кабінет музичної етнографії провадив не тільки в екскурсіях, а й у самому Києві. З записів, зроблених у Києві, треба відзначити вивчення музично-фольклорного репертуару визначного своєю обдарованістю робітника київської гавані — Петра Федоровича Середи, віком 60 років, уроженця с. Стайки Київської області. Від т. Середи записано 35 зразків цимбалної гри (переважно танкова музика). Крім того від т. Середи записано понад 70 народних пісень, нарешті, від нього ж записано 10 сопілкових мелодій. Записи проводила аспірантка Київської державної консерваторії т. Тихонова під керівництвом В. Харкова.

Крім науково-дослідчої роботи, кабінет музичної етнографії провадить чимало громадсько-наукову роботу по обслуговуванню композиторів, письменників, педагогів, працівників музичного радіомовлення, керівників самодіяльних і професійних хорів.

Стало звичним явищем, що кожен композитор, який має в своєму творчому плані опрацювання і використання народних пісень і мотивів, попереду звертається до кабінету музичної етнографії по потребі йому матеріали і консультації.

Кабінет постачав матеріали також укладачам шкільних читанок і хрестоматій по розділу народної творчості.

Під час записів української народної пісні й музики на грамофонні платівки і кіноплівку, що провадилися в Києві 1935 року бригадами московської грамофонної фабрики і Всесоюзного радіокомітету, за участю і керівництвом кабінету музичної етнографії, провадилися музично-етнографічні записи співу колгоспниць с. Кам'янки Київської області, гра дударів із с. Хоробоїчі Чернігівської області, спів—гравірників Грицька Обличенка з с. Кегічівки Харківської області та спів ансамблю з двох робітничих родин м. Києва.

2-го жовтня 1935 року з приміщення кабінету музичної етнографії відбулося радіопередавання про роботу кабінету музичної етнографії з ілюстраціями нових записів кабінету.

Тепер кабінет музичної етнографії готовиться до поширення тематики в зв'язку з передбаченим переходом до новоутвореного в системі Академії Наук УРСР інституту українського фольклору.

В. Харків

АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ 1936 РОКУ

Інститут Історії Матеріальної Культури Академії Наук УРСР в 1936 році пірєвів 8 запланованих науково дослідчих експедицій, які дали нові матеріали для дослідження історії першісно-комуністичного, античного і ранньофеодального суспільств на території УРСР.

В зв'язку з будівництвом соціалістичного Києва, починаючи з 15 квітня і до глибокої осені, провадились археологічні розкопки на території урядового будівництва коло Десятинна церкви, коло Михайлівського монастиря, вул. Жертв Революції, археологічні спостереження на всіх інших будівництвах і розвідка пам'ятників історії культури на високому (правому) березі Дніпра.

Розкопки на території будівництва Художньої школи (коло Десятинна церква), колись укріпленого валом і ровом князівського осередку феодального Києва, виявили рештки історичних споруджень: палаців, фортифікаційних упріплень, землянок, різних виробничих осередків. Там же знайдено багато знарядь праці, начиння, прикрас, скарби і ін. Розкопано дерев'яні східці — (тераса), що вели з двору фортеці на вершину валу.

Розкопано також дві великих керамічних печі XVII ст. для виготовлення будівельної цегли і черепиці. В печі виявлено поруч з цеглою великого розміру ($28 \times 28 \times 7$), типовою для XVII ст., також тонку плиткову цеглу характерну для XI—XII ст. Знайдена останньої цегли свідчить про виготовлення її для реставрації і ремонту ранньофеодальних пам'ятників Києва.

Бельми цінним, в науковому відношенні, здобутком відкриття найдавнішого рову, що оточував з сходу і півдня місто в IX—X ст. за часів Ольги, Ігоря та Святослава.

Розкопано одне з поховань цієї доби, яке можна віднести до так званого „варязького“ типу. Поховання виявлено в глибокій прямоугольній ямі з дерев'яним зрубом, у якій збереглися рештки двох кістяків: чоловічого і жіночого (можливо — примусове ритуальне поховання жінки — рабині з володарем — чоловіком). Розкопані землянки зберігали багато фрагментів ранньофеодальної кераміки (XI—XIII ст.) Біля землянок — хлібні ями.

У північно-східній частині розкопу стального Києва, там, де історичні вказівки визначають розташування великої князівського палацу X—XI ст. (палац князя Володимира) археологічними розкопками виявлені звужені рештки кам'яних і цегляних стін, фресок з ранньофеодальною мозаїкою; глибше в ґрунті виявлена забутовка масивного фундамента. Загибель цієї будівлі можна віднести на XIII ст., час нападу татарського хана Батія, на Київ. Виявлені тут же поховання в безладно зваленими кістяками забитого населення, датуються також XIII століттям.

Наслідки розкопок на території давнього „акрополя“ Києва, доводять на основі фактичного матеріалу гостроту соціальної нерівності серед населення ранньофеодального і феодального Києва. З одного боку багатства князівських кам'яних палаців і храмів, з другого —

жахлива бідність землянок експлуатованого населення.

Розкопами 1936 року, за керівництвом директора Інститута М. І. Яченко ва, далеко ще не досліджено всю площу стародавнього Києва, проте адіубитий матеріал є велими цінними для розв'язання важливих питань: з історії Києва, ремесла, архітектури, мистецтва, торгівлі, з історії виникнення і розвитку давніх міст.

Також досить цікаві матеріали з історії ранньофеодальної архітектури, металургії, керамічної техніки, мистецтва і ін. здобула за керівництвом Ф. М. Мовчанівського, Вишгородська археологічна експедиція. Під стінами так зв. „Борисоглібської“ церкви, про яку згадується в літопису за 1115 рік, встановлені сліди пожежі, можливо від татарських спустошень Батія 1240 р., коли був зруйнований і Київ.

Для дослідження стоянок першісно-комуністичного суспільства („кам'яний вік“) в квітні місяці вийшла на Чернігівщину палеодітична експедиція. Розкопки провадилися в с. Чулатові і Новгород-Сіверську; по р. Десні була організована розвідка з палеоліту. В культурному шарі Невгород-Сіверського пісковикового кар'єра науковим співробітником І. Г. Піцоплічкою виявлено три веденеські крем'яні знаряддя — рубила. Довжина більшого з них 45 см, вага 8 кг.

За геологічними, археологічними і палеонтологічними даними знайдені рубила можна віднести до ранньої стадії першісно-комуністичного суспільства (палеоліт), приблизно 15—20 тис. років тому назад.

Інтерес до цих знахідок ще в тому, що вони проливають світло на способи обробки веденеських туш мамутів, носорогів і ін. Невеличкі крем'яні рубила, що їх до цього часу знаходили археологи і досі не розв'язали питання, в який спосіб первісна людина розтрощувала кістки цих тварин.

Там же експедиція розкопала кіццеву частину (довжина 60 см) мамутового ребра, оброблену первісною людиною. Призначения цієї знахідки з'ясовується.

В 1936 р. були продовжені розкопи Чулатівської стоянки, де в 1934 р. знайдено рештки палеолітичної людини — (лобно-тім'яна частина черепа в слідами, що свідчать про її вживання як посудини).

Переведені, за керівництвом т. Вовковського (МОГАІМК) роботи дали нові фактичні матеріали до вивчення продуктивних сил і ландшафтного оточення палеолітичної людини.

Експедиція по дослідженням так званої Тріпільської культури перевадила роботи коло с. Халеп'я на Київщині, продовжуючи розкопи селищ родових громад, що досліджувались в 1934—35 рр., а також вперше розкопала селище коло с. Володимировки на Уманщині. Розкопками 1936 року за керівництвом С. С. Магури, виявлені чудово збережені рештки глинистінних жител, плаї з розташуванням трипільського поселення, антропоморфні статуетки,

одноразово з чоловічими і жіночими статевими ознаками і ін. У володимирському розкопі виявлено модель житла розміром $28,7 \times 21,5 \times 21$ см, долівка і стіни якої пофарбовані і вкриті розписом. В одній частині моделі прорізаний вхід, в протилежній кругле віконце.

Вперше, за весь час дослідження пам'яток трипільської культури, виявлено, в одному з жител підвищення у формі кола з виступами орієнтованими по чотирьох сторонах світу. Можливо даний об'єкт мав не господарське, а культове призначення. Переведені роботи дають численний матеріал для вивчення селищ, жител, господарства та ідеологічних уявлень пізнього первісно-комуністичного суспільства. Нікопільська археологічна експедиція розкопала 7 скіфських курганів, розташованих на території будівництва величезної соціалістичної промисловості — Нікопольського трубопрокатного завода.

Досліджені за участю Л. Д. Дмитрова кургани дали багато нового матеріалу, на підставі якого можна відтворити культуру і побут насельників південного степу часів розкладу родового суспільства. Матеріали дають підстави встановити жорстоку експлуатацію, що її знало скіфське населення з боку античних колоній Причорномор'я, зокрема в боку Ольвії.

Ольвійська експедиція, за керівництвом Л. М. Славіна (ГАІМК), розкопувала в 1936 році квартали класичного еліністичного періоду (V—II ст. до н. е.). У східній частині верхнього міста Ольвії виявлено бруковані кам'яними плитами вулиця, яка вела від головних воріт, через які в'їжджали до Ольвії з степу, до нижнього міста, розташованого біля Буга.

У нижньому місті експедиція закінчила дослідження двох великих будинків римських часів (II—III ст. н. е.), в одному з яких була хлібопекарня з трьома великими печами.

Крім сухо археологічних експедицій інститутом була організована в 1936 р., за керівництвом В. П. Телічко, Поліська історико-технічна експедиція для дослідження історії феодальної металургії. Експедицію зібрали великий фактичний матеріал, що підтверджує архівні дані про існування в XVI—XIX ст. по кіевських річках Полісся водочинних заливних «фабрик» -рудень і в XVIII—XIX ст. перших на Україні доменних заводів. Експедицію встановлено географіче розташування 18 поміщицьких рудень і 4 доменних заводів. Розкопані рештки 4-х рудень (Городської, Смодівки, Глибочка і Старіківської) і 4-х домен (Городської, Турчинецької, Високопечанської і Денешівської). Здобуті матеріали дають можливість відтворити феодальну техніку чорної металургії і показати її убогість проти соціалістичної металургії. Поруч з дослідженням рудниц XVI—XVIII ст., експедиція провадила в с. Городському Житомирської округи, розкопки трьох городищ. Вони загинули, відідно з оповіданням літопису, в 1257 р. від каральської експедиції князя Данила Галицького і його сина Шварна. Сліди пожежі мають розкопані житла, майно, знаряддя праці, зброя. Серед усього, кістяки забитого населення у безладних позах. Здобуті матеріали збагачують радянських істориків новими конкретними фактами класової боротьби, стану продуктивних сил і ідеологічних уявлень феодальної України.

Всі експедиційні матеріали обробляються і будуть опубліковані в працях інститута до ХХ-річчя Великої Соціалістичної Революції.

М. Ячменев і В. Телічко

Київ, 8.XII, 1936 р.

повнов. Головлігу № 5144. Замовлення № 498. Вид. № 24. Тираж 1000 прим. Ф
2 × 110. см. Вага 50,5 кг. Папер. арк. 33/4. Друк. зн. на 1 пап. арк. 145.000. Зде
карні 27/II — 1937 р. Підписано до друку 28/V — 1937 р.

Друкарня в·ва „Правда“ вул. Левіна, № 19.

З М И С Т

	Стор.
Зауваження з приводу конспекта підручника по „Історії СРСР“	3
Зауваження про конспект підручника „Нової Історії“	5
В.П. Телічко, Про перебудову Історичного Фронту	7
Дискусія:	
В. П. Петров	33
Т. М. Мовчанівський	36
С. С. Магура	40
І. Г. Підоплічка	40
Маслов, Рільничі знаряддя і техніка	43
П. Петров, Мова і історія матеріальної культури	85
Реденсії	109
Хроніка	114
